

**КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МЕКТЕПТЕРИНДЕ
«ЗОМБУЛУКСУЗ МЕКТЕП»
ПРОГРАММАСЫНЫН
САБАКТАН ТЫШКАРЫ
ИШ ЧАРАЛАРЫН
ӨТКӨРҮҮҮ ҮЧҮН УСУЛДУК
ОКУУ КУРАЛЫ**



ЮНИСЕФ 
Балдар үчүн биригели!

КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МЕКТЕПТЕРИНДЕ
«ЗОМБУЛУКСУЗ МЕКТЕП»
ПРОГРАММАСЫ БОЮНЧА
САБАКТАН ТЫШКАРЫ
ИШ-ЧАРАЛАРЫН
ӨТКӨРҮҮҮҮЧҮН УСУЛДУК
ОКУУ КУРАЛЫ



УДК 371

ББК 74.26

3-82

Түзүүчү: С. А. Амерханова– К.Карасаев атындагы БГУ ИНДО (Алыстан үзгүлтүксүз билим алуу институту) менеджмент жана социалдык-маалыматтык технологиялар кафедрасынын доцентинин убактылуу милдетин аткаруучу.

Редакторлор: Ю. А.Дивеева, Д. М.Сытенкова

Орусчадан которгон: Н.А.Ногойбаева

Рецензент: М.А. Иманкулов - социалдык-гуманитардык предметтер лабораториясынын башчысынын убактылуу милдетин аткаруучу, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент.

3-82 «Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча класстан тышкары иш-чараларын өткөрүү үчүн усулдук окуу куралы. Б.: 2013. – 210 бет.

ISBN 978-9967-11-400-5

Бул окуу куралы Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын (Омбудсмен) демилгеси боюнча социалдык педагогдор, класс жетекчилер жана мугалимдер үчүн БУУнун Балдар фондунун (ЮНИСЕФ) колдоосу астында, «Баланын Укугун Коргоочулардын Лигасы» коомдук фонду тарабынан, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, Ички иштер министрлиги, Социалдык өнүгүү министрлиги, Саламаттыкты сактоо министрлиги, Эмгек, миграция жана жаштар министрлиги жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Жергиликтүү өз алдынча башкаруу иштери жана улут аралык мамилелер боюнча Мамлекеттик агенттиги менен бирге ишке ашырылып жаткан «Зомбулуксуз мектеп» программасынын алкагында даярдалды.

Китепте зомбулук жана анын билим берүүчү мекемелерде жайылуусунун себептери, балдарды окутуу жана өнүктүрүү үчүн коопсуз билим берүү процессин уюштуруу боюнча чаралар жөнүндө маалымат берилди, мектеп чөйрөсүндө жана социумда зомбулуктун жана чыр-чатактын алдын алуу боюнча иш-чараларды уюштуруу үчүн маалыматтык-усулдук материал сунушталды.

Окуу куралынын материалдары, Ош, Жалал-абад, Чүй, Ысык-Көл облустарынын, Ош жана Бишкек шаарларынын мектептериндеги социалдык педагогдордун, пилоттук мектептердин педагогдору жана окуучулары, билим берүү мекемелеринин администрациялары, ошондой эле пилоттук окуу жайлары жайгашкан Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлдөрү тарабынан, тренингдик окутуунун жүрүшүндө жактырылган.

Кыргыз Билим Берүү Академиясынын илимий кеңеши тарабынан 27.06.2013-ж. басууга сунушталды жана бекитилди.

3 4306000000-13

УДК 371

ББК 74.26

ISBN 978-9967-11-400-5

©UNICEF, 2013

ЫРААЗЫЧЫЛЫК БИЛДИРҮҮ

Кыргыз Республикасынын мектептеринде «Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча сабактан тышкары иш-чараларды өткөрүүдө усулдук окуу куралын даярдоо боюнча жана сынап - байкоо процессинде сабактардын мазмунунун кызыктуу болуусуна кошкон баалуу кеңештери жана сунуш кылган материалдары үчүн –

Балдарды социалдык коргоо боюнча серепчи Н.И.Джакубовага, тесттик материалдарды тандоодо көрсөткөн көмөгү үчүн – Балдар психологу Г.А.Фильевага, окуу куралынын жалпы түзүмүн даярдоодо берген баалуу кеңештери үчүн – «Зомбулуксуз мектеп» программасынын координатору Г.В.Васильевага түзүүчү терең ыраазычылык билдирет.

Ошондой эле, окуу куралын даярдоодо кызыктуу маселелерди көтөрүүгө өбөлгө түзгөндөрү, айлана - чөйрөнү оң жагына бууруга болгон ынтызарлыктары, ошондой эле билим алууга, алдыга карай өнүгүүгө умтулган энтузиазмдары үчүн – тренингдердин катышуучуларына түзүүчү чын ыкластан алкыш айтат.

МАЗМУНУ

Киришүү	6
ОКУУЧУЛАР ҮЧҮН САБАКТАРДЫН ПРОГРАММАСЫ	14
1-сабак: Кириш бөлүгү. “Зомбулуксуз мектеп” программасынын окутуу курсу менен таанышуу	15
2-сабак: «Мен» кандаймын?	19
3-сабак: Мен жана менин укуктарым	22
4-сабак: Маектешүүнү билүү	28
5-сабак: «Жок» деп айтканды билүү	34
6-сабак: Стереотипти кантип жеңиш керек?	42
7-сабак: Адамдын жашоосундагы конфликттер	46
8-сабак: Конфликттер жана аларды жоюунун ыкмалары	53
9-сабак: Зомбулук деген эмне?	61
10-сабак: Зомбулук жана анын кесепеттери	65
11-сабак: Бизди курчаган дүйнө	71
12-сабак: Сабактын жыйынтыгы. Мен жана коом	74
ЧОҢДОР ҮЧҮН САБАКТАРДЫН ПРОГРАММАСЫ	78
1-сабак: «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсунун сабактары менен тааныштыруу	79
2-сабак: Инсандык өнүгүүнүн психологиялык өзгөчөлүгү	82
3-сабак: Жаш курактык өнүгүүнүн кризистери	88
4-сабак: Мамилелешүүнүн психологиясы	95
5-сабак: Стереотиптик жүрүм-турум	100
6-сабак: Конфликт жөнүндө түшүнүк	106
7-сабак: Конфликттерди чечүү ыкмалары	110
8-сабак: Адамдын укуктары	115
9-сабак: Үй-бүлө - укуктук мейкиндикте	120
10-сабак: Зомбулук деген эмне?	128
11-сабак: Элдештирүү тажрыйбалары	138
12-сабак: Иштин аякташы	143

ТИРКЕМЕЛЕР	147
№ 1-Тиркеме. БУУнун балдардын укугу боюнча Конвенциясынан айрым беренелер (1989)	147
№ 2-Тиркеме. Балдарга карата зомбулукка жана кайдыгер мамилеге жалпы мүнөздөмө	150
№ 3-Тиркеме. КР мыйзамына ылайык балага карата зомбулук жана кайдыгер мамиле үчүн жоопкерчилик	157
№ 4-Тиркеме. Сабактар үчүн көнүгүүлөр	167
№ 5-Тиркеме. Терминдер сөздүгү	174
№ 6-Тиркеме. Топтун ичиндеги инсандар арасындагы мамилени аныктоо методикасы (Джакоба Леви Моренонун социометриясы)	192
№ 7-Тиркеме. Окуучулардын инсандык өзгөчөлүктөрүн табуу методикасы	195
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	200

КИРИШҮҮ

Азыркы заманда зомбулук – кеңири жайылган көрүнүш. Бала зомбулук менен ар кандай убакта, ар түрдүү кырдаалда – мектепте, эс алууда, коомдук жайларда жолугушу мүмкүн. Бул жерде үй-бүлөнү да эстен чыгарып таштоого болбойт, бул өтө өкүнүчтүү нерсе, анткени үй-бүлө социалдык институт катары баланын туура өнүгүшү үчүн керектүү шарт болгон коопсуздукту сактоого милдеттүү. Зомбулук – бул бирөө, же топтошкондор тарабынан алдыга коюлган максаттарына жетиш үчүн мажбурлап бир нерсени аткартууга аргасыз кылуу. Бул адамга физикалык, психологиялык, социалдык жактан зыян келтирүү, керектүү иш-аракетин токтотуп, инсандын бүтүндүгүнө доо келтирүү, же физикалык, психикалык саламаттыгына коркунуч келтирүүчү ишти аткаруу.

Бул сабактардын курсунда турмуштун ар кандай жагдайларында балдар жана өспүрүмдөр кабылган зомбулук көйгөйү каралат. Психологдордун тажрыйбасы көрсөткөндөй, өспүрүм жана жаштык куракта балдар улуулардан, ата-энесинен көбүн эсе бөлүнүшөт. Бул убакта алар турмуштан өздөрүнүн ордун издеп, теңтуштарынын баалоосуна татыктуу болууга аракеттенип, көп учурда коом тарабынан терс таасирлерге (барк албоо, кемсинтүү, коркутуу ж.б.у.с.) даяр эмес болушат, бул алардын инсандык өнүгүүсүнүн бузулуусуна алып келет.

Билим – бул инсандын жүрүм-турумун, айлана-чөйрөгө болгон көз карашын өзгөртө турган ар кандай программалардын негизи болуп саналат. Бул коомдун ар кайсы тармактарын ишке киргизе турган, жаңы идея жана баштоолорго тез берилип кете турган жаш балдар жана өспүрүмдөр үчүн эле эмес, жетишкен кадыр-баркы жана аныкталган макамы бар улуу муун үчүн да, муундан муунга өтүүчү касиетти сактоодо, «аталар жана балдар» мамилесин оңдоп турууда, билим деңгээлин жогорулатуу үчүн керек болгон эң бир натыйжалуу ыкмалардын бири.

Балдар, өспүрүмдөр, жаштар – биздин мамлекеттин эң маанилүү бөлүгүн түзөт. Алар социалдык акыйкаттыктын суроолорунан кабардар болууну жогорулатууда, коомдогу мейкиндикте өздөрүнө болгон мамилени өзгөртүүдө, айланадагы адамдарга таасир этүүдө маанилүү ролго ээ.

Мугалим окуучуларга билим берүүдө аларды конфликттүү, жараат алуучу кырдаалдарда адекваттуу кыймыл-аракет жасоого, энергиясын позитивдүү чечимдерди кабыл алууга багыттоого үйрөтөт, мектеп зомбулугун жоюу көйгөйү боюнча алынган тажрыйбаларды коомдун кенен катмарлары менен бөлүшүүгө багыттайт.

«Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсу социалдык педагогдорго, жалпы билим берүү мектептеринде иштеген класс жетекчилерге, мугалимдерге, ошондой эле билим берүү уюмдарында гармониялуу инсанды тарбиялоодо коопсуз билим берүү мейкиндигин түзүүгө кызыкдар адамдардын бардыгына багытталган.

Окутуу курсунун негизги максаттарына төмөнкүлөр кирет:

1. *Өспүрүмдөрдүн жана улуулардын инсандыгына келтирилген зомбулукка жана манипуляцияга каршы туруу үчүн маалымат алууну камсыздоо.*
2. *Окуучуларга, мугалимдерге, ата-энелерге, коомдук өкүлдөргө зомбулук көйгөйү жөнүндө, балдарга жана өспүрүмдөргө карата ырайымсыз мамиленин балада кал-*

тырган кесепеттери жөнүндө маалымат берүү.

3. Зомбулукту жоюунун жана коопсуз жалпы билим берүү мейкиндигин түзүүнүн механиздерин үйрөнүү.

«Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча сабактардын окутуу курсу 3 негизги бөлүктөн турат:

1. Усулдук сунуштар.
2. Окуучуларды жана улууларды окутууга, инсанга карата жасалган зомбулукка жана көз жазгырууларга каршы турууга керектүү турмуштук тажрыйбаны калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган, ошондой эле улуулардын балдарга кылган мамилесинде жетекчиликке алган баалуулуктарын кайра карап чыгууга мажбур кыла турган сабактарды иштеп чыгуу.
3. Усулдук материалдар.

Усулдук сунуштар

Кызматкерди (мугалимди, социалдык педагогду, класс жетекчини) «Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча топтор менен сабак өтүүгө алдын ала даярдоо.

Сабактарды өтөөрдүн алдында:

1. Сабактын илимдик негизин жакшы өздөштүрүү үчүн жана теманын мазмуну жөнүндө түшүнүк алуу үчүн негизги материалды окуп чыгуу керек.

Эскертүү: Татаал маалымат катышуучулардын жөндөмүнө жана даярдык деңгээлине жараша берилиши керек.

2. Сабакты аткарууга бөлүнгөн убакытка көңүл бургула. Силер менен иштешип жаткан топ, сабак өтүп жаткан күндөгү окуялар, силердин педагогикалык адистигиңер – булар сабактын жүрүшүнө таасир берүүчү факторлор. Сабак учурунун мөөнөттөрү окуу куралында белгиленген. Бирок, кантсе да, топтогулар бирдей болбогондуктан, сабактын анык мөөнөтүн материалдын татаалдыгына карата, улуу катышуучулардын жана мектеп окуучуларынын кызыкчылыктарына, жөндөмүнө жараша өзүңөр тактап аласыңар.

Эскертүү: Эгерде катышуучулар силер пландап койгондон көбүрөөк маалымат алгылары келсе, өзүңөр түзгөн сабактын планынан баш тартып, сценарийди өзгөртө билгиле. Окутуу процессинде өспүрүмдөрдүн жана улуулардын активдүүлүгү эң маанилүү болуп эсептелээрин унутпагыла.

3. Катышуучулардын саны эң көп дегенде 12-16 адамдан турушу керек. Демейде, топ канчалык чоң болсо, ишеним атмосферасын түзүү, сабакты өткөрүү ошончолук татаалыраак болот, топтун ар бир мүчөсүнө көңүл бурууга убакыт ошончолук аз болот. Эгер сиздин тобуңузда 16 дан ашык адам болсо, анда ар бир катышуучу талкуу учурунда өз оюн айтууга мүмкүнчүлүгү болушуна көз салып турууңуз керек. Ошол эле учурда ар бир катышуучу талкуу учурунда сөзсүз түрдө сүйлөш керек эмес, бирок оюн билдирүүгө

мүмкүнчүлүгү болуп туруш керек. Анын үстүнө, чоң топ менен иштөөдө көп сүйлөбөгөн, түнт катышуучулар байкалбай калат, алар көп учурда талкууларга катышпайт.

Эгер силер аз сандагы топ менен иштесеңер, анда кызыктуу талкуу үчүн керектүү болгон ар түрдүү ой-пикирдин аз болушу мүмкүн, мында өз оюңарды көбүрөөк билдирип, көйгөйдү чечүүгө өз варианттарыңарды сунуштасаңар болот.

Эгерде чоң топ менен иштөөгө туура келсе, бөлүнгөн убакытка дал келүү татаалыраак болот, тескерисинче, кичине топтогу катышуучулар менен иштөө аз убакытты талап кылат. Натыйжада, сабактын аягында көбүрөөк бош убакыт калып калышы мүмкүн.

Эскертүү: *Топтогулардын саны өзгөрбөй турушу зарыл, анткени топтун иши бирдей сандагы катышуучулар менен башталып жана бүтүшү керек. Бул, эгерде топто жаңы катышуучу пайда болсо, катышуучулар топтун өткөн процесстерине кайра кайрылып барууга туура келээри менен байланышкан. Топтогулардын бирөөсүнүн эле катышпай калышы бүтүндүктү бузат.*

4. Сабакты өткөрүүчү жайды туура тандагыла. Катышуучулар өздөрүн эркин, мүмкүн болушунча ыңгайлуу сезүүсү зарыл.

Эскертүү: *Программаны ишке ашыруу кошумча материалдарды жана атайын куралдарды талап кылбайт.*

5. Сабактарды өткөрүүдө жетиштүү деңгээлдеги кошумча маалыматка ээ болуш үчүн, окутуу курсунун программасын, көнүгүүлөрүн жана тиркемелерин окуп чыгып, өздөштүргүлө.

Эскертүү: *Кошумча көнүгүүлөрдүн жыйындысын алдын ала даярдагыла.*

6. Топтогулар менен динамикалуу жана натыйжалуу иштөө үчүн мугалим топ менен иштөөгө өзүн-өзү даярдашы керек.

1-эскертүү: *Мугалим чоң топ менен иштөөдө өзүн-өзү даярдоосунун ар түркүн ыкмалары бар. Мисалы, сабак башталаарга 15 мүнөт калганга чейин коридордо, же көчөдө, ары-бери өткөн адамдар менен ар кайсы нерселер жөнүндө кыскача маектешүүгө аракет кылуу сунуш кылынат. Сабак алдында маанай көтөрүүнүн дагы бир жолу, кандайдыр бир жагымдуу, кубанычтуу нерсени эстөө болуп саналат.*

2-эскертүү: *Сабак учурунда катышуучулардын стресс алган деңгээлин төмөндөтүү үчүн ордуна келтирүүчү көнүгүүлөрдү өткөрүүгө даяр болгула.*

Топтошуп иштөөнүн түзүмү (сабактын жүрүшү)

Топтошуп иштөөнүн түзүмүнө төмөнкүлөр кирет:

1. Саламдашуу. Бул баскыч топтун катышуучуларын ишке даярдайт. Саламдашуу туура, мээримдүү жана ишенимдүү жагдай түзүп, топтогулардын биригүүсүнө түрткү берүү үчүн керек, сабактын иштөөсүнө шарт түзөт.

2. Негизги бөлүгү. Бул баскычта сабактын темасы үчүн эң керектүү суроолор каралат. Ал катышуучулардын турмуштук позицияларын жана дүйнөгө көз караштарын өзгөртүүгө багытталган.

Эскертүү: *Топ менен иштөөдө акыл-ой жана физикалык активдүүлүктү эске алуу керек: алгач топтун иши анча кызый элек, топтогулар чарчай да элек болот, бүтөөргө жакын топтогулар ачылып, биргелешип иштөөгө даяр болушат, бирок чарчай баштаганы байкалат.*

3. Топтошуп иштөө. Топтошуп талкуулоо – бирге иштөөдө маанилүү роль ойнойт, катышуучуларга өткөн материалды көбүрөөк түшүнүп, бекитүүгө кошумча дем берет.

4. Кайтарым байланыш. Кайтарым байланыш катышуучуну колдоо үчүн керек. Кайтарым байланыштын кайсынысы болсо да инсанга туура кыймыл-аракет жасагандыгы жөнүндө, жана ошол эле багытта улантуу керектиги жөнүндө маалымат берет.

1-эскертүү: *Адам чын жүрөктөн кабыл алууга даяр болуп жана топтогу башка адамдар ага карата жакшы мамиледе экенине, эгерде жагымсыз нерселер айтылып жатса, бул бир гана максатта – жардам берүү үчүн гана айтылып жатканына ишенген учурда гана кайтарым байланыш натыйжалуу болот.*

2-эскертүү: *Эгер топтогу иш чыңалуу менен талаш-тартышка айланып, карама-каршы көз караштарды билдире баштаса, топтогуларды бириктирүүгө жөндөмдүү көнүгүүлөрдү өткөрүү керек.*

5. Ишти аяктоо. Иштин жыйынтыгында сабак жөнүндө ой-пикир алмашууну уюштуруп жана колдогондору үчүн алкыш айтуу керек.

Эскертүү: *Сабактын аягындагы коштошуу аземи, же ишенимге кирүү, команданы бириктирүү жана чыңалууну жоюу үчүн жасалган 3-4 мүнөттүк кыска көнүгүү, же чогуу өткөргөн убакыт жана жемиштүү иш үчүн алкыш айтуу сабактын бүткөндүгүн билдирет.*

Окутуу процессинин ийгиликтүү болушу үчүн психологиялык жагдай маанилүү болуп саналат. Аны түзүш үчүн, жүрүм-турумдун эрежелерин сактоо, бири-бирин сындабай, топтогуларды окутуунун ар түрдүү ыкмаларын колдонуу керек.

Эреже. Психологиялык оң жагдайды түзүү үчүн сабактарга жүрүм-турум эрежеси киргизилет. Эреженин төрт ыкмасы бар:

1. сүйлөп жаткан адамды кунт коюп ук;
2. сүйлөп жаткан адам эмнени айтса да, сындаба;
3. эгер сүйлөгүң келбесе, унчукпай койсоң болот;
4. өзгөлөрдүн сага кандай мамиле кылуусун кааласаң, өзүң да аларга так ошондой мамиле кыл.

1-эреже. «Сүйлөп жаткан адамды кунт коюп ук». Сабактын катышуучулары өзгөлөр эмнени сүйлөп, эмнени сезип жатканына көңүл коюп мамиле кылуусу эреженин шарты. Эгер эреже сакталса, ар бир катышуучуда аны угуп жана түшүнүшөөрүнө ишеним пайда болот.

2-эреже. «Сүйлөп жаткан адам эмнени айтса да, сындаба». Эреже, топтун ар бир катышуучусуна мээрим менен мамиле кылып, анын ой-пикирин сыйлоону жана жалпы талаш-тартышка кошкон салымын баалоону билдирет.

Бул эрежени аткаруу, сабак учурунда тетири баалоолордон, жаман ат коюудан, душмандык кылык-жоруктан качууга мүмкүндүк берет. Натыйжада, катышуучулар сындодон жана шылдыңдан коркпой, ачык жана чынчыл сүйлөөгө мүмкүндүк алышат.

3-эреже. «Эгер сүйлөгүң келбесе, унчукпай койсоң болот». Эреже, талаш-тартышка эркин катышып, сезимтал адамдарга этият мамиле кылууну көздөйт.

4-эреже. «Өзгөлөрдүн сага кандай мамиле кылуусун кааласаң, өзүң да так ошондой мамиле кыл». Эреже, ар бир адамдын баалуулугун, кайталангыс экенин эске алып, бири-бирине сый мамиле кылуу керектигин билдирет. Сый мамиле болгондо топто пайда болгон конфликттер конструктивдүү чечилет, ал эми чогуу иштеген шеригинин дарегине (кайтарым байланыш) айтылган конструктивдүү жана мээримдүү сөздөр инсандык өсүштү негиздейт.

Эгер мугалим аларды аткаруу, топтогулар үчүн пайдалуу деп эсептесе, анда бир-эки кошумча эрежени көрсөтөт. Бирок эрежелер өтө көп болбоосу кажет. Эң маанилүүсү, бул эрежелерди сабакка катышуучулардын бардыгы аткаруулары керек.

Каталыктар. Мугалим каталыктарга конструктивдүү мамиле кылуусу керек. Каталар – биздин жашоонун шексиз, ченемдүү көрүнүшү. Ар ким ката кетирип жана оңдоого укуктуу. Адамдар каталардан үйрөнүшөт. Негизинен, мурдагы каталарды эске алып, катышуучулар аларды кайталабоого аракеттенүүлөрү керек.

Баалоолор. Сабак учурунда баалоолордун жоктугу, психологиялык оң атмосферанын болушуна абдан чоң таасир берет. Катышуучулардын сабактарга баа коюусу маанилүү элемент болуп эсептелет. Бул катышуучулардын процесске киришүүсүнүн жана материалды канчалык деңгээлде кабыл алганын түшүнүүгө жардам берет. Мугалим үчүн мындай кайтарым байланыш өтө маанилүү. Мугалим аны катышуучулардын сабактарды анкеталарда, же иш дептерлеринде жазып, (эгер мугалим сабактарда дептерлер болуш керек деп эсептесе) баалоосун карап көрүп, алат.

Мугалимдин ролу

«Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча окууларды өткөрүү убагында ар түрдүү ролдорду аткарууну мугалим өзүнө алышы керек, ал докладчы, талкуунун катышуучу-

су, жетекчи, керек болсо – катышуучулар үчүн үлгү болушу да мүмкүн.

Докладчы: Мугалим, докладчы катары, катышуучуларга сабактардын темасы боюнча көрсөтмө материалдарды (фразаларды, схемаларды, сүрөттөрдү ж.б.) кеңири колдонуп, маалымат берет.

Талкуунун катышуучусу: Катышуучуларды активдештирүү үчүн мугалим өзүнүн ой-пикири менен бөлүшүшү мүмкүн. Муну менен мугалим катышуучуларды талаш-тартышка, өз ойлорун билдирүүгө тартышы керек.

Жетекчи: Мугалим сабакты билгичтик менен башкарат. Сабак учурунда окуучулардын жүрүм-турумун көзөмөлдөйт, психологиялык жагымдуу маанай түзөт.

Окшоштуруп тууроо үчүн үлгү: мугалим өзү (сабак учурунда алынган) маалыматты жана ыкмаларды туура пайдалана билет. Мугалимдин жүрүм-туруму «Зомбулуксуз мектеп» программасынан алынган баалуулуктарга жана ыкмаларга шайкеш келүүсү керек.

Кичине топтордо иштөө

«Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча өтүлгөн сабактарда катышуучулар көбүнчө кичине топтор менен иштөөсү зарыл.

- Кичине топтордо иштөө, катышуучуларга бири-бирин угууга мүмкүндүк берет.
- Кээ бир катышуучуларга аз сандагы топтордо өз оюн айтуу, сабактын бардык катышуучуларынын алдында айтканга караганда жеңилирээк.
- Кичине топтордо иштөө кээ бир катышуучуларга өз ыкмаларын практикада колдонууга жана өнүгүүгө мүмкүндүк берет.

Кичине топтордо иштөө натыйжалуу болушу үчүн төмөнкү учурларды эске алуу керек:

1. Кичине топтогу катышуучулардын саны 2ден 4 адамга чейин болушу кажет. Бул команданын сабакты аткарууда ишкер мамиле кылуусуна түрткү берет. Катышуучулардын активдүүлүгү көтөрүлөт.

2. Бардык катышуучулар бири-бирин жакшы билиши үчүн ар бир сабактын жүрүшүндө кичине топтордун тизмесин өзгөртүп туруу керек.

Катышуучуларга бөлүнгөн ролдор ар түрдүү болсо, кээ бир тапшырмаларды аткаруу кичине топтор үчүн натыйжалуу болот. Мисалы:

- **Лидер (негизги):** тапшырманын үстүндө топтун иштөөсүн башкарып, аларды активдүү иштөөгө түрткү берет.
- **Докладчы:** катышуучуларды талкууга коюлган тапшырманын мазмуну менен тааныштырат.
- **Хронометрист:** катышуучулардын тапшырманы убагында аткаруусун көзөмөлдөйт.
- **Катчы:** тапшырманы аткарууга керектүү бардык материалдарды жыйнайт: маркерлер, кагаз ж.б. Кичине топто өткөрүлгөн талкуунун натыйжасын белгилейт.

3. Топто иштөө үчүн керектүү материалдарды даярдагыла. Бул маркерлер, А4 форматтагы кагаз, же флип-чарт, скотч, калемсаптар, боектор ж.б., керек болуп калса таратууга зарыл болгон материалдар.

Талкуу учурунда, а түгүл көнүгүүлөрдү баштоонун алдында катышуучуларда мугалим

сунуштаган процедуранын маанисиз экендиги жөнүндө ой пайда болушу мүмкүн. Көнүгүүнүн үстүндө иштөө дагы кооптонуунун көбөйүшүнө жана катышуучулар тарабынан каршылык пайда болушуна алып келүүсү ыктымал. Мындай кырдаалда мугалим күмөн санагандар азырынча ишке катышпай, байкоочунун ролунда турушун сунуш кылат. Көнүгүүнүн жүрүшүндө ал катышып көрүүнү чечеби, же жүрүп жаткан ишти сыртынан байкап турабы, өз күмөн саноосун чечип алышы керек.

Эскертүү: «Тыюу салынган белги» ыкмасын колдонуп көрсө болот. Мугалим жана топтун катышуучулары өзгөчө, так сүйлөшүлгөн учурда гана бул катышуучуга “кайрылууга болбойт” деген белгини колдонуу мүмкүн экендигин алдын ала макулдашышат. Мындай белгилерди көп колдонгон балдарга өзгөчө көңүл буруу керек, анткени алар атайын даярдоого муктаж. Эреже катары, бул балдардын өзүн-өзү баалоосу начар, өздөрүнө ишенишпейт. Аларды алдын ала таап, сабак учурунда психологиялык колдоо көрсөтүп туруу, максатка ылайык келет.

Мындай кырдаалда көнүгүүлөрдү, же оюнду аткарууну, «Менден баштайбыз» деп, мугалимдин өзүнөн баштоо, натыйжалуу ыкма болуп эсептелет.

Сабактардын тематикасы катышуучулардын жаш курактык өзгөчөлүгүнө ылайык түзүлгөн мазмунда көрсөтүлгөн.

Сабактарга кантип даярдануу керек?

Сабактардын планы

Мугалим сабактарга берилген бардык материалдар жана тиркемелер менен таанышып, маалыматтардын оптималдуу көлөмүн аныктап, аларды катышуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнө жана каалоолоруна ылайыктоосу зарыл. Сабактын сунуш кылынган курамына түзөтүүлөрдү киргизиши керек.

Сабакка даярдануу

Сабакты өткөрүүгө даярдануу учурунда төмөнкү бөлүмдөрдү жана алардын мазмунун билүү керек:

- **Күн тартибинин сөзү:** Бул бөлүмдө сабактын темасы боюнча негизги түшүнүктөрдүн аныктамасы берилет, алар изилденип жаткан көнүгүүлөрдүн (керек болуусуна жараша) маңызын көрсөтөт. Аныктамалар сөздүктөрдөн алынган, (психологиялык, философиялык, педагогикалык, укуктук) маалымат китепчелеринен алынган.
- **Сабактын максаттары:** Окутуунун максаты ар бир сабак үчүн түзүлгөн, катышуучулардын өздөрү изилдеп жаткан көрүнүшкө, же көйгөй жөнүндө түшүнүгүнүн кеңейишине багытталган.
- **Сабактын тапшырмалары:** Бул бөлүмдө сабакта коюлган максатка жетиш үчүн зарыл кадамдар көрсөтүлгөн.
- **Жабдуулар:** Бул бөлүм тапшырмаларды аткарууда керектелүүчү негизги материалдардын тизмесин камтыйт. Аларды сабакка алдын ала даярдап коюу керек.

- **Сабактын убактысы:** Бул бөлүмдө сабакты өткөрүү убактылары көрсөтүлгөн. «Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча окутуу курсунда ар бир сабакка бирден академиялык саат (45 мүнөт) белгиленген.
- **Сабактын планы:** Бул жерде мугалимдин сабактагы кыймыл-аракети белгиленген.
- **Мугалимге көмөкчү маалымат:** Бөлүм сабактын темасы боюнча негизги маалыматты камтыйт, (бул бөлүмдө окумуштуу педагогдордун, психологдордун, ж.б., адамдын инсандыгын, анын социалдашуусун, укуктук аймакта өнүгүүсүн изилдеген кесип ээлеринин изилдөөлөрү пайдаланылды. Бөлүмдү даярдоодо колдонулган адабияттын тизмеси китептин аягында орун алган).

ОКУУЧУЛАР ҮЧҮН САБАКТАРДЫН ПРОГРАММАСЫ

«Биз мектеп үчүн эмес, турмуш үчүн окуйбуз».
(Латын макалы)

Азыркы учурдагы мектептерде ар түрдүү социалдык катмардагы, этникалык топтордогу балдар окугандыктан, көп араздашуулар жана катаалдыктар пайда болот.

Окутуу курсунун окуучулар үчүн өзгөчө мааниси, балдардын саламаттыгына, психологиялык, акыл-эс, социалдык, эмоционалдык чөйрөнү таанып - билүүсүнө жана маданий өнүгүүсүнө, Кыргыз Республикасынын билим стратегиясынын приоритеттик (биринчилик) багытына негизделгендигинде болуп эсептелет.

Максат:

- Окуучулардын инсандык психология, маектешүү, конфликтология, укуктук суроолор ж.б. боюнча маалымат алуусун жогорулатуу;
- Окуучуларды ийгиликтүү социалдашуунун ыкмасы катары тынчтык карым-катнашка окутуу;
- Мектепте ачык-айрым, мээримдүү климат түзүү.

Тапшырмалар:

- Кыйын кырдаалдарда, зомбулук коркунучунда чечим кабыл алууга мүмкүнчүлүк берүүчү ыкмаларды өнүктүрүү;
- Өзүн-өзү баалоону адекваттуу стабилдештирүү, «Мен – чоң кишимин» түзүмүн бекемдөө;
- Жүрүм-турумдун иштелип чыккан ыкмаларын өнүктүрүү.

Бул курс 12 сабакка бөлүнгөн жана мектептин тарбиялык иштеринин чегинде ишке ашат. Сабакты жумасына бир жолу өткөрүү максатка ылайыктуу.

№ 1-сабак.

Сабактын темасы: Кириш бөлүгү. «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсу менен таанышуу.

Күндүн сөзү: кайтарым сөз, болумуш, афоризм.

Кайтарым сөз – бул маалымат берген булакка, анын мамилесине, кырдаалга, окуяларга жооп түрүндөгү реакция. Башка адамга мен ал жөнүндө эмне деп ойлоорумду, аны менен болгон мамилелеримди кандай кабыл алаарымды, анын айткан сөздөрү, аракети, кылык-жоруктары менде кандай сезимдерди жаратаары жөнүндө жиберилген маалымат.

Икая – кыскача аңгеме, сюжетти каймана сөз түрүндө ачып, акыл-насаат максатында айтылат. Болумуш – кылымдар бою чогултулган акылмандык.

Афоризм - кыскача санат, корутундуланган, аягына чыккан ой.

Сабактын максаты:

- Катышуучуларды ушул окуу курсунун чегинде үйрөнө турган сабактын темалары менен тааныштыруу.
- Сабакты өткөрүү убагындагы негизги эрежелерди иштеп чыгуу.

Сабактын тапшырмалары:

- Сабактын темаларын талкуулоо
- Сунушталган темалардын максатын түшүндүрүү.

Керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаздар,
- флип-чарт,
- ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- скотч,
- көрсөтмө куралдар:
 1. флип-чартка, же доскага жазылган цитаталар: «Жакшы адам болуш жаратылыштан эмес, көбүн эсе көнүгүүдөн». Демокрит (байыркы грек философ-материалисти).
 2. флип-чартта/доскада сабактардын темалары.

Сабактардын убактысы: 45 мүнөт.

Сабактардын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)
- «Таанышуу» процедурасын жүргүзүү (7 мүнөт)
- Топ ичинде иштөө эрежелерин түзүү (7 мүнөт)
- Чоң топтордо эрежелерди талкуулоо (3 мүнөт)
- Программаны талкуулоо (20 мүнөт)
- Сабакты жыйынтыктоочу бөлүк: Кайтарым сөз (5 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)

1. Катышуучуларга салам айтыңыз. Өзүңүздү тааныштырыңыз, ысымыңызды, толук атыңызды, кызматыңызды, бул программага катышып жаткандагы кызыкчылыктарыңызды жана себептериңизди айтыңыз. Бул топ менен иштешүү сизге кызыктуу экендигин белгилеңиз.

2. «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсунун максаттарын түшүндүрүңүз. Катышуучуларга сабактар: окуу жайында, жумушта, же үйдө, турмушта зарыл болуучу билим жана үйрөнүүлөргө мүмкүнчүлүк түзөөрүн айтып бериңиз.

Алардын окууга болгон ынтызаарлыгы, темага кызыгуусу жана кунт коюусу, бул курста берилген материалдарды өздөштүрүүсүнө жана кийинки турмушунда алган билимдерин жана шыктарын пайдаланууга түздөн-түз таасирин тийгизет.

3. Катышуучуларга икаяны айтып бериңиз.

Саякатчылар жөнүндө икая

Качандыр бир убакта жолоочулар жолдо келе жатышып, түнөп алуу үчүн шагыл таштуу деңиздин жээгине жайланышышат. Капилеттен асмандан жарык нур көрүнүп, жолоочулар бир укмушка туш келгенин түшүнүшөт да, дымып калышат. Бир аз убакыттан кийин асмандан үн чыгат. Ал үн мындай дейт: «Шагылдан чогултуп баштыгыңарга салгыла. Эртең таң ата жолго чыккыла. Күн бою жол жүргүлө. Кечинде кайрадан түнөөгө жатаарда бир эле мезгилде сүйүнүүгө да, кайгырууга да туш болосуңар». Ушундан кийин жарык да, үн да жок болот. Жолоочулардын маанайлары чөгө түштү. Алар, өзгөчө бай жана атактуу кыла турган аалам жаңылыгын күтүшкөн эле, анын ордуна маанисин түшүнбөгөн тапшырма алышты. Бирок асмандагы укмуштуу жаркыракты эстеп, не бар, не жок деп күңкүлдөшүп, баштыктарына бир аз майда таш салымыш болушат.

Жолоочулар кийинки күндү жолдо өткөрүшөт. Кечинде уктаганы жатканда баштыктарын карашты. Баягы таштардын ордуна алмаздар пайда болуп калыптыр. Аны көрүп, алар адегенде сүйүнүп кетишти, анан көз ирмемден кийин кайгырып киришти, анткени алмаздар өтө эле аз болучу.

Икаяны кыскача талкуулагыла. Болумуштун мазмуну кандай сезимдерди козгоду, икаянын үйрөнүп жаткан программаңар үчүн кандай мааниси бар?

4. Эгерде катышуучулар бири-бирин жакшы билип алышса, окуу процесси натыйжалуу жана жандуу болоорун түшүндүрүңүз. Ушул максат менен **«Кар тоголоктоо»** көнүгүүсүн өткөргүлө **(7 мүнөт)**.

Бул оюндун милдети, катышуучулардын бири-бири жөнүндө ой-пикирлерин кеңейтүү, бири-бирине болгон мамилесин жеңилдетүү.

Катышуучулар тегерете отуруп, төмөнкүдөй тартипте аттарын аташат: 1-чи катышуучу өзүнүн ысымын айтып, атынын биринчи тамгасынан башталган өзүн инсан катары мүнөздөөчү сын атоочту атайт (мисалы: Динара – даанышман, Алия – акылдуу, Эркин - эрктүү); 2-чи катышуучу биринчи катышуучунун атын жана аны мүнөздөөчү сөздү атап, андан кийин өзүнүн атын атайт; 3-чү катышуучу биринчи жана экинчи катышуучунун аты менен «мүнөздөмөсүн» айтып, андан ары өзүнүн атын айтат ж.б.у.с.

Аягында – эпиграф жазылган доскага көңүл буруңуз.

Эпиграф көнүгүүсү: «Жакшы адам болуш жаратылыштан эмес, көбүн эсе көнүгүүдөн».
Демокрит (байыркы грек философ-материалисти).

Мугалимге сунуштар: көнүгүүнү аткарууну так түшүндүргөндөн кийин, өзүңүз дагы оюнга катышыңыз.

5. Кичине топтордо иштөө (7 мүнөт)

Топ ичинде курстун аягына чейинки эрежелерди иштеп чыгаруу.

а) Катышуучуларды саноо аркылуу, же мисалы, жыл мезгилдерине: **«кыш», «жаз», «жай», «күз»** деп бөлүү менен **төрт топ** түзгүлө.

б) Топтордун катышуучуларына бөлмөнүн төрт бурчуна бөлүнүп, өздөрүнчө тегерете отурууларын сунуштаңыз.

с) Топ ичинде капыстан чыккан белгилерине жараша ролдорду бөлүштүрүңүз: **«алып баруучу», «хронометрист», «катчы», «докладчы»** (мисалы: эң кыска ат, ким мектепке эң жакын жашайт ж.б.у.с.)

д) **Ар бир ролдун** милдеттерин түшүндүрүңүз. «Алып баруучу» талкууну жандандырат, «хронометрист» тапшырманы аткарууга берилген убакытты көзөмөлдөйт, «катчы» топтун катышуучуларынын айткан сөздөрүн жазып жана аларды чоң кагаз, скотч, маркер менен камсыздайт (баарын мугалимден алат). «Докладчы» топ ичинде иштелип чыккан натыйжаларды айтып берет.

е) Топтордун катышуучуларына тапшырма бериңиз: **«Топ ичинде иш алып баруунун эрежелерин иштеп чыккыла».**

ф) Иштин аягында ар бир топтун жасаган иштеринин натыйжаларын угуңуз.

6. Жалпы топто талкуулагыла (3 мүнөт)

Топ ичинде талкуулоо жүргүзгүлө, катышуучуларга эң керектүү 5-6 эрежелени тандоону сунуштагыла. Алардын арасында төмөнкүлөр бар экендигин текшергиле: **«кунт коюу менен ук», «эгерде айткың келбесе, унчукпай койсоң болот», «эч кимге баа**

бербе жана сындаба», «жашыруун». Эгерде топ бул эрежелерди айтпаса, сиз өзүңүз сунуштаңыз.

Тандалган варианттардын башына **«Эрежелер»** деп ат коюп, өзүнчө чоң кагазга жазгыла. Катышуучуларга ушул эрежелерди кабыл алгандыктары жөнүндө макулдугун көрсөтүшүп, кол тамгаларын коюу керектигин айткыла.

7. Окуу курсунун темаларынын тизмесин көрсөтүңүз. Катышуучуларды темалардын үстүндө ойлонуп, бир аз убакыттан кийин ар бир темада кандай суроолор, көйгөйлөр талкууга алынаары боюнча ой-пикирлери менен бөлүшүүсүн сураныңыз – 5 мүнөт.

8. Доскада, же флип-чартта сунушталган ойлорду темалардын алдына жазыңыз – 15 мүнөт.

9. Катышуучуларга темаларды талкуулоодо пайда болгон суроолордун кийинки сабактардын чегинде сөзсүз чагылдырылаарын түшүндүрүңүз.

Мугалимге сунуш: Эгерде сунушталган курста мындай суроолор жок болсо, мугалим өзү, сабактардын планына, катышуучулардын суроолорун эске алуу менен өзгөртүүлөрдү киргизүүсү зарыл.

10. Катышуучулардан «Зомбулуксуз мектеп» окуу курсу боюнча өтүлчү темаларды ата-энелерине айтып берип, алардын ой-пикирлерин билип келүүсүн сураныңыз.

Сабакты бүткөрүү бөлүгү (5 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу.

Сабактын жүрүшүндө эмнелер жакты жана алардын кийинки сабактардын жүрүшүнө кандай каалоолору бар экендигин окуучулардан сураңыз.

Сабакты коштошуу ырасмиси менен бүтүрүңүз: Окуучулар тегерете туруп, бири-биринин ийнине колдорун коюп, коңшусуна карап, жылмаюу менен: «Рахмат, көрүшкөнчө» деп айтышсын.

№ 2-сабак.

Сабактын темасы: «Мен» кандаймын?

Күн тартибинин сөзү: тест, тесттирлөө.

Тест (англ. тилинен: сыноо) - стандарттуу тапшырма, адамдын жөндөмүн, шыгын, акылдын өрчүшүн жана инсандык башка тараптарын атайын аныктоо максатында колдонулат. Тапшырмалардын стандарттуу түзүлүшү жыйынтыктардын ыкчам жана жеңил болушун камсыздайт.

Тесттирлөө - тесттин тапшырмаларын аткаруунун жардамы менен инсандын ар кандай жөндөмдөрүн, тигиге, же буга шыгынын деңгээлин аныктайт.

Сабактын максаты:

- Классташтарына жана өзүнө болгон кызыкчылыгын өнүктүрүүгө көмөктөшүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Психологиялык тесттирлөө өткөрүү, мугалимге теңтуштар командасын жана мектеп командасын түзүү үчүн лидерлик сапаттары бар окуучуларды табууга жардам берүү.
- Катышуучуларда туруктуу ой-пикир, өзү жөнүндө ойлонууну калыптандыруу, өзгөчөлүктөрү, башкаларга болгон мамилеси ж.б.у.с. адатка айландырууну үйрөтүү.

Эскертүү: Тесттирлөөнүн жүрүшүндө мугалим кийинки сабактарды пландаштырууда колдонууга мүмкүн боло турган кызыктуу жана зарыл маалыматтарды алат, аягында «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсу балдардын жана өспүрүмдөрдүн коомго аралашуусунда мааниси чоң экенин көрүүгө мүмкүндүк алат.

Тесттик тапшырмалар жана аларды аткарууга нускамалар №6 жана №7 тиркемеде берилген.

Аткарылган тесттик тапшырмаларды иштеп чыккандан кийин, тесттирлөөнүн жыйынтыгын окуучулардын ар бири менен жекече түрдө талкуулаңыз.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- тест тапшырмаларынын баракчалары

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (1 мүнөт)
- «Саламатсыңбы, сенин кандай экениң менин эсимде!» оюну (4 мүнөт)
- Тесттерди өткөрүү (35 мүнөт)
- Сабакты бүтүрүү (5 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (1 мүнөт)

«Саламатсыңбы, сенин кандай экениң менин эсимде!» көнүгүүсү (4 мүнөт)

Мугалим катышуучуларга тегерете турууну сунуштап, мындай деп айтат: «Бул жолугушууну биз саламдашуу менен баштайбыз. Азыр кезек менен бир-бирибизге салам айтабыз. Катышуучулардын өткөн сабакта айтылган өзгөчөлүктөрүн, сөзсүз түрдө кайтала. Мисалы: «Салам, Динара, сенин даанышман экендигиң менин эсимде» же, «Салам, Алия, мен сени көргөндүгүмө абдан кубанычтамын! Сенин акылдуу кыз экениңе ыраазы болом». Эгерде коңшуңдун өзгөчөлүгүн унутуп койсоң, кечирим сура.

Катышуучулар саламдашып бүткөндөн кийин сабактын темасын, максатын жана тапшырмаларын айтыңыз.

Тесттирлөөнү өткөрүү (35 мүнөт)

Окуучуларга тест баракчаларын таратыңыз, тестти толтуруунун жоболорун айтыңыз да, балдардан тесттин тапшырмаларына өтүүсүн сураныңыз (тапшырма иш дептеринде аткарылат).

Сабакты жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүнөт)

Окуучулардан аткарылган тапшырманы чогултуп, тест иштелип чыккандан кийин тесттин натыйжаларын алышаарын айтыңыз да, суроо узатыңыз:

- тапшырманы аткарууда кандай кыйынчылыктар болду?
- кандай суроолору бар тесттер кызыктуу болду?

Окуучуларга тест жөнүндө айтып бергиле жана анын мааниси эмнеде экендигин сурагыла.

Сыйкырчы жана койчулар жөнүндө икая

Өткөн бир заманда бир шалбаада сыйкырчы жашаптыр, анын бир короо кою болуптур. Ал күнүгө бир койдон союп жечү экен. Курмандык болуучу кой, аны сезип, каршылык көрсөтүп, катуу маараганы башкаларды коркутуучу. Койлор токой аралап качышчу, аларды кайра короого чогултканга сыйкырчынын көп убактысы кетээр эле. Мунун баардыгы сыйкырчыга көп түйшүк алып келчү. Ал бир күнү мындай амал ойлоп табат: ар бир кой менен өзүнчө сүйлөшүп, бир нерсе деп ишендирүү керек.

Биринчисине ал мындай деди: «Сен кой эмессиң, сен мендей эле адамсың. Сен эч нерседен коркпошуң керек, себеби мен койду гана союп жеп атпаймынбы, а сен алардын арасынан жалгыз адамсың, ошондуктан менин эң жакын досумсуң».

Экинчисине: «Сен эмнеге башка койлорго окшоп менден качасың? Сен арстансың да, сен эч нерседен коркпошуң керек. Мен койлорду гана соём, а сен менин досумсуң».

Үчүнчүсүн минтип ынандырды: «Уксаң, сен кой эмессиң, карышкырсың. Мен сыйлаган карышкырсың, мен мурдагыдай эле күнүгө бирден кой соё берем. Бирок сыйкырчынын эң жакын досу болгон карышкырга андан коркунуч келбейт».

Ошентип ал ар бир кой менен сүйлөшүп, ар бирөөнү бул короодогу койлордон өзгөчө жандык экенине ынандырып чыкты. Ушундай сүйлөшүүдөн кийин койлор тапта-

кыр өзгөрдү – жайма-жай оттоп, токойго кире качканын коюшту. Сыйкырчы кезектеги койду союп атканда, ар бири: «Мына дагы бир койду сойду, бирок мага – «арстанга», «карышкырга», «адамга», сыйкырчынын эң жакын «досуна» эч коркунуч жок» – деп ойлошчу.

Ал тургай ал сойгону жаткан кой да каршылык көрсөтпөйт. Анткени ал жакын келип, мындай дейт: «О, менин эң жакын досум, экөөбүз көптөн бери маектеше элекпиз. Жүр, менин үйүмө. Сени менен короодогу койлор жөнүндө кеңеше турган сөз бар». Анан кой сыйкырчынын артынан дымак менен жөнөп калат. Ал жерден чынында эле сыйкырчы «жакын досунан», короодо иштер кандай экенин сурайт. Курмандык болгонун болгондой сүйүнүп айта баштайт, ошол убакта сыйкырчы аны мууздап коёт. Ошентип бир паста өлүмгө дуушар болгондуктан, кой эмне болгонун түшүнүүгө үлгүрбөй да калат.

Сыйкырчы өзүнө ыраазы болуп жүрдү – ал ар бир койдун даражасын көтөрүп койду, алар акыры курмандык жөнүндө баштарын катырбай калышты, азыраак коркуп, азыраак кооптонуп калышты, жашоого маашырланып, жайма-жай оттоп жүрүшөт, натыйжада, алардын эти даамдуу боло баштады. Көп жылдар бою сыйкырчы бир короо койду кенен башкарып жүрдү, эң кызыгы, калган койлор ага жардамдашчу болушту. Эгерде кайсы бир өтө зирек кой иштин чоо-жайын боолголой баштаса, болду, берки койлор, мындайча айтканда, «арстандар, адамдар, карышкырлар» – бир сөз менен, сыйкырчынын «эң жакын достору», тиги койдун шектүү жүрүм-турумун сыйкырчыга кулакдар кылып коюшчу да, сыйкырчы эртеси эле ал койду канаагаттануу менен жеп койчу.

Мына ушундай икая. А силерчи, өзүңөрдү эмнеге салыштырасыңар: – арстанбы, карышкырбы, же балким адам болоорсуңар.

№ 3-сабак.

Сабактын темасы: Мен жана менин укуктарым.

Күн тартибинин сөзү: укук, адамдын укугу, баланын укугу, милдеттери.

Укук – адамдардын коомдогу карым-катнаштарын тескеп турган мамлекеттик бийлик тарабынан кабыл алынган жана корголгон ченем жана эрежелер.

Адам укугу – мамлекет тарабынан корголгон мыйзамдуу мүмкүнчүлүк, иш-аракет жа-соодогу эркиндик.

Баланын укугу – балдардын жана өспүрүмдөрдүн жашоо тиричиликтин бардык сфе-расындагы кызыкчылыктарын коргоо үчүн багытталган мыйзам чыгаруудагы өзгөчө ченем жана эрежелердин биримдиги.

Милдет – кимдир-бирөөлөргө сөзсүз аткарууга багытталган кыймыл-аракеттин белгилүү өлчөмү.

Сабактын максаты:

- «Укук», «баланын укугу жана милдеттери» деген түшүнүктүн мазмунун түшүнүү.

Сабактын тапшырмасы:

- Өспүрүмдөрдүн укуктарын жана милдеттерин тактап, адам укугунун курамын үйрөнүү.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- А4 форматтагы кагаз,
- флип-чарт,
- ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор,
- скотч,
- көрсөтмө материал:
 1. көнүгүүнү өткөрүү үчүн керектүү фразалар;
 2. сабактын темасын түшүндүрүү үчүн суроолор;
 3. баланын негизги укуктарынын аттары бар плакат;
 4. К.Д. Заслофф тарабынан иштелип чыккан укуктардын аттары бар плакат.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (2 мүнөт)
- «Айлана» көнүгүүсү (5 мүнөт)

- «Адам укугу деген эмне?» Ой-чабыт (5 мүнөт)
- Катышуучулар үчүн маалымат (10 мүнөт)
- Кичине топтордо иштөө «Укук жөнүндө Декларация...» (15 мүнөт)
- Чоң топто талкуулоо (5 мүнөт)
- Сабакты жыйынтыктоо бөлүгү (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (2 мүнөт)

Көнүгүү

Окуучуларга саламдашуунун түрлөрүн көрсөтүү. Окуучуларга саламдашуунун түрлөрүн көрсөтүүнү сунуштаңыз. Ар түрдүү варианттар ойнотулат: “Азыр мен силерге улуу киши катары кирем. Силер мени менен кантип учурашасыңар?” Улуу адам менен саламдашуу учуру ойнотулат. “Азыр мен силердин курдашыңармын”. Бул да сахнаштырылат, учурашуулардын түрдүү учурларына көңүл бурулат.

Катышуучуларга “бири-бирибизди көбүрөөк таанып-билүүгө мүмкүнчүлүк бере турган көнүгүү өткөрөбүз” деп айткыла.

«Айлана» көнүгүүсү (5 мүнөт)

1. Топтогуларга тегерек тартып отурууну сунуштагыла. Катышуучулардын катарына отургула.

2. Өзүңөр алдын-ала даярдап, доскага, же флип-чартка жазып койгон төмөнкү сүйлөмдөрдүн бир нечесин окугула:

Мен өзүмдү бактылуу сезем, качан ...

Жамгыр мени...

Мен капаланам, качан...

Шамал мага ... маанай алып келет

Менин жинимдин келгенинин себеби...

Күн мени мажбурлайт...

Эң коркунучтуусу, бул...

Кар мени мажбур кылат...

Ааламда эң сонун нерсе, бул...

Кызыл түс жөнүндө ойлогондо, мен...

Менин жакшы көргөн үй жаныбарым...

Жашыл түс жөнүндө ойлогондо, мен...

Менин жакшы көргөн тамагым...

Эң алгач мен эмне дегим келет...

Менин сүйүктүү ырым...

Мен кыялданганда, менин ойлорум ... жөнүндө

Менин жакшы көргөн телекөрсөтүүм...

Мен жакшы көргөн түс...

3. Катышуучуларга үч сүйлөмдү аягына чыгарып жазып берүүсүн сунуштагыла.

4. Катышуучуларга экиден бөлүнүп, жазгандарын алмашууну сунуштагыла, андан кийин көрсөтүүгө болот деген сүйлөмдөрүн топтогулар бири-бирине беришсин.

5. Суроо бергиле:

- Сабактын катышуучулары жөнүндө эмнени билдиңер?
- Кээде оюңдагыны чоң топто айтуу эмне үчүн кыйынчылык туудурат?
- Топтогуларга өзүңөрдүн сүйлөмдөрүңөрдү окуп жатканда, эмнени сездиңер?

Сабактын темасын жарыялагыла (5 мүнөт)

«Адам укугу деген эмне?» «Адамдын милдеттери деген эмне?» деген суроолорду эки флип-чарттын кагазына жазыңыз. Бул эки суроону тең катышуучуларга узатыңыз. Флип-чартка катышуучулар тарабынан айтылган бардык ой-пикирлерди жазгыла.

Катышуучулардын идеяларынын жардамы менен укуктун жана милдеттердин аныктамасын берүү керек («Күн тартибинин сөзү» бөлүгүндөгү маалымат).

Катышуучулар үчүн маалымат (10 мүнөт)

Сабактын берилген темасын мугалим катышуучуларга тааныштырат. Презентацияны даярдоо үчүн «Мугалимге көмөкчү маалымат» бөлүгүндөгү маалыматтарды жана №1 жана №3-тиркемени колдонуу зарыл.

1. Чоңдордун жана балдардын укуктары бири-биринен эмнеси менен айырмаланаарын изилдегиле.
2. Балдардын кандай укуктары бар экенин айткыла.
3. Жашы жете элек балдар жана өспүрүмдөр кандай милдеттерди аткаруу керектигин айткыла.
4. Жалпылоо. (Бул кичине топтордо иштөөгө өтүү үчүн керек).

Кичине топтордо иштөө (15 мүнөт).

«Окуучулардын укуктары жана милдеттери жөнүндө Декларация»

Катышуучуларга 3-4 топко бөлүнүп, «Окуучулардын укуктары жана милдеттери жөнүндө Декларацияны» иштеп чыгууну сунуштагыла. Катышуучуларга бардык укуктук документтер улуулар тарабынан даярдалганын айтып, окуучулар бул документтерди кандай баалай турганын суроо керек. Тапшырманы аткарууга 10 мүнөт бөлүнөт. Топтогулар иштеп бүткөндөн кийин, «Конституциялык комиссия» иштей баштайт. Анын түзүмүнө ар бир топтон 1-2ден окуучу жалпы Декларацияны иштеп чыгуу үчүн бөлүнөт. Мугалим жоболорду киргизет, анын негизинде «Конституциялык комиссия» укуктарды бекитет.

Жоболор:

- сенин укуктарың башкалардын укуктарын чектебеши керек;
- укуктарыңды ишке ашыруу башка адамдардан эмес, өзүңө көз каранды.

Ар бир топ өзүнүн иштегендерин жарыялайт. Укуктардын толук тизмеси түзүлөт. Андан ары мугалим, көп адамдар ушундай укуктарды түзгөндүгүн айтып, америкалык психолог Кэти Ди Заслофф иштеп чыккан укуктардын тизмеси менен таанышууну сунуштайт:

«Балдар төрөлөөрү менен, башка адамдар сыяктуу эле, өздөрү кандай жаралса, так ошондой калууга укуктары бар. Ар бир адамдын өз укугу бар, аны мүмкүн болгон бардык конфликттерди чечүүдө коргонуу үчүн ар ким өз алдынча колдонсо болот. Бул укуктар юридикалык укуктардан айырмаланат. Биз мындай өздүк укуктарыбызды коргоо үчүн мыйзамга кайрыла албайбыз, себеби биз өзүбүзгө жана өзүбүздүн мүмкүнчүлүктөрүбүзгө гана ишенүүбүз керек. Бирок ал үчүн биздин кандай укуктарыбыз бар экенин билишибиз керек».

К.Д. Заслофф төмөнкү укуктарды белгилейт.

Силердин укуктарыңар:

- кээде өзүңдү биринчи орунга коюуга;
- жардам жана эмоционалдык колдоо сураганга;
- акыйкатсыз кайрылуулар менен сындарга каршы турууга;
- өзүңдүн ой-пикириң жана ишенимдериң болуусуна;
- туура жол тапмайынча, жаңылуууга;
- өз көйгөйлөрүн өздөрү чечүүгө адамдарга мүмкүнчүлүк берүүгө;
- «жок, ырахмат», «кечирип коюңуз, жок» деп айтууга;
- айланасындагылардын кеңешине көңүл бурбай, өз ишениминде турууга;
- башкалар сенин чогуу болуңду каалап турса да, жалгыз болууга;
- айланаңдагылардын түшүнбөстүгүнө карабастан, өзүңдүн кыял-ойлоруңдун болушуна;
- өз чечимдериңди өзгөртүп, башкача кыймыл-аракеттерди жасоого;
- эгер жакпаса, макулдашууларды өзгөртүүнү ишке ашырууга.

Силер эч убакта милдеттүү эмессиңер:

- 100% идеалдуу болууга;
- топтошкондорду ээрчүүгө;
- силерге зыян алып келген адамдарды сүйүүгө;
- өзүңөргө жагымсыз адамдарга жапакечтик кылууга;
- өз алдынча болгонуңар үчүн кечирим суроого;
- өзгөлөр үчүн жан-алакетке түшүп аракеттенүүгө;
- өз каалоолоруңар үчүн күнөөлүү болууга;

- жагымсыз кырдаал менен келишүүгө;
- кимдир-бирөө үчүн ички ой-сезимиңерди курмандыкка чалууга;
- кемсинткен мамилеге келишүүгө;
- убактың чектеген мөөнөттөн көбүрөөк жасоого;
- колуңдан келбеген нерсени жасоого;
- акылга сыйбаган талаптарды аткарууга;
- чындап бергиң келбеген нерсени берүүгө;
- кимдир-бирөөнүн туура эмес жүрүм-турумунун оорчулугун көтөрүп жүрүүгө;
- кимдир бирөө үчүн, же кайсыдыр бир нерсе үчүн өзүңдүн «Мен» дегениңден баш тартууга.

Өз укуктарын белгилөөдө, эске тутчу нерсе: ал бардык башка адамдарда да бар экенин билүү. Эгер алар сенин укуктарыңды урматташын кааласаң, өзгөлөрдүн укуктарын сыйлоону үйрөнүү керек. Өз укуктарың менен өзгөлөрдүн укуктарынын теңделип турушуна өзгөчө көңүл буруу керек.

Чоң топто талкуулоо (5 мүнөт)

«Күнөөлөө жана коргоо» көнүгүүсү (В. В. Петрусинский боюнча)

Бул оюн үчүн “Алып баруучуну” тандоо зарыл. Ал чүчү-кулак боюнча өзүнө туура келген ролду аткаруу үчүн чок ортого турат. Топтун башка мүчөлөрү – «айыптоочулардын» милдеттери – “күнөөлүү” ойноп жаткан ролдун терс белгилерин бөлүп көрсөтүп, анын кандай көрүнөөрүн жазып көрсөтүү. “Коргонуучунун милдети” – бул өзгөчөлүктөрдүн оң жагын айтып, айыптоолор боюнча өз ой-пикирин билдирет.

Көнүгүү бүткөндөн кийин топ талкууга алат, «күнөөлүү» аткарууга жарадыбы, канчалык өзүнө ишенимдүү болду, ага эмне жардам берди. Жыйынтыктоодо топтогулар «күнөөлүүнү» кайталап ойноп, күнөө коюлууда «актануу» үчүн өздөрүнүн варианттарын сунуш кылышат. «Күнөөлүүнүн» ролунда топтогулардын бардыгы катары менен ойноп чыгуусу маанилүү.

Эскертүү: Окуучуларга сунуш кылынган ролдор: мыкты окуучу, ушакчы, жалкоо, катаал мугалим, мектептин мүдүрү, начар окуучу, экиге окуган окуучу, ууру, киши өлтүргүч, тилемчи, майып, кытай, абышка, өспүрүм, кичине бала, миллионер, канышайым, сулуулуктун ханышасы, модель ж.б.

Сабактын жыйынтыгы (3 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу.

«Коштошуу ритуалы» көнүгүүсү.

Катышуучуларга жана сабакка өз мамилесин бир сөз менен билдирүү.

Мугалимге көмөкчү маалымат.

Жашы жете элек балдардын негизги укуктарынын мүнөздөмөсү.

18 жашка толо элек балдар жашы жете электер деп эсептелет. Алардын укукка ээ болуу жөндөмү (укук жөндөмү) төрөлгөн учурдан башталат.

Ал эми кыймыл-аракет жөндөмү КР жарандык Кодекси жана «Нике жана үй-бүлө» Кодексинде аныкталат.

Баланын үй-бүлөнүн камкордугунда болуу укугу

Баланын укугу жөнүндө Конвенцияга ылайык, дүйнө жүзүнүн мамлекеттери: «Бала толук гармониялуу инсан болуп жетилиши үчүн үй-бүлөнүн камкордугунда, бакыт, сүйүү жана түшүнүүнүн атмосферасында чоңоюшу зарыл экендигин тастыкташат».

Өз оюн ачык айтуу укугу

Бала үй-бүлөдө өзүнүн кызыкчылыгына тиешелүү болгон суроолорду чечүүдө өз ой-пикирин билдирүүгө укуктуу. Мисалы, мектепти тандоо, каникулду өткөрүү ж.б.у.с.

Жекечеликке болгон укук

Баланын укугу жөнүндө Конвенцияга ылайык, ар бир бала жекечеликке ээ болууга укуктуу. Жекечеликти билдирүүчү белгилер: аты, фамилиясы, атасынын аты болот.

Коргоого укук

Мыйзам өз укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо үчүн баланын укугун бекитет.

Жашы жете электердин милдеттери

Кыргыз Республикасынын «Жашы жете электердин укугун коргоо жана сактоо» боюнча мыйзамында, ар бир бала Конституцияны жана КРнын мыйзамдарын сактоого, башкалардын укуктарын, эркиндигин, кадыр-барк, ар-намысын, өлкөнүн мамлекеттик символдорун сыйлоого, эмгекке жарамсыз ата-энесине камкордук кылууга, тарыхый жана маданий мурастарды сактоого, жаратылышка жана анын кен байлыктарына аяр мамиле кылууга милдеттүү экендиги жазылган.

Жашы жете электердин милдеттери:

- ата-энесинин, же ата-энесин алмаштырган адамдардын тилин алууга, алардын көңүл бөлүүсүн жана камкордугун кабыл алууга милдеттүү, ар-намысын кемсинткен, назар салбаган, орой тилин тийгизген, адамдын ар-намысын кордогон, кемсинткен мамиледен сырткары болууга;
- негизги жалпы билимге ээ болууга (9 класс);
- коомдук жайларда, үйдө, билим берүү мекемелеринде орнотулган жүрүм-турумдун эрежелерин сактоого;
- балдардын коомдук бирикмелеринин эреже, жоболорун сактоого;
- түзүлгөн келишимдин шарттарын, эмгек тартибинин, эмгек мыйзамынын эрежелерин, эмгек милдеттерин аткарууга;
- аскердик каттоого турууга, аскер комиссариатына барып, медициналык комиссиядан өтүп, аскерге каттоо күбөлүгүн алууга милдеттүү.

№4-сабак.

Сабактын темасы: Маектешүүнү билүү.

Күн тартибинин сөзү: маектешүү.

Маектешүү – көп кырдуу, татаал процесс, анын жүрүшүндө адамдар арасында мамиле түзүлүп, өркүндөп-өсүп, бирге иш-аракет жасашат.

Маектешүү – субъектердин өз ара байланышы, бири-биринен маалымат алыш үчүн, тажрыйба, билим, ыкмаларын үйрөнүүдө, иш-аракеттин натыйжасын бөлүшүү үчүн, инсандык сапаттардын калыптанып өсүшү жана тил билүү үчүн керек.

Маектешүү – өз ара мамилелешүү, ишкер, же достук байланыш.

Сабактын максаты:

- «Маектешүү» деген эмне, анын түрлөрүн үйрөнүү.

Тапшырма:

- Катышуучуларга өз ара маектешүүнүн түрлөрүн үйрөнүүгө жардамдашуу.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- А4 форматтагы кагаз,
- флип-чарт,
- ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- скотч,
- көрсөтмө курал:
 1. катышуучуларга тапшырма;
 2. маектешүүнүн түрлөрү жазылган плакат.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Сабактын планы:
- Сабактын уюштуруу бөлүгү (5 мүнөт)
- Кичине топтордо иштөө «Маектешүү деген эмне?» (8 мүнөт)
- «Күзгү» көнүгүүсү (4 мүнөт)
- Практикалык иш. Талкуулоо (20 мүнөт)
- Икая менен тааныштыруу (5 мүнөт)
- Сабактын жыйынтыгы (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Сабакты уюштуруу бөлүгү (5 мүнөт)

Иш бөлмөгө унчукпай кирип, доскага төмөнкүчө жазгыла: «Баарыңардын үн катпай турушуңарды суранам». Катывуучулардын бирин доскага чакырып, кагазга жазылган тапшырманы бергиле: «Топтогуларга жүзүңдү буруп, үн катпастан, кыймыл-аракетиң менен доскадагы үй тапшырманы сүртүп салаарыңды түшүндүр (же доскага жазганы жатканыңды ж.б.у.с.)». Эгер катывуучулар сүйлөгөнгө аракет кылышса, сүйлөөгө болбой турганын жаңсап түшүндүргүлө. Бул көнүгүүнү башка балдар менен да кайталагыла, мындан татаалыраак көнүгүүлөрдү аткарууну өтүнгүлө.

Эскертүү: Окуучуларга кагазга тапшырма жазгыла. Мисалы: окуучунун күндөлүгүн сурап алуу, мугалимден сыртка чыгып келүүгө уруксат суроо, карандаш жана өчүргүчтү сурап алуу, мугалимден күндөлүккө «5» коюп берүүсүн өтүнүү, ашканадан пирожки сатып алуу үчүн карызга акча суроо, ж.б.

Андан кийин сүйлөөгө уруксат бергиле. Топтон сураңыз: «Үн катпай мамилелешүү кыйын бекен? Түшүнүү кыйын болдубу?» Биз ар кандай жолдор менен сүйлөшө ала турганыбызды түшүндүрүңүз, маектешүү – ошонун бирөө гана. Сүйлөшүүнүн башка түрлөрүн санагыла: мимика, ырдоо, бийлөө, сүрөт тартуу, кол тийгизүү, кат жазуу.

Кичине топтордо иштөө (8 мүнөт)

«Маектешүү деген эмне?» деген суроону окуучуларга бериңиз.

Алардын бул суроого жооп даярдашы керек экендигин айткыла. Балдарды топторго бөлүлө. Муну мындай кылып жасаса болот: балдар өзүлөрүн атом сезип, бөлмөдө башаламан басып жүрүшөт. Мугалим алакан чапкандан кийин жакын тургандар бири-бири менен кол кармашып, эки-экиден жуп болуп туруулары керек. Жуптардан 4 же 6 кишиден турган топторду түзгүлө. Катывуучуларга маектешүү жана анын (вербалдуу жана вербалдуу эмес) түрлөрү боюнча талкуу жүргүзүүгө тапшырма бергиле.

Окуучулардын “маектешүү” боюнча маалыматын жалпылагыла, маалыматты кыска лекция түрүндө түшүндүргүлө.

«Күзгү» көнүгүүсү (4 мүнөт)

Сабактын катывуучулары катарга турушат. Эң акырында турган бала жанындагы балага кандайдыр бир эмоцияны көрсөтөт, ал өз учурунда, алдыдагы балага мүмкүн болушунча эмоцияны так кайталап берет. Ошентип, катардын аягына чыкканча бири-бирин туурашат, эң акыркы катывуучу эмоцияны биринчи балага кайталап көрсөтөт.

Талкуулоо: Силер кандай ойлойсуңар, эмне үчүн бурмалоо пайда болду?

Практикалык иш (20 мүнөт)

«Маектешүүнүн ар түрдүү жолдору» көнүгүүсү

Катывуучуларга адамдар бири-бири менен мамиле түзүүдө ар кандай көйгөйлөр келип чыгаарын айткыла, көйгөйлөрдүн түрлөрүн айтып берүүнү өтүнгүлө. Кичине топ-

тор менен иштөө керек. Биринчи, экинчи, үчүнчү деп санап, үч кишиден турган кичине топ болуп бөлүнүүлөрү керек.

Катышуучулар жооп берүүчү суроолор:

- Адамдарга мамилелешүүгө эмне жолтоо болот?
- Кандай адам жакшы маектешиң боло алат?
- Кандай адам менен маектешкиң келбейт?

Тапшырманы аткаргандан кийин, кичине топтордогу иштерди талкуулап, катышуучулар мамилелешүүдө өздөрү байкаган көйгөйлөрүн жалпылоо керек.

Икая менен таанышуу (5 мүнөт)

Сиз айтып берген икаяны угууну сунуш кылгыла, икаянын аягында өздөрү үчүн кандай жыйынтык чыгаргандарын айтып беришсин.

Биздин сүйлөгөндөрүбүз жөнүндө икая

Бир адам Сократка келип, мындай деди:

– *Сенин досуң сен жөнүндө мага эмне дегенин билесиңби?*

– *Токто, - дейт Сократ, - алгач айтчу сөздөрүңдү үч электен өткөр.*

– *Үч электен?..*

– *Бир нерсе айтуудан мурда үч электен өткөрүү керек. Биринчиден, чындыктын элегинен. Сен айтаар сөзүңдүн чындыгына ишенесиңби?*

– *Жок. Мен жөн эле уккам...*

– *Абдан жакшы. Демек, сен чын-төгүнүн билбейт экенсиң. Анда экинчи электен – мээримдин элегинен өткөрөбүз. Сен менин досум жөнүндө жакшы нерсе айтканы жатасыңбы?*

– *Жок. Тескерисинче!*

– *Демек, - деп улантты Сократ, - сен ал жөнүндө жаман бир нерсе айткың келди, бирок анын чындык экенине кепилдигиң жок... Үчүнчү электен өткөрөбүз – пайда элеги. Сен айта турган нерсени мен сөзсүз угушум керекпи?*

– *Жок, анча деле зарылдыгы жок.*

– *Ошентип, - деп жыйынтыктады Сократ, - сен айта турган нерседе мээрим да, пайда да, зарылдык да жок экен. Анда айтуунун кажети барбы?*

Сабакты бүтүрүү бөлүгү: (3 мүнөт)

Сабакты жыйынтыктоо.

«Күндүн белгиси» көнүгүүсү.

Катышуучулар туруп, же отуруп, өздөрүнүн сабакка болгон мамилесин жаңсоо белгиси менен билдиришет.

Мугалим үчүн көмөкчү маалымат

Маектешүүнүн психологиялык түзүмү

Маектешүү – өзүнүн түзүлүшү жана түрлөрү боюнча ар түркүн болот. Түз жана кыйыр маектешүү, бетме-бет туруп түз, же алыстан байланышуу, түз байланышууга бетме-бет туруп сүйлөшүү жолу менен мамилелешүү жана кыйыр байланышууга жаңсоо, мимика, пантомима кирет.

Кыйыр маектешүү кат жазышуу, же техникалык каражаттардын (телефон, компьютер) жардамы менен ишке ашат. Бул жерде катышуучулардын ортосундагы кайтарым байланыш кыйынчылыкка туруп, кечеңдейт.

Инсандар ортосундагы маектешүү менен көпчүлүктүн маектешүүсүнүн айырмасы бар. Инсандар ортосундагы маектешүү – топтошкон адамдардын, же эки адамдын өз ара сүйлөшүүлөрү. Булар психологиясы жакын адамдар: бири-биринин жан дүйнөсүн билгендер, чогуу иш-аракет жасагандар, бирин-бири түшүнүшкөндөр.

Массалык маектешүү – бул көпчүлүк тааныш эмес адамдардын түздөн-түз, ошондой эле массалык-маалымат каражаттарынын жардамы менен байланышуусу. Массалык байланышуунун маанилүү түрлөрүнө ошондой эле искусствону эстетикалык байланыш катары киргизсе болот (театр спектаклдери, адабий кечелер ж.б.).

Ролдук маектешүү. Мунун катышуучулары ар түрдүү социалдык ролду аткаруучулар (мугалим – окуучу, сатып алуучу – сатуучу).

Маектешүүнүн интерактивдүү тарабы.

Маектешүүнүн интерактивдүү тарабы – бул шарттуу термин, биргелешип иш-аракет кылган адамдарды байланыштырып турган маектешүүнүн түзүмдөрүнүн мүнөздөмөсү. Адамдар арасындагы баарлашууда негизги түзүмдөрү адамдардын өздөрү, алардын байланышы, ошонун аркасында бири-бирине таасир этүүсү. Маектешүү, демек, кыймыл-аракеттен турат. Ар бир социалдык кыймыл-аракет бир канча элементтен турган системаны көрсөтөт:

- a) кыймыл-аракеттеги адам;
- b) кыймыл-аракеттин объектиси, же болбосо таасир этилип жаткан адам;
- c) кыймыл-аракеттин каражаты, же куралы;
- d) кыймыл-аракеттин ыкмасы, же каражатты колдонуу жөндөмү;

Кыймыл-аракет багытталган адамдын реакциясы, же кыймыл – аракеттин натыйжасы.

Перцепция

Адам биринчи сөзүн айтканга чейин эле баарлашууга кирген болот. Адамдар сүйлөшүп жатканда жанындагы адамдардын кыймыл-аракетинен эле сезе баштайт. Сүйлөп жаткан адамдын денесинин сөздөрүнө жараша кыймылы жана угуучуга мамилеси олуттуу мааниге ээ, аны түшүнүп кабылдоо керек.

Кинесика – дененин тилин изилдеген илим. Дененин кыймыл-аракеттеринин түрү: поза, мимика, жаңсоолор, аралыктан баарлашуу.

Коммуникациялар

Маалыматтын мазмуну тилдин жардамы менен берилет, башкача айтканда, вербалдык сүйлөшүү, мында маалыматтын мааниси бир аз өзгөрөт жана кээ бир бөлүктөрү жоголот, анткени ойлорду сөздөргө чогултуу жана аларды түшүнүүнүн өзү маалыматтын маанисинин өзгөрүшүн жаратат.

Маалыматты берүүдө пайда болгон идеяны, ойду сөз аркылуу ичтен түзүп, анан айтуу керек. Бул айтылгандар жеткиликтүү жана түшүнүктүү болуусу абзел.

Демейде биз белгилүү бир көлөмдөгү маалыматты берүүнү болжолдойбуз, аны 100% деп белгилесек болчудай. Качан биз бул маалыматты түзгөндө, түшүнүктүү себептерден улам (кооптонуу, убакыттын тардыгы ж.б.) ойлонулган маалыматтын 80% гана айтабыз. Ал эми, угуучулар тарабынан маалыматтын 70% гана кабыл алынат. Маалыматтын дагы 10% элесте калат. Ошентип, натыйжада, угуучунун эс-тутумунда болжолу менен маалыматтын толук көлөмүнүн 24% гана калат.

Ар бир этапта маалыматтан бир аз жоготуулар жана бузулуулар болуп турат. Жоготуулардын көлөмү төмөнкүдөй аныкталат:

1. Адам тилинин жалпы жетишпегендиктеринен, ойду сөздөргө толук жана так айландыра албагандыктан;
2. Маектешине ишенимдин бардыгынан же жоктугунан;
3. Өздүк максаттарынан жана умтулууларынан (каалоону чындыктай кабыл алганда);
4. Сөз байлыгынын туура, же туура эмес болушунан.

Маалыматты жоготуп коюунун жана бузуунун дагы башка себептери болушу мүмкүн.

Жанында маектеш жок эле өз оюн сөз аркылуу билдирүү – монолог. Монолог аркылуу байланышта маалыматты жоготуунун суммасы 50%га жетиши мүмкүн, кээ бир учурларда баштапкы маалыматтын 80% жоголот.

Диалог тилди эркин колдонууну билдирет, вербалдуу эмес кыймыл-аракеттерди тез кабыл алып, чын жүрөктөн чыккан жоопту, кыйыр жооптон айрып таануу. Диалогдун негизин – өзүнө жана башкаларга суроо берүүнү үйрөнүү түзөт.

Баарлашууга жолтоолор	Мисалдар
Коркутуулар (коркунуч, баш ийүү, таарыныч, душмандык туурат)	«Эгер силер жумушка убагында келбесеңер, биз силерди жумуштан кетирүүнү ойлонууга туура келет». «Айтылгандай жасаңыз, болбосо...»
Буйруктар (биз бирөөлөрдүн үстүнөн бийликти ашыра колдонуп жибергенде)	«Менин кабинетиме тез кириңиз». ««Эмнеге?» деп сурабагыла, кандай айтылса, ошондой аткаргыла».
Критика (терс)	«Силер анчалык жакшы иштебей жатасыңар» «Силер дайыма арызданасыңар...»

Кемсинтип ат коюулар	«Мындайды кеңкелес гана угат» «Сен жөн эле жиндисиң» «Бюрократтан мындан башка эмнени күтүүгө болот»
Милдеткор кылган сөздөр	«Силер көбүрөөк жоопкерчиликтүү болууга тийишсиңер» «Силер фактыларга карашыңар керек» «Мынчалык ачууланбашың керек»
Маанилүү маалыматты жашырып коюу (өзүнө кереги жок чечимди кабыл алууга түрткөн сөздөр)	«Сизге бул долбоор сөзсүз жагат» «Биз менен келишим түзсөңүз, эч өкүнбөйсүз»
Сурак	«Силердин канча убактыңар кетти ушуга?» «Сен эмне мынча кечиктиң?» «Сен эмне кылып жатасың?»
Анткор мактоо	«Сиздин отчетуңуз ушунчалык жакшы чыгыптыр, дагы бирди жазып койбойсузбу?»
Жүрүм-турумун сынап сүйлөө	«Сизде өзүмчүлдүк инстинкти күчтүү» «Сизге демилге жетишпейт»
Убактысы дал келбеген кеңештер (качан адам өзүн жөн эле угуп коюуну каалаган учурда)	«Эгерде сен үстөлүңдүн үстүндөгүлөрдү убагында жыйнасаң, мынчалык кыжалаттанууңа себеп болбойт эле» «Сен эмнеге так ушундай жасаган жоксуң?» «Аларга жөн эле көңүл бурбай кой»
Логикага ишендирүү	«Бул жерде капаланыштын кереги жок, бардыгы логикага туура келет» «Муну талкуулоонун кереги жок. Мен мындан эч кандай көйгөй көргөн жокмун»
Теманы өзгөртүү	«Мен өткөн жумада өтө жаман жол кырсыгына туш болдум...» «Бул эмне, сен менин машинамады көргөн болсоң...» «Кыжырданба!» «Кыжалат болбо, бардыгы ордуна келет» «Бардыгы өзгөрөт» «Жок, сен абдан жакшы көрүнүп турасың...»

№ 5-сабак.

Сабактын темасы: «Жок» деп айтканды билүү.

Күн тартибинин сөзү: баш тартканды билүү.

Баш тартканды билүү - өз каалоосуна туура келбеген нерсени жасоону сураганда «жок» деп айтуу.

Сабактын максаты:

- Улуулар, теңтуштар, же досторуңар силер каалабай турган, же силердин оюңар боюнча туура эмес нерсени аткарууну сураганда, так жана сылык түрдө баш тартканды үйрөнүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Өтүнүчтү аткарбаган кишинин баш тартуусунун себептерин талкуулоо.
- Өтүнүчтөрдү (туура эмес же силерге жакпаган) аткаргыңар келбегенде, баш тартканды үйрөнүү жана колдонуу ыкмасы.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- көрсөтмө материалдар:
 1. өз кызыкчылыгыңды жактоонун ыкмасы;
 2. ар кандай суроолордун түркүмү;
 3. күндүн цитатасы: *«Жакшы тарбия гана адамды ишенимдүү түрдө, жаман тарбияланган адамдан сактайт».* Ф.Честерфилд (Англия жазуучусу).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү. Учурашуу (2 мүнөт)
- Көнүгүүнү аткаруу (5 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (4 мүнөт)
- «Мен «жок» деп айта алам» көнүгүүсү. Талкуулоо (12 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (7 мүнөт)
- Жеке жана топтун ичинде иштөө (5 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (8 мүнөт)
- Сабактын жыйынтыгы (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (2 мүнөт)

«Сенин маанайың» көнүгүүсү

Катышуучуларга кезеги менен өздөрү каалаган ыкманы колдонуп, маанайын көрсөтүүсүн сунуштагыла: сөз менен, кыймыл-аракет менен, аба ырайына салыштырып ж.б.у.с.

Сабактын темасын жарыялагыла. Андан кийин көнүгүү аткаргыла.

Көнүгүү (5 мүнөт)

Катышуучуларга 1-2 мүнөт ичинде бөлмөдө ары-бери үнсүз басып жүрүүнү сунуштагыла. Анан сиз бир жолу алакан чапкандан кийин катышуучулар чөк түшүп отурушат да, бөлмө ичинде 1-2 мүнөт чөк түшүп басышат. Экинчи жолу алакан чапкандан кийин бардыгы ордунан туруп, бөлмө ичинде ары-бери басышат. Ошентип бир нече жолу кайталанат. Катышуучулар өтө чарчап, аткаруудан баш тартмайынча, бул көнүгүүнү аткарууну улантат бериңиз. Көнүгүүнү бүткөндөн кийин, баш тартуудан мурда, дагы канча ирет чөк түшүп басууга макул экендиктерин сурагыла.

Мугалимдин маалыматы (4 мүнөт)

(Зарылдыгына жараша өткөн сабактардын материалдарын эстегиле).

1. Бул сабак, өздөрү аткарбай турган, же аткарууну каалабай турган өтүнүктөрдөн баш тартканды үйрөтө турганын түшүндүргүлө.

2. Өздөрү каалабаган, же аткаргысы келбеген нерсени аткарган учурлары жөнүндө катышуучулардан сурагыла. Эгер ошондой учурлар болсо, кол көтөрүүсүн сураныңыз.

3. Бирөөлөрдүн өтүнүчүн аткарбоого кандай себептер болгонун сураңыз. Зарылдыгына жараша төмөнкү варианттарды сунуш этиңиз:

- Бул нерсе коомдо кабыл алынган мамлекеттик мыйзамдын эрежелерин бузат.
- Силер муну туура эмес деп эсептейсиңер.
- Бул кимдир-бирөөлөрдүн сезимдерин жабыркатышы мүмкүн, үй-бүлө мүчөлөрүнүн, же досторуңдун көңүлүн калтырат.
- Бул коркунуч туудурат.
- Бул сенин турмуштук баалуулуктарыңа, же дин ишенимиңе каршы келет.
- Бул саламаттыкка зыян алып келет.
- Муну сен жөн эле жасагың келбейт.

4. Өзү каалабаган, же туура эмес көргөн нерсени жасагысы келбесе, аткаруудан баш тартууну билүү керектигин түшүндүргүлө.

Окуучуларга **«Мен «Жок» деп айта алам»** деген көнүгүүнү аткарууну сунуштагыла жана аны талкуулагыла **(12 мүнөт)**.

Ролдук оюн. Катышуучулар топко бөлүнүп, ролдук оюн маалында, жооптун кырдаал-

га туура келүүчү варианттарын табышат. Өтө ийгиликтүү вариант баарына көрсөтүлүп, талкууга алынат.

Мүмкүн болгон сюжеттер:

1. *Сенин досуң (сүйлөшкөн кызың же жигитиң) сени мейманга чакырды. Сен келгенде, ал сенден баңгизат чегип көрүүндү көптөн көп өтүнөт.*

Ролдор: «сунуш кылуучу» (милдети: мүмкүн болушунча көшөрүү); «баш тартуучу» (милдети: таарынтып албагыдай, же урушуп кетпегидей баш тартат); «байкоочу» (милдети: карап туруп, оюндун жүрүшүн кийин талкуулоо үчүн эстеп калат).

2. Эгерде топто 5 же андан көп киши болсо, кырдаал төмөнкүдөй:

Сен өзүңдүн жакын досторуңа мейманга келдиң. Бардыгы баңгизат чегип көрүүнү өзгөчө сунушташат.

Ролдор: «**достор**» (милдети: мүмкүн болушунча көшөрө аракеттенүү); «**баш тартуучу**» (милдети: таарынтып албагандай, же урушуп кетпегендей кылып баш тартуу); «**байкоочу**» (милдети: сюжеттин өнүгүшүн кийин талкуулоо үчүн эстеп калуу).

Чоң топто талкуулоо (5 мүнөт)

Мугалимдин маалыматы (7 мүнөт)

1. Силердин өздүк баалуулуктарыңарды бузбай турган, өзүңөр жасагыңар келбей турса да аткарууга туура келген кырдаалдарды талкуулагыла. Төмөндө кээ бир мисалдар келтирилди:

- Бул силердин милдетиңерге кирет (окуучунун, жумушчунун, жарандын).
- Муну силер урматтаган инсан талап кылып жатат.
- Муну аткарып, силер жардамга муктаж адамга көмөк көрсөткөн болосуңар.

2. Силердин оюңарга туура келбеген, же өзүңөрдү ыңгайсыз сезип, аткаргыңар келбеген ишти аткарып жаткан кырдаалдын, силерге таасир эткен төрт ыкмасын көрсөтмө курал катары пайдалангыла.

- Силерден эмнени сураганын туура түшүнүп жатканыңарга ишенимдүү болуш үчүн, тактай турган суроолорду бергиле.
- Эгерде силерден суранып жаткан нерсе, мектептин эрежелерине жана салттарына туура келбесе, же өзүңөр туура эмес деп эсептесеңер, өз кызыкчылыгыңарды коргой билгиле, жана «жок» деп айткыла.
- Эгерде ал адам кысым көрсөтсө, бул кырдаалдан чыгып кеткиле – ал үчүн ал жерден кетип калгыла.
- Эгер бул кырдаалга туура келбесе, анда альтернативаны сунуш кылгыла, – анын ордуна башка иш жасап, же экөөңөр чогуу аткара турган нерсени иштөөнү сунуштагыла.

3. Төрт сап ырды окугула:

*Менин алты кулум бар, шамдагай, иши жүргөн,
Айланамда көргөнүмдүн бардыгын алар билген,
Менин берген белгим менен керек кезде келе калган,
Алар: Кандай? Эмне үчүн? Ким? Эмне? Кайда? Качан?
Р.Киплинг, Англия жазуучусу.*

Бир нече түрдүү суроолору бар көрсөтмө куралды көрсөткүлө: («Кандай?», «Эмне?», «Кайда?», «Качан?», «Эмне үчүн?», «Эмне менен?», «Кимдики?», «Эмнеге?», «Кандай максат менен?», «Канча?»). Бул суроолор көйгөйдүн маанисин түшүнүүгө бизге жардам берет. Жооптун сапаты, туура берилген суроого жараша болоорун түшүндүргүлө. «Эмне үчүн?» деген суроо, жооп берүүчүгө кандайдыр бир каршылашууну пайда кылаарын айткыла. Ошондуктан мындай суроону бергенде этият болуш керек.

Жеке жана топ ичинде иштөө (5 мүнөт)

Катышуучуларга көрсөтмө куралдарды пайдаланып, суроо түзүүнү үйрөнүүнү сунуштагыла. Төмөндө сүрөттөлгөн кырдаалды көрсөткүлө, же башка топ үчүн ылайыктуу кырдаалды ойлоп тапкыла. Талкууну баштоо үчүн сунуш кылынган суроолорду пайдалангыла.

– Досуң кошуна короодогу балдар менен, алардын кайсы бир туура эмес жүрүм-туруму үчүн, «чечишип» коюуга жардам беришиңди өтүндү. Ал үчүн сабактан эртерээк чыгышыңарды суранды. Андан сурагыла:

- Биз кантип «чечишебиз»?
- Эмне үчүн биз сабактан мөөнөтүнөн эрте чыгышыбыз керек?
- Эмнеге сабактан кийин бара албайбыз? (Окуучулардын көңүлүн суроого буруп, бул суроо жооп берүүчүнүн кандай маанайын жаратаарын сурагыла).

Эскертүү: Мектеп ичинде актуалдуу болгон ар кыл кырдаалды сунуштасаңыз болот. Же балдарды ушуга окшош кырдаалдарды эстөөсүн сурап, ошол кырдаалдар менен иштешсеңер болот.

Мугалимдин маалыматы (8 мүнөт)

Кырдаалга көңүл буруунун экинчи ыкмасына өткүлө. Туура эмес бир нерсени аткарууга мажбурлаганда, же жасагысы келбеген нерсени жасоого мажбурлаганын түшүнгөндө, кандай сезимде болоорун катышуучулардан сурагыла. Эгерде адам бул нерсенин туура эмес экенин сезгенде, түз жана так баш тартышы керек. Эң жакшы ыкма – так жана сылык «жок» деп айтуу.

Үчүнчү жана төртүнчү ыкманы эгер кысым кылууну күчөтө берсе, сөзсүз, колдонуу керектигин катышуучуларга айткыла. Эң жакшы ыкма: кетип калуу, кырдаалдан «чыгып кетүү».

Ар бир кырдаалда төрт ыкманы тең колдоно берүүнүн анча кажети жок экенин түшүндүргүлө. Өз оюңарды сактап калыш үчүн, бир, же бир нече ыкманы колдонсоңор болот. Так жана сылык «жок» деп айтуу – таасирленүүнүн эң жакшы ыкмасы.

Досуңардын суранычынан баш тартуунун кандай кыйынчылыгы бар экенин катышуучулардан сурагыла. Өздөрүнүн божомолдоолорун айтышсын. Алардын сунуштарына төмөнкү ойлорду кошумчалагыла.

- Досуңар менен урушуп кетүүдөн коркосуңар.
- Силер менен сүйлөшпөй, түртүп салат деп коркосуңар.

Икаяны угууну сунуштагыла.

Икая «Өзүңөрдүкүн өзүңөр алгыла»

Бир жолу Будда өзүнүн окуучулары менен буддачылардын душмандары жашаган аймактын жанынан өтүп баратты. Кыштактын эли үйлөрүнөн атып чыгып, Будданы жана анын окуучуларын тегеректеп, кемсинте башташты. Окуучулар дагы жиндери кайнап, жооп берүүгө даяр болуп калышты, бирок жанында Будданын турушу аларды тынчтандырып турду. Бирок Будданын сөзү, кыштактын жашоочуларын да, өзүнүн окуучуларын да ыңгайсыздандырып койду.

Ал окуучуларына кайрылып мындай деди: «Силер мени иренжиттиңер. Бул адамдар өздөрүнүн ишин жасап жатышат. Алар кыжырданып жатышат. Аларга мен алардын дининин, моралдык баалуулуктарынын душманы болуп сезилип жатам. Булар мени кемсинтип жатышат, бул кадыресе нерсе. Бирок силер эмнеге жинденесиңер? Силер эмнеге бул адамдарга өзүңөрдү башкарууга мүмкүнчүлүк бересиңер? Силер азыр аларга көз каранды болуп турасыңар. Силер эмне эркин эмессиңерби?» Кыштактын эли мындайды күтпөсө керек. Алар ыңгайсызданып тынчып калышты. Өкүм сүргөн жымжырттыкты бузуп, Будда тигилерге бурулду: «Силер бардыгын айттыңарбы? Эгер бардыгын айтып бүтпөй калсаңар, биз кайра кайтканда, айтып калууга мүмкүнчүлүгүңөр болот». Кыштактын эли таң калып сурашты: «Биз сени кемсинтип атпайбызбы, сен эмнеге бизге ачууланбайсың?»

– «Силер – эркин адамсыңар, ал эми силердин жасаган ишиңер – силердин укугуңар. Мен ага көңүл бурбайм. Мен да эркин адаммын. Эч ким мени көңүл бурдуруп, мага таасир этип, башкара албайт. Мен өз эркимдин кожоюнумун. Менин кылган ишим ички дүйнөмө байланыштуу. Эми мен силерге тиешелүү суроо бергим келип турат. Силерге коңшу кыштактагы эл мени менен учурашып, гүл, жер-жемиш жана таттууларды алып келишти. Мен аларга: – «Ырахмат, биз эртең мененки тамагыбызды жеп алдык. Бул жер-жемиштерди менин алкышым менен кайра алыңыздар. Биз буларды көтөрүп кете албайбыз»– дедим. Эми силерден сурасам: – «Алар мен албай, кайра кайтарып берген нерселерди эмне кылуулары керек?» Көпчүлүктүн арасынан бирөө айтты: – «Балким, алар үйүнө алып кетип, жер-жемиш менен таттууларды өздөрүнүн үй-бүлөсүнө, балдарына таратып бергендир».

Будда жылмайып койду: – «Эми силер өзүңөрдүн кемсинтүүңөр жана каргышыңар менен эмне кыласыңар? Мен аларды кабыл албайм. Мен силердин кемсинтүүлөрүңөрдү кабыл албайм, демек, силер өз жүгүңөрдү өзүңөр үйлөрүңөргө алып кетип, эмне кылсаңар, өзүңөр билгиле».

Икаяны талкуулагыла. Сабак үчүн кандай мааниси бар?

Сабактын жыйынтыгы (2 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу.

«Күн тартибинин сөзү» көнүгүүсү

Туруп же отуруп алып, бир сөз менен сабакка болгон мамилесин билдирүү сунушталат.

Мугалим үчүн көмөкчү маалымат.

Баарлашуунун милдеттери.

1-милдети – маалымат-коммуникативдик.

Биз дайыма маалымат алмашып турабыз: жакындарыбыз менен, бейтааныш адамдар менен, көчөдө же транспортто. Бирок мында маанилүүсү, биз кандай сүйлөшөбүз, өз мүдөөбүздү кантип билдиребиз, биздин маалымат алмашуубуздан маектеш адам бир нерсе сездиби? Демек баарлашуу учурундагы берилген маалыматты жеткире билүү керек.

Баарлашуунун маалымат-коммуникативдик кызматын ишке ашырууга жалпы талаптар:

- Маектешиңе түз кайрылып сүйлөө;
- Билдирүүңдө өз мамилеңди көрсөтүү;
- Маалыматты берүүнүн ыкмасын тандоо;
- Билдирүүнүн ылайыктуу кырдаалын жана жолдорун тандоо;
- Маектешиңдин таасирленүүсүн алдын-ала байкоо;
- Айтып жаткан сөздөрүн тактап сүйлөгөнгө жөндөмдүү болуу;
- Маектешкен адам менен тил табышуу;
- Маектешкен адамдын жеке артыкчылыктарын эске алуу.

Баарлашуунун 2-милдети – адамдардын бири-бирин түшүнүүсү, же өз ара мамиле түзүүсү, мунсуз мамилелешүү бүткөн процесс болушу мүмкүн эмес. Психолог А. А. Бодалев бул көрүнүштү социалдык перцепция (лат.: кабыл алуу, объективдүү чындыкты сезим органдары аркылуу кабыл алуу) деп атайт. Бул татаал, уникалдуу процесс, мында инсандын бардык касиеттери катышат, бардык психикалык процесстер – кабыл алуу, сезүү, эске тутуу, ойлонуу, элестетүү, эрк, көңүл коюу. Адамдардын жүрүм-турумун «окуп» талдоо өнөрүнө үйрөнүү керек. Бул үчүн:

- Баарлашып жаткан адамыңарга көңүл коюп мамиле кылгыла;
- Коммуникативдүү эске тутууну өркүндөткүлө (маектешкен адамыңар менен мурда сүйлөшкөндөгү үнүңөрдү өзгөртпөгүлө);
- Баарлашуу процессинде байкооңорду өркүндөткүлө;
- Маектешиңердин көңүлүн алууга аракеттенгиле;
- Адамдардын жүрүм-турумун анализдөөнү (териштирүүнү) үйрөнгүлө – турганын,

кыймыл-аракетин, мимикасын, экспрессиясын;

- Адамдын сырткы келбетинен анын «психологиялык белгилерин» үйрөнгүлө;
- Баарлашуу учурунда сиз менен сүйлөшүп жаткан адам жөнүндө гана ойлонгула.

Баарлашуудагы эң маанилүү учур – бул сенин жана маектешиңдин оюнун бирдиктүүлүгү.

Баарлашуунун 3-милдети – бул инсандар ортосундагы байланышты уюштуруу болот.

Ийгиликтүү байланышты түзүүнүн процесстери төмөнкүлөрдү божомолдойт:

- Башка адамга чындап кызыгуу, аны түшүнүп, билүүгө аракеттенүү;
- Өзүңдү адамдар арасындагы бир бүтүн байланыштын бир бөлүгү катары сезүү;
- Сени менен сүйлөшкөн адамдарга жагымдуу болуш үчүн байланышты уюштура билүүгө аракеттенүү;
- Баарлашуу чалды-куйду болбоосу керек, тез түшүнүү үчүн маекти сөзсүз туура түзө билиш керек;
- Бири-бири менен мамилелешүү чаржайыт болбоосу керек, сөзсүз багыт түзүш керек, ошондо тезирээк түшүнүшүү келет.

Баарлашуунун 4-милдети – бул адамдардын бири-бирине таасир этүүсү болот.

Баарлашып, бири-бирине таасир этүү – бул дайыма далилдердин, багыттардын жана көз караштардын күрөшү. Адам менен маектешип жатып, анын каршы пикирлеринен чабал жагын таап, ошого таянып, тоскоолдуктарга, түшүнбөстүктөргө карабай, анын жүрүм-турумун өзүбүз кызыкдар жакка бургубуз келет.

Маектешибиздин кыймыл-аракетин башкара турган факторлорду жакшы мамилебиз менен сөзсүз аныктообуз керек. Белгилүү бир өлчөмдө, мамилелешүү – бул өзүнчө күрөш десек болчудай, анда басып алуу, чегинүү, тыным – кадимки күрөштөгү нерсенин баары бар.

Баарлашуунун максаты жана милдети, маектештер шериктер арасындагы мамилеге таасир этүү. Тааныш жана тааныш эмес адамдар ар башкача баарлашат. Эгер биз шеригибизден ишеничти кааласак, анда биз ага көбүрөөк жакыndoого аракеттенебиз, бул шеригибизге көбүрөөк таасир этүүгө умтулганыбыздан улам болуп атат.

- 15 см – ынактык зонасы;
- 40 см - өздүк зона;
- 120 см - социалдык зона;
- 3 м - коомдук зона.

Баарлашуунун 5-милдети – мамилеге ылайыкташуу - (психологиялык, мимикалык, пантомимикалык, сөз, кыймыл-аракет ж.б.), ыкмаларды, адекваттуу мамилени уюштуруу жолдорун үйрөнүү.

Баарлашуу тажрыйбасын териштирип көргөндө, тил табыша албоо көбүнчө туура эмес

мамиле кылуудан келип чыгат. Шеригиңдин психикалык абалы, анын маанайы, жашы, жынысы жана түзүлгөн кырдаал мамилелешүүгө ылайыкташууну талап кылат, бул болсо өз убагында адамга кыраакылыкты, туруктуу мамиле кылууну болжолдойт. Туура эмес мамиле кылуу көп учурда конфликтти (лат. тилинен *conflictus* – карама-каршылык, кагылышуу, келишпестик) пайда кылат. Мисалга, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн кимдир-бирөө үйгө чарчап келди, бирок боорукердиктин ордуна орой сөздү укту: «Сен каякта жүрдүң мынча кечигип?» Ушул учурда баарлашуунун ыкмалары кандай болоорун унутпагыла.

Баарлашуунун 6-милдети – эстетикалык.

Адамдардын баарлашуусунда чоң эстетикалык заряд бар, ал маектешине оң, же терс таасир берет. Эстетикалык сезимдерди сөз менен айтып жеткирүү өтө татаал, бирок, ал адамдардын байланышында дайыма бар. Кээ бир адамдар менен баарлашуу бизде кандайдыр бир сезимдерди чакырат, ал сезимдерди маалымат, же башка баарлашуунун милдеттери менен түшүндүрүү кыйын. Мисалы, биз көзгө жылуу көрүнгөн адамдар менен канаагаттануу менен мамиле түзөбүз, алар биздин кызыгуубузду туудурат, бирок ар бир адамдын өзүнчө ажары болот.

Адамдардын баарлашуусунун милдеттери:

- маалымат-коммуникативдик,
- адамдардын бири-бирин түшүнүүсү,
- инсандар ортосундагы байланышты уюштуруу,
- адамдардын бири-бирине таасир этүүсү,
- мамилеге ылайыкташуу,
- эстетикалык – ушунун баары биргеликте аракеттенээрин унутпоо керек.

Эгер башка адамдар менен баарлашууда ушул тутумдагылардын бирөө-жарымы түшүп калса, анда ошол замат баарлашууда өзгөрүүлөр «жаңылуулар» болуп кетиши ыктымал.

№6-сабак.

Сабактын темасы: Стереотипти (кайталанма сөздү) кантип жеңиш керек?

Күн тартибинин сөзү: стереотип, гендер, гендердик стереотип.

Стереотип - жөнөкөйлөтүлгөн, схемаланган, көбүн эсе туура эмес, аң-сезимге таандык кандайдыр бир социалдык объект (топ, адам ж.б.у.с.) жөнүндө түшүнүгү.

Гендер - бул эркектердин жана аялдардын социалдык жыныстык бөлүнүүсү.

Гендердик стереотип – жөнөкөйлөтүлгөн, туруктуу, эркектерге, же аялдарга ылайыкталган эмоционалдуу жүрүм-турум жана мүнөз.

Сабактын максаты:

- «Гендер» жана «гендердик роль» терминдеринин мазмунун өздөштүрүү.
- Сабактын катышуучуларына стереотип жөнүндө, анын жүрүм-турумга таасири жөнүндө маалымат берүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Гендер менен биологиялык жыныстын айырмасын түшүндүрүү.
- Гендердик ролдорду түшүндүрүү.
- Коомчулуктагы стереотиптерди аныктоо.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- скотч,
- көрсөтмө материалдар:
 1. далилдөөлөрү бар плакат,
 2. дидактикалык оюн үчүн баракчалар.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)
- Топтогу талкуулоо (10 мүнөт)
- Катышуучулар үчүн маалымат (10 мүнөт)
- Кичине топтордо иштөө (10 мүнөт)
- Дидактикалык оюн: «Чындыкка жатпаган сөздөрдү (ярлык) жабыштыруунун теориясы» (9 мүнөт)
- Сабакты жыйынтыктоо. Натыйжаларын чыгаруу (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)

«Көз кыс, кол алыш, кучакта» көнүгүүсү

Катышуучулар бири-бирине бетме-бет туруп, мугалимдин/алып баруучунун берген белгиси менен бири-бирине 1, 2 же 3 деген сандарды бармактары менен көрсөтүшөт. Эгерде сан төп келсе, санга жараша бири-бирине көз кысышат, кол алышат, же кучакташат. Эгерде сандар дал келишпесе, анда бири-бирин кичине санга жараша кубатташат.

Топтошуп талкуулоо (10 мүнөт)

Сабактын темасын айтыңыз жана икая угууну сунуштаңыз.

Икая

Илгери- илгери бир киши жашаптыр.

Ар бир күндүн ар кандай аба ырайында жана жылдын ар бир мезгилинде, таң агарары менен туруп, көлдүн жээгине баруучу, ал жерден таңды тосуп, Кудайга сыйынчу.

Ал кишинин баласы чоңоюп, ал дагы атасына окшоп, ар күнү таң эрте көлдүн жээгине таңды тоскону баруучу. Бирок Кудайга сыйынчу эмес.

Баласынын баласы да чоңойду. Ал дагы атасын тартып, ар күнү таң эрте туруп, көлдүн жээгине баруучу. Бирок ал эмнеге мындай кылаарын ойлончу эмес.

Икаяны талкуулагыла жана балдар менен чогуу «стереотип» түшүнүгүнүн аныктамасын түзгүлө.

Стереотип (кайталанма сөз) – бул мурунку социалдык тажрыйбага негизделген, туруктуу, бир нерсеге өзгөрүүсүз кайталанма мамиле кылуу, жаңылыш түшүнүк.

Кийинки көнүгүүнү аткарууга өткүлө.

Катышуучуларга мындай деп кайрылгыла: **«Ар бир адам өзүнүн жеке пикирине укугу бар, туура жана туура эмес деп кыска жооп берүүгө болбойт».**

1. Төмөндөгү келтирилген тизмеден биринчи далилди үнүңүздү чыгарып окуңуз жана катышуучулардан өздөрүнүн оюна жакын плакаттын жанына туруусун сураныңыз. Катышуучулар чечим кабыл алгандан кийин, ар бир топтон өз ыктыяры менен, бир, же эки окуучудан эмнеге ушундай деп ойлоп жаткандыгын түшүндүрүүсүн сураңыз:

- Аялзаты болгончо, эркек болуу жеңилерээк.
- Аялдар балдарга эркектерге караганда жакшыраак кам көрүшөт.
- Үй-бүлөнү пландаштырууда аял көбүрөөк жоопкерчиликтүү.
- Эркек, баланын атасы болгондо гана, «эркек» атка конот.
- Эркектер аялдарга караганда акылдуу.

2. Катывуучулардан сураңыз, алардын ой-пикирин жана көз карашын аныктоодо ушул далилдердин эң татаалы кайсы болду. Эмнеге?

Мугалимге маалымат: эгерде катышуучулар далилдердин бирине бирдей пикирде, бирдей көз карашта болсо, ага карама-каршы позицияны коргоңуз.

Катышуучулар үчүн маалымат (10 мүнөт)

1. Доскага же ватманга «АДАМДЫН ЖЫНЫСЫ» деп жазыңыз, катышуучулардан алардын ою боюнча бул эмнени түшүндүрөт деп сураңыз. Алардын жоопторун доскага жазыңыз. «Адамдын жынысы» эркек менен аялдын биологиялык жынысын физиологиялык жактан аныктайт деп түшүндүрүңүз.

2. Жанына «ГЕНДЕР» деген сөздү жазыңыз, бул сөздү кандай түшүнүшөөрүн катышуучулардын айтып берүүсүн сураныңыз. Жоопторун жазыңыз.

3. Гендер бул аялдардын жана эркектердин экономикалык, социалдык, саясий, маданияттык белгилери, же мүмкүнчүлүктөрү деп түшүндүрмө бериңиз. Гендер – бул аялдын, же эркектин социалдык жынысы.

4. Эркектердин жана аялдардын коомчулукта аткарган ролдору гендердик ролдор деп аталат. Кээ бир ролдор эркектин жана аялдын өзгөчөлүктөрү (анатомиялык же физиологиялык) менен негизделген. Биологиялык ролду өзгөртүүгө же алып салууга болбойт. Гендердик ролду (эркек менен аялдар аткара турган) коомчулук аныктайт.

5. Кайсыл гендердик ролдор эркектерге жана аялдарга бирдей таандык экендиги боюнча бир пикирге келе аласыңарбы?

Аялдар да, эркектер да аткарган гендердик ролдор барбы?

Заманбап гендердик ролдорду 5-10 жыл мурдагыдай эле деп ойлойсуңарбы? Гендердик ролдор өзгөрөбү? Кантип?

6. Катывуучуларды эки топко бөлүңүз. Ар бир топ төмөнкү суроолордун бирине жооп бериши керек:

А. Өзүн чыныгы эркек катары алып жүрүү деген эмне?

В. Өзүн аялзаты катары алып жүрүү деген эмне?

Муну төмөнкүдөй көрсөтсө болот:

Өзүн чыныгы эркек катары алып жүрүү	Өзүн чыныгы аялзаты катары алып жүрүү
Эч качан ыйлабаш керек	Үйдөгү тазалыкка кам көрүү
Эмоцияларын көрсөтпөө керек	Жагымдуу жана сулуу көрүнүү
Кайра тартпашы керек	Унчукпай, эркектердин бардык чечимине баш ийиш керек
Үй-бүлөсү үчүн акча табыш керек	Үйдө отурушу керек

7. Катывуучулардан сурагыла:

- Эркектер менен аялдар өздөрүн сөзсүз түрдө ушундай алып жүрүшү керекпи? Эмне үчүн?
- «Аялдар сыяктуу кыймыл-аракет кылуу» жана «өзүн эркекче алып жүрүү» сыяктуу

социалдык ченемдер жана күтүүлөр аялдар менен эркектердин жүрүм-турумуна кандай терс таасир этет?

- Калыптанган гендердик ролдорду өзгөртсө болобу? Коомго бул кандай таасирин тийгизет?
- Эркектер менен аялдардын бийлигинде айырма барбы? Кимисинде бийлик көбүрөөк?
- Коомго бул кандай таасирин тийгизет? Эркектер менен аялдардын жүрүм-турумуна кандай таасири бар?

Кичине топтор менен иштөө (10 мүнөт)

1. Катышуучуларды эки кичине топко бөлгүлө жана ар бир топко экиден ватман кагазын бергиле.

2. Биринчи топтун бир ватман кагазынын четине «эркектердин беш жаман сапаты», экинчи ватманга «эркектердин 5 жакшы сапаты» деп жазып, экинчи топтун ватман кагазына «аялдардын беш жаман сапаты», экинчи ватман кагазга «аялдардын 5 жакшы сапаты» деп жазуу керек.

- Жогорудагы эркектер менен аялдардын кайсы сапаттары стереотипке кирет?
- Аялдар жана эркектерге кылган мамилебизге бул көрүнүш кандай терс таасир этет? (ой туудуруу: эркекке «аялдын ишин» жасоо жарабайт, же аял-таксистке ишеним азыраак).

Жыйынтыгын чыгарып, төмөнкү учурларды бөлгүлө:

- Гендердик ролдорду күтүүдөн жана көнүмүштөн көпчүлүк мамилелер жабыр тартат.
- Гендердик көнүмүштүн таасирине бат берилүүгө болот, ошондуктан адамдар (өзгөчө эркек менен аялдын ортосундагы мамиледе) бири-биринен эмнени күтөөрүн ачык айтуулары керек.

«Жарлыктарды жабыштыруу теориясы» дидактикалык оюну (9 мүнөт)

Оюндун шарты: жарлыктарды ар бир катышуучунун далысына скотч менен чаптап койгула. Анан катышуучуларды бири-биринин жазуусун көргөндөй кылып, ары-бери бастыргыла. Алар бири-бирине коммуникациянын ар түрдүү вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарын пайдаланып, кадимки эле жарлыктагы адамга мамиле кылгандай сүйлөшүүгө аракет кылышат. Ошол мамиледен ар бир катышуучу өзүнүн ким экенин боолголоп билиши керек. Жарлыкта берилген сын ачык айтылбашы кажет.

Бири-бирибизге ат коюунун кесепетин көрүүгө бул оюндун пайдасы тиет. Ат коюунун мисалдары: мыкты, ушакчы, жалкоо, катаал мугалим, мектептин мүдүрү, жаман окуучу, ууру, киши өлтүргүч, тилемчи, майып, кытай, абышка, балакай, миллионер, канышайым, сулуулук канышасы, модель.

Мугалим жарлыктардын теориясын чечмелеп айтып берет. Ар түрдүү улуттагы адамдардын өз ара мамилелешүүсүнүн көйгөйүн көбүрөөк изилдеп, талкууласа да болот.

Сабактын жыйынтыгы

Жыйынтык чыгаруу (3 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруунун кандайдыр бир ритуал менен аяктоо.

№7-сабак.

Сабактын темасы: Адамдын жашоосундагы конфликттер

Күн тартибинин сөзү: конфликт (лат. тилинен *conflictus* – карама-каршылык, кагылышуу, келишпестик), инсандын өз ичиндеги өзү менен өзү конфликтешүүсү, топ аралык конфликт, инсан аралык конфликт.

Конфликт – (лат. тилинен *conflictus* – карама-каршылык, кагылышуу, келишпестик) – адамдардагы карама-каршы багыттагы максаттардын, кызыкчылыктардын, позициялардын, ой-пикирлердин, же көз караштардын кагылышуусу.

Инсандык ички конфликт (ички психикалык конфликт) – бул адамдын өзү менен өзү келишпеген абалы, мында адам өзүнүн баалуулуктарынын, максаттарынын, мотивдеринин карама-каршылыктарын жеңе албай, жүрүм-турумунун маанилүүлөрүн иштеп чыга албагандыгы.

Топ ичиндеги конфликт – максаттарында карама-каршылыктар бар топтордун бири-бирине каршылашуусу.

Инсандар арасындагы конфликт – максаттарында, кызыкчылыктарында, көз караштарында, жүрүм-турумунун ыкмаларында карама-каршылыктары бар инсандар арасындагы карама-каршылык.

Сабактын максаттары:

- «Конфликт» деген түшүнүктүн мазмунун кабыл алууну камсыздоо.
- Ар кандай мүнөздөгү адамдардын ортосунда конфликтти туудуруучу ой-туюмдарды жана эмоцияларды аныктоо.

Сабактын тапшырмалары:

- Конфликттин кадыресе кырдаалдарын аныктоо жана алардын мүнөздөмөсү.
- Конфликттерди чечүүгө керектүү негизги кадамдарды карап көрүү.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз;
- флип-чарт же ак маркер/бор доска;
- маркер/бор;
- сүрөттөрдү тартууга материалдар:
 1. боектор,
 2. кисточкалар,
 3. бор,
 4. кагаз,
 5. суу куйуучу стакандар.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү. «Өзгөчө учурашуу» көнүгүүсү (5 мүнөт)
- «Ассоциация» көнүгүүсүн аткаруу (20 мүнөт)
- «Конфликтти мен кандай элестетем» сүрөт тартуу (12 мүнөт)
- Чоң топто иштөө (5 мүнөт)
- Сабакты жыйынтыктоо бөлүгү (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)

Өткөн сабакты эске салуу.

«Өзгөчө учурашуу» көнүгүүсү

Адам стереотиптер дүйнөсүндө жашаарын айткыла. Бул жаман эмес! Бул бизге чыгармачылык үчүн убакытты үнөмдөөгө, турмуштун маанисин ойлонууга жардам берет. Бирок ошол эле учурда бизге жакын адамдар менен мамилебизге таасир берип жана жашообузду жакырлантып, бизге жолтоо да болот.

Силер демейде бири-бириңер менен кандай учурашасыңар?

Ким учурашуунун ыкмаларын көрсөтүп жана айтып берүүгө даяр?

Саламдашып жатканда кандай сезимдерге туш болосуңар?

Келгиле эми, саламдашуунун жаңы ыкмаларын жана жаңы сезимдерди сынап көрөлү!

Алгач саламдашуунун бир канча түрлөрүн сунуштайм:

- колдун сырты менен;
- буттун таманы менен (ички бети менен, жеңил гана оорубагыдай кылып);
- тизе менен;
- ийин менен;
- чекелери менен (өтө этият).

Эми силердин варианттарыңарды айткыла. Биз аларды сынап көрүүгө даярбыз.

Көнүгүүнү талкуулагыла.

«Ассоциация» көнүгүүсү (20 мүнөт)

1. Сабактын темасын жарыялагыла жана көнүгүүнү аткарууну сунуштагыла: «конфликт» дегенди түшүнүү үчүн ассоциациялар менен иштөө. Катышуучулар тегерек тартып отурушат.

Нускама: «Биздин көңүлүбүздүн чордонунда (конфликттешүү) кагылышуу. Бул сөздү айтканда бизде ар түрдүү сезимдер, окшоштуруулар пайда болот. Биз конфликт жөнүндө укканбыз, адамдардын жүрүм-турумунда анын кандайча пайда болоорун билебиз. Биз

азыр конфликт адамдын ички абалына кандай таасир этээрин изилдейбиз». Ар кимиси «Конфликт» деген сөздү эмне менен окшоштураарын, салыштыраарын айтып берсин. Силердин ой-кыялыңар кандай образды жаратты?

2. Катышуучуларга үйдөгү, мектептеги кадимки конфликттердин бир канча кырдаалын айтып бергиле. Силердин топтун катышуучуларына жакын кырдаалдарды тандагыла. Төмөндө мисалдары берилген:

- Досуң сенин дисктериңди, же башка бир буюмуңду алып, кайра убагында бербей койду. Досуң өзүң барып алып келүүгө туура келди.
- Жуманын ичинде жаман баа албасаң, ата-энең сага досторуң менен компьютердик клубга барууга уруксат беришээрин убада кылышкан. Бирок убадасын аткарышкан жок.
- Ата-энең сени досуңдун туулган күнүнө жибербей койду. Кийинки кездерде сен өзүңдү жакшы алып жүрдүң, бул мейманга жиберүүнүн шарты болчу.

Окуучулардан алардын арасынан кимдир-бирөө ушундай кырдаалга туш келгенин сурагыла.

Эскертүү: өз тажрыйбаңыздагы мисалды келтириңиз, же окуучулар өз турмушунан мисалдарды айтып беришсин.

3. Катышуучуларга төмөнкүлөрдү түшүндүргүлө:

- кээ бир кырдаалдар эки, же андан көп адамдын ортосундагы конфликтти сүрөттөйт;
- конфликт – бул ар бир адамдын турмушундагы көрүнүш;
- конфликт олуттуу көйгөйгө алып келет;
- конфликтти ийгиликтүү чечсе болот.

4. Катышуучулардан жакын арада болуп өткөн кандайдыр бир конфликттен төмөнкүлөрдү эстөөсүн сурагыла:

- конфликттин пайда болушуна өздөрүнүн көз карашы кандай болгонун, кантип чечишкенин;
- конфликт пайда болгондо, аны жеңүүгө аракет кылганда, өздөрүн кандай сезгенин айтып беришсин.

5. Конфликт пайда болгондо адамдар ар кандай таасирленерин түшүндүргүлө. Окуучулардан конфликт кырдаалдарында тааныштары өздөрүн кандай алып жүргөнүн байкагандарын сурагыла. Мисал келтиришсин:

- кээ бир адамдар башкаларга кыйкырып алып, жеңилденишет;
- кээ бирөө эч кандай сезимдерин көрсөтпөй, таарынычтарын жана жинденүүлөрүн ичинде кармайт.

6. Кичине топтун катышуучулары конфликт пайда болгондо өздөрүн кандай сезишерин бири-бирине айтып берүүсүн сунуштагыла.

«Конфликтти мен кандай элестетем» сүрөтү (12 мүнөт)

Катышуучулар альбомдун барагына боектор жана калем саптар менен конфликт пайда болгондо өздөрүн кандай сезишээрин сүрөт кылып тартышсын.

Катышуучулар сүрөттөрүн өз каалоолору менен көрсөтүшөт.

Чоң топто иштөө (5 мүнөт)

«Резервуар» (тосмо) көнүгүүсү (Маектешкен адамды түшүнүү үчүн)

Оюндун максаты – жөн эле кайдыгер унчукпай угууну үйрөтүү.

Ал ким болсо да, мугалимиң, ата-энең, улуу эжең, же апаң, досуң, же курбу кызың менен сүйлөшүп жатканда, эгер ал жинденип, же сага таарынып жатса, ал болгон сөздөрүн, ойлорун, сезимдерин, эмоциясын “салып”, же “куюп” кое турган “бош нерседей”, “резервуар” сыяктуу унчукпай тура бер. Ичиңерден “резервуардын” абалына жеткенге аракеттенгиле; сен бош нерсесиң, сырткы таасирлерге таасирленбей, жөн гана өз ичиңдеги боштукка кабыл ала бересиң. Алардын сөздөрүнө маани бербейсиң. Мындайча айтканда, өзүң жок болуп, бош нерсе гана турганын элестет!

Бул кыйын. Бирок муну 2-3 жолу ойногондон кийин жеңил болуп калат. Ошондо, качан өзүңө ишенимдүү ички “резервуар” түзүп алгандан кийин, эң чыр-чатактуу адам менен баарлашып көр, маектешиңе токтоо, сабырдуу мамиле кылганга аракеттен.

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу (3 мүнөт)

Мык жөнүндө икая

Өтө тез каарданган, өзүн кармана албаган бир жаш жигит болуптур. Бир жолу атасы ага баштык толтура мык берип, каардануусун токтото албай калган сайын, тосмонун жыгачына бирден мык кагып туруусун сураныптыр. Биринчи күнү эле жыгачта он чакты мык пайда болот. Жигит өзүнүн ачуусун токтотууга аракет жасайт, ошентип күндөн күнгө кагылган мыктар азая берди. Мык кагууга караганда, өзүн токтотуу жеңил экенин жигит түшүндү. Акыры бир да жолу ачууланбаган, өзүн-өзү карманган күн да келди. Ал бул жөнүндө атасына айтты, атасы уулуна ар бир өзүн кармаган сайын бирден мык сууруй берүүсүн суранды. Убакыт өтүп, жыгач тосмодо бир да мык калбай калды.

Ошондо атасы баласын тосмого жетелеп келди:

– Мунуң жаман эмес, бирок сен өзүң көрүп турасың, тосмодо канча тешик болгонун? Эми ал эч качан мурдагыдай болбойт. Сен бирөөгө жаман сөз айтканда, анын жан дүйнөсүндө ушундай тешиктер калат. Андан кийин канча жолу кечирим сураганың маанилүү эмес – тырык баары бир калат.

Катышуучулар менен икаяны талкуулагыла. Ушул икаядан кандай сабак алышаарын сурагыла.

Сабактын натыйжасын чыгаруу.

Катышуучуларга сабакка карата өздөрүнүн оюн бир сөз менен билдирүүсүн сунуштагыла.

Мугалимге көмөкчү маалымат.

Конфликттер

Конфликт адам турмушунун ар түрдүү жактарында болот, анын ичинде үй-бүлөдө. Конфликт деген эмне?

Конфликттин ар түрдүү аныктамалары бар, бирок баары белгилегендей, адамдардын ортосундагы байланышта карама-каршылыктардан улам конфликт келип чыгат. Конфликт жашыруун, же ачык болушу мүмкүн, бирок баарынын негизинде макулдук, ынтымак жок.

Пикир келишпестиктерден, көз караштын, ой-пикирлердин, кызыкчылыктардын ар түрдүүлүгүнөн келип чыгат. Конфликттин оң мааниси – ар түрдүү ой-пикирлерди ачык айтуу мүмкүнчүлүгүнүн бардыгы, башка альтернативалык чечимдерди кабыл алууга боло тургандыгында. Бул, албетте, конфликт дайыма оң мүнөздө болот дегенди түшүндүрбөйт. Жөн эле кээ бир конфликттер өз ара байланыштын өөрчүшүнө, такталган чечимдерди кабыл алууга түрткү болот, мындай араздашуу функционалдык деп аталат. Өз ара эффективдүү байланыш түзүүгө, туура чечимдерди кабыл алууга жолтоо болгон карама-каршылыктар – дисфункционалдык деп аталат. Ошон үчүн конфликтти түзүүчү бардык шарттарды биротоло жок кылып салууга аракеттенбей, туура багыт берүүнү үйрөнүү керек. Ал үчүн конфликттин келип чыгуусунун себептерин түшүнүп, туура анализдеш керек.

Конфликттин 4 негизги түрү бар: инсандын өзү менен өзү араздашуусу, инсандар арасында, топ менен инсандын ортосунда жана топтордун арасындагы араздашуулар.

Инсандык ички конфликт. Конфликттин бул түрү түз аныктамасына анча туура келбейт. Анын катышуучулары адамдар эмес, инсандын ички дүйнөсүнүн ар түрдүү психологиялык өзгөрүүлөрү, көбүнчө бири-бирине келишпеген керектөөлөрү, себептери, баалуулуктары, сезимдери. Бул конфликт, адам кандай чечим кабыл алаарына, же албасына жараша функционалдык жана дисфункционалдык болушу мүмкүн.

Инсандык ички конфликт ишке, же окууга байланыштуу болсо, ар түрдүү формада болот. Бирден бир кеңири таралганы – бул ролдук конфликт, адамдын ар кандай иштер менен алектенүүсү, бири-бирине карама-каршы ар кандай талаптарды пайда кылат. Мисалы, үй-бүлөсүнө камкор адам (атанын, эненин, күйөөнүн, аялынын ролу ж.б.) кечкисин үйүндө болгусу келет, бирок жетекчилик кызмат аны жумушта кармалууга мажбурлайт, же үлгүлүү окуучу достору менен футбол ойногусу абдан келет, бирок, ошол эле убакта эртеңки татаал текшерүү ишине даярданышы зарыл керек экенин билет.

Инсандар арасындагы конфликттер. Бул топтор ичинде, коллектив ичинде, ошондой эле үй-бүлөдө конфликттин өтө кеңири жайылган түрү. Көпчүлүк муну мүнөздөрдүн келишпестиги деп эсептешет. Чынында, ушундай адамдар кездешет, мүнөзүндөгү, көз карашындагы, жүрүм-турумундагы айырмачылыктан улам жөн эле бири-бири менен келише албайт. Бирок өтө эле тереңирээк текшере келгенде, мындай конфликттердин негизинде объективдүү себептер бар экендиги көрүнөт. Баарыдан мурда бул – чектелген ресурстар үчүн күрөш: материалдык каражаттар, өндүрүштүк аянттар, жабдыктарды колдонуу мөөнөтү, жумушчу күч ж.б.у.с. Ар ким бул ресурстарга башка бирөө эмес, өзүн өзгөчө муктаж деп эсептээри белгилүү.

Инсан менен топтун конфликтти. Жалпыга белгилүү болгондой, бейформал топтор (мекеме, үй-бүлө, мектептин бир классы) жүрүм-турумдун, маектешүүнүн өз ченемдерин жүргүзүшөт. Бул топтогулардын ар бир мүчөсү аларды сакташы керек. Ка-

был алынган мындай ченемдерден чегингендик терс жүрүм-турум катары бааланат да, инсан менен топтун ортосунда конфликт пайда болот. Конфликттин кеңири жайылган дагы бир түрү – топ менен жетекчинин ортосундагы, бала менен ата-эненин, мугалим менен окуучулардын, балдар арасындагы карама-каршылыктар. Жетекчиликтин авторитардык ыкмасында мындай конфликттер өтө оор өтөт.

Конфликттин бир нече негизги себептерин бөлүп караса болот.

Конфликттин себептери:

Ресурстарды бөлүштүрүү. Ар бир, ал тургай эң бай уюмда (үй-бүлөдө) ресурстар дайыма чектелүү болот. Аларды бөлүштүрүү зарылдыгы сөзсүз конфликтке алып барат. Адамдар дайыма көбүрөөк алгылары келет, өз керектөөлөрү өзгөчө маанилүүдөй сезилет. Мектепте болсо, конфликт, коомдук уюмдагы ролунун чектелгенинен улам чыгат, мисалы, мектеп парламентинде.

Көз караштагы, элестетүүдөгү ажырымдар. Жетекчилерде (ата-эне, мугалим) жана түздөн-түз аткаруучу кызматкерлерде (балдар, окуучулар) бир максатта болгондо да, ага жетүү жолдоруна жана ыкмаларына көз караштары ар түрдүү болушу мүмкүн. Көйгөйдү ар түрдүү чечсе болот жана ар ким өзүнүн чечимин эң туура деп эсептейт.

Мекемелердеги, окуу жайларындагы конфликттер көп учурда **коммуникациялардын канааттандырылбагандыгы** менен байланышат. Туура эмес, же толук эмес берилген маалымат, же зарыл маалыматтын жоктугу себеп эле эмес, конфликттин тыкыр дисфункционалдык каражаты болуп саналат. Начар коммуникация конфликтти башкарууга жолтоо болот.

Конфликттин дагы бир маанилүү себеби - **психологиялык өзгөчөлүктүн ар түрдүүлүгү** (темперамент, мүнөз, керектөөлөр, далилдер ж.б.у.с.). Бул өзгөчөлүктөр ар кандай конфликттин келип чыгышына өзгөчө көбүрөөк себеп болот. Дайыма жек көрүүнү, душмандыкты көрсөткөн адамдар бар. Алар дайыма же коргонуп, же кол салып жатышкан болот, алар ар бир сөздү талашып, оппонентти угууга такыр жөндөмсүз келишет.

Изилдөө ушундай адамдарда өзүн-өзү сыйлоо төмөн экенин көрсөтөт, алар муну менен өз бийлигин көрсөтүп, өзүн ишенимдүү көрсөтүүгө аракеттенгени менен толукташат. Өзүн сыйлаган адамдар мааниси жок, майда нерселер үчүн дисфункционалдык конфликтке барышпайт.

Психологдордун көрсөтүүлөрү боюнча, өзүн-өзү сыйлоо деңгээли адекваттуу (ордундагы) адамдарга таандык белгилер:

1. Өзүнүн принциптерине туруктуулугу, өзгөлөрдүн карама-каршы пикирлерине карабастан, жетиштүү ийилчээктик, билгичтик менен айкалыштырып, өз ой-пикирин, эгер ал жаңылыш болсо, өзгөртө билүүсү;
2. Өз көз карашындагыдай кыймыл-аракет жасоого өзгөлөр тарабынан колдоо болбогон учурларда кейип, өзүн күнөөлүү сезбөөгө жөндөмдүүлүгү;
3. Эртеңки боло турган жана өткөн күнгө өтө кабатырланууга убакыт коротпогонго жөндөмдүүлүгү;
4. Убактылуу кыйынчылыктарга, жолу болбогондугуна карабастан, өз жөндөмүнө ишенимди сактай билүү;

5. Өзүнүн жөндөмүнүн деңгээлине жана ээлеген ордуна карабастан ар бир адамдын инсандыгын баалап, башкалар менен мамиле түзө билүү;
6. Сүйлөшүүлөрдө өзүн эркин кармап, өзүнүкүн туура экенин далилдөө менен бирге, өзгөлөрдүн ой-пикири менен да макул боло билүү;
7. Мактоо жана комплименттерди жасалмасыз токтоо кабыл ала билүү;
8. Каршылык көрсөтө билүү;
9. Өзүнүн жана өзгөлөрдүн сезимдерин түшүнө билүү жөндөмү, өзүнүн эркин тыя билүү;
10. Ар кандай иш-аракеттен, (буга иш, оюн, достору менен мамилелешүү кирет), чыгармачылыкта өзүн көрсөтүү, иште жана эс алууда ырахаттана билүү жөндөмү.

№8-сабак.

Сабактын темасы: Конфликттер жана аларды жоюунун ыкмалары.

Күн тартибинин сөзү: конфликт, чыр-чатакты чечүүнүн жолдору.

Конфликт – (conflictus – лат. тилинен – кагылышуу, карама-каршылык, келишпестик) – бул көз караштардагы, мамиледеги карама-каршылыктар, кызыкчылыктары келишпеген, бири-бирине карама-каршы тараптарды согушууга алып келген катаал талаш-тартыш.

Конфликтти чечүү – бул эки, же андан көп көз караштары ар түркүн адамдарды кыйын кырдаалдан чыгарып кетүүчү туура чечим.

Сабактын максаты:

- Конфликтти күндөлүк турмушта кезигүүчү кадыресе көрүнүш катары кабыл алууга үйрөтүү.

Сабактын тапшырмасы:

- Конфликттүү кырдаалдардын түрүн аныктоо.
- Конфликттин пайда болушуна карата көнүмүш кыймыл-аракеттин мүнөздөмөсү.
- Конфликтти чечүүнүн төрт баскычтуу ыкмасын окуучуларга тааныштыруу.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- көрсөтмө куралдар:
 1. «Араздашуу кырдаалынан чыгуунун стратегиясы» Томастын торчосу.
 2. «Ширеңкелер» – мультфильм (мүмкүн болушунча).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү. «Мен силерди көргөнүмө кубанычтамын, анткени...» көнүгүүсү (3 мүнөт)
- Сюжеттик-ролдук оюндар «Тегирмен» (5 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (12 мүнөт)
- «Ошондо силер ага айттыңар» көнүгүүсү (15 мүнөт)
- «ООБА» демек, «ЖОК» көнүгүүсү (7 мүнөт)
- Сабакты жыйынтыктоо (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)

Катышуучулар айланта отурушат, мугалим сабакты: «Мен баарыңарды көргөнүмө кубанычтамын, анткени...» деген сүйлөмдөн баштоону сунуштайт. Ар бир катышуучу бул сүйлөмгө өз сөздөрүн кошуп айтуусу зарыл.

Көнүгүүнү аткаруу учурунда, кандай сезимдер пайда болгонун талкуулагыла.

«Тегирмен» сюжеттик-ролдук оюну (5 мүнөт)

Максаты: «майда» араздашуу кырдаалдары бар көнүгүүлөрдү катышуучулардын чечип бериши, андан аркы ишке багыт алуу.

Катышуучулар тең сандагы эки сап болуп (бирөө экинчисинин алдында) бетме-бет турушат да, бири-бири менен мугалим айткан кырдаалды кыска диалог кылып аткарышат. Диалог 2 мүнөткө созулат. Ар бир диалогдон кийин сырткы саптагы катышуучулар сааттын жebesи менен бир нече кадам жасашат; ар бир катышуучу ошентип шеригин алмаштырып, кийинки эпизод ойнолот.

Оюнда колдонула турган кырдаалдар

1. Сырткы сапта тургандар класс жетекчинин ролун ойношот, ички саптагылар – классты начар тазалаган дежурныйдын ролунда;
2. Ички сап – мектептин коопсуздук кызматы, анын балдар менен иши жок, сырткы сапта – мектептин мугалими;
3. Сырткы сап – мектептин директору, ал кечиккен окуучуну «кармап алды», ички сап – окуучу.

Талкуунун жүрүшүндө катышуучулар окуучулардын көнүмүш жүрүм-турумун, мугалимдердин, мектептин кызматкерлеринин ар кандай араздашуу кырдаалдарындагы кыймыл-аракеттерин талдашат.

Мугалимдин маалыматы (12 мүнөт)

1. Катышуучуларга «Ширеңке» мультфильмин көрсөткүлө (мүмкүнчүлүк болсо).
2. Чыр-чатактын катышуучуларынын кыймыл-аракетин талкуулагыла.

Эскертүү: Эгер мультфильм көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк жок болсо, анда мугалимдин маалыматы 3-пункттан башталат.

3. Чыр-чатак пайда болгон учурда аны менен күрөшүүнүн ар кандай ыкмалары бар экенин түшүндүргүлө. Мисалы:
 - Бардыгы макул боло тургандай чечим чыгаруу керек;
 - Чыр-чатактан качып, болтурбай коюунун аракетин көрүү керек;
 - Коркутуп-үркүтүү жолу менен каршылашкан адамды сөзгө келтирүүгө аракет жасоо керек.

4. Көпчүлүк кырдаалдарда чыр-чатакты чечүүнүн бирден бир жолу – бул бардык тараптардын каалоосуна туура келүүчү чечимди табуу экендигин белгилегиле. Мындай жолду табуу үчүн катышуучулар араздашууну чечүүчү төрт баскычтуу ыкманы колдонуулары керек:

1-баскыч: араздашууну пайда кылган көйгөйдү тапкыла.

2-баскыч: чечилиш мүмкүнчүлүктөрүн тизмектегиле.

3-баскыч: тигил же бул чечимдин канчалык туура болоорун талкуулагыла.

4-баскыч: эки тарапты тең ыраазы кыла турган чечимди тандап алгыла.

5. Түзүлгөн кырдаалдагы араздашуунун чечилиш жолун көрсөткүлө.

Досторунун туулган күнүнө барыш үчүн курбуң сенин кымбат баалуу жасалгаларыңды сурап алды. Арадан үч жума өттү, эмдигиче жасалгаларыңды алып келе элек. Көрсө, аларды жоготуп жибериптир. Сен бул чатакты чечүүнү көздөйсүң.

6. Өз ыктыяры менен сага жардамга келген катышуучудан аудиториянын ортосуна чыгуусун өтүн. Түзүлгөн кырдаалды аны менен ойноп, араздашуунун төрт баскычтуу чечилиш жолун көрсөткүлө. Төрт баскычтын тизмесин ойноо учурунда катышуучулардын бардыгы көрүп тургандай кылып көрүнөө жерге илип койгула. Диалог кыска жана жөнөкөй болуусуна аракет кылгыла.

7. Диалог бүткөндөн кийин катышуучулардан ар бир баскычта кандай сөздөр айтылганын сурагыла.

8. Катышуучулардан сурагыла:

- Араздашууну чечүүнүн төрт баскычтуу жолун силерге толук түшүндүрүп берүү керекпи?
- Кандай кырдаалдарда буларды колдонуу силерге жеңилдик, же оорчулук алып келет: үй-бүлөңөр менен, жолдошторуңар (классташтарыңар) менен, же мугалимдер менен, мектепте, же мектептен сырткары убакта араздашкандабы? Эмне үчүн экенин түшүндүргүлө.
- Силердин оюңар боюнча конфликтти чечүүдө төрт баскычтуу ыкма, «Зомбулуксуз мектеп» программасынын алкагында топтун чогулуп иштөөсүнө кандай таасир этет?

Мугалимге эскертүү: Башкалардын оюн уга билүү канчалык маанилүү экенин жана араздашуунун төрт баскычтуу чечилишин колдонууга оң маанайда кароо керектигин белгилегиле.

- Араздашуунун катышуучулары бири-бирине урматтоосун көрсөтүшөт.
- Кунт коюп укканда, араздашуунун маңызын тереңирээк түшүнөсүңөр.
- Өзүңөргө эмне керектигин ачык айтсаңар болот.
- Маанайыңар ачык болсо, каршылашыңар эмнени каалаганын тезирээк түшүнөсүңөр.

«Ошондо силер ага айттыңар» көнүгүүсү (15 мүнөт)

Көнүгүүнүн максаты: ар түрдүү ролдорду кошуп диалог түзүү.

Топ үчтөн бөлүнөт. Үч катышуучудан турган ар бир топ ойноочунун, оюнга жардамчынын жана байкоочунун ролдорун алышат.

Оюнчуга көрсөтмө. Мен силерге сүрөттөп берүүчү кырдаалда эки каармандын диалогу көрсөтүлөт. Экинчи каармандын ролун жардамчы аткарат. Берилген кырдаалды үч жолу ойнойсуңар. Алгач сиз өзүңүздүн үстөмдүгүңүздү көрсөтөсүз – басмырлайсыз, талап кыласыз, орондойсуз, коркутасыз, мыскылдайсыз, өз оюңузду бербейсиз.

Каршылашыңыз кандай аракет кылса да, лидерликти бербейсиз, «үстөмдүк» кылып туруңуз. 3-4 мүнөттөн кийин диалогду токтотуп, бир аз тыным алгыла да, оюнду башка нуктан баштаңыз – кошоматтаныңыз, өтүнүңүз, өзүңүздү алсыз, күнкор сезиңиз, оюңуздан кетенчиктеңиз, өзүңүздү анын ордуна коюңуз, ошентип, 3-4 мүнөт өтөт, анан бир аз тынымдан кийин, кайра «тең укуктуу» позицияны ээлеңиз. Үнүңүздү жасап, абалыңызды оңдоп, ишенимдүү, мээримдүү сүйлөңүз.

Жардамчыга көрсөтмө. Оюнчуга караганда сиздин кыймыл-аракетиңизге чек коюлбайт. Өзүңүздү эркин кармап, кырдаалдагы окуяга көбүрөөк берилиңиз, каршылашыңыздын кейпине караңыз, андан кийин анын сөзүнө өзүңүз каалагандай мамиле кылыңыз. Эгер ал сиздин ачууңузга тийсе – ачууланыңыз, таарынтса – таарыныңыз, эгер анын кыймыл-аракети сизди кубандырса – өз толкундоолоруңузду жашырбаңыз. Чын жүрөктөн аткарыңыз. Каршылашыңыздын кайсы сөздөрү, кандай кыймыл-аракети сиздин маанайыңызга таасир эткенин, эмне үчүн каршылашыңызга мамилеңизди өзгөрттүңүз, эстеп калыңыз.

Байкоочуга көрсөтмө. Сиздин милдетиңиз – диалогдун жүрүшүн эстеп калуу, жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүн, сюжеттин өнүгүшүн, ошондой эле каршылаштар өз көрсөтмөлөрүн аткаруусун көзөмөлдөө. Эгер сиз, оюнчу өз милдетин аткарбай, башка кейипкердин ролуна кирип кетти десеңиз, оюнду токтотууга укуктуусуз.

Кырдаалды талкуулоо:

Сиздин досуңуз рефератыңыздын маанилүү болгон иш материалдарын «карап берүүгө» бир канча күнгө сурап алды. Бир жумадан кийин гана кебетесин кетирип кайрып берди: кээ бир барактары булганган, боек менен боелгон. Ошондо сиз ага мындай деп айтасыз...

Эскертүү: Эгерде силердин убактыңар мүмкүндүк берсе, анда катышуучуларга дагы башка араздашуу кырдаалдарын ойноону сунуш эткиле.

«Ооба» демек, «Жок» көнүгүүсү (7 мүнөт)

Көнүгүү жалпы ортодо өткөрүлөт. Көпчүлүк учурда адамдар бири-бири менен сүйлөшкөндө туура сүйлөөнүн эрежелерин сактай алышпайт.

Бул көнүгүүнүн максаты – «жок» деп айтууда, өз көз карашын, өз оюн салабаттуу көрсөтүп, таарыныч жана ачуусун билдирүүнү үйрөнүү.

Ар бир катышуучуга бир барак кагазга (же өз ичинде) талаш ойлорду жазууну сунуш кылгыла. Мисалы: «балдардын баары – кежир», «бардык мугалимдер өздөрүнүн окуучуларын баалашат жана сыйлашат», «ата-энелер өз балдарын эч качан түшүнүшпөйт». Андан кийин ар бир катышуучу даярдыгына жараша өздөрү түзгөн сүйлөмдөрүн окушат. Калгандары төмөнкүдөй түрдө жооп беришет. Алгач сөзсүз айтылгандарга макул болот.

Андан кийин – маектешүүнү улантат, өзүнүн айтылгандарга макулдугун, же каршы экендигин билдирет.

Биринчи сүйлөмдүн үлгүсү: «Ооба, бирок...», «ооба, ошондо да...», «ооба, эгерде...». Бул көнүгүүнү аткарууда катышуучулар туура диалог жүргүзүүнү үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Мындайды билүү адамдар менен мамиледешүүдө агрессивдүү, таарынган адамдарга абдан пайдалуу.

Сабакты бүтүрүү бөлүгү (3 мүнөт)

Сабакты жыйынтыктоо.

Мугалимдерге көмөкчү маалымат

Чыр-чатактуу кырдаалдарга реакция кылуунун бир нече модели бар:

1. **Вулкан** (капилет чуулган түшүрүү);
2. **Чопо карапа** (жай жылыйт);
3. **Толкун** (талаш чечилгенсип сезилет, бирок кийинчерээк кайра көтөрүлөт);
4. **Чогултуучу** (таарынычтары чогулуп калмайын, эч кандай кыймыл-аракетин көрсөтпөйт);
5. **Реактор** (капилет чечимдерди тез кабыл алып, алардын кийинки кесепетин ойлобостон айтып салат).

Чыр-чатактуу кырдаалдарда өзүн жана айланасындагыларды кантип башкаруу керек?

1. **Вулкан.** Силердин атырылып чыгууңарга эмне себепкер болгонун эстеп калгыла.
2. **Чопо карапа.** Кайсы убакта өзүңөрдүн жана айланаңардагылардын туталанып кетээрин эстеп калгыла да, отту өчүргүлө.
3. **Толкун.** Эч нерсе кылууга болбойт. Ушуга даяр болгула. Карама-каршылыктын түйүнүн кайпып өткүлө.
4. **Чогултуучу.** Чынчыл болгула. Окуяларды көзөмөлдөгүлө. Иштин жүрүшүн үзбөй текшергиле.
5. **Реактор.** Тынчтанмайын эрдиңерди бекем кымтыгыла. Чечимдин башка жолун тапкыла. Кыймыл-аракетиңерди ой-туюмуңар менен башкаргыла.

«Араздашуу кырдаалынан чыгуунун стратегиясы». «Томастын торчосу».

Томастын стратегиясы араздашкан тараптардын кызыкчылыктары дал келбей калганда иштейт. Эгер араздашуу оройлуктан, калыссыздыктан, тараптардын бирөө кырдаалды түшүнгүсү келбегенинен чыкса, стратегиянын көрсөткүчтөрүнүн күчү жетпей калышы мүмкүн.

«Томастын торчосу».

№ п/п	Стилдин аталышы	Стратегиянын негизи	Натыйжалуу колдонуунун шарттары	Артыкчылыктары	Жетишпегендиктери
1	Жарыш же “акула”.	<p>Сен кээде башкаларга залалынды тийгизип, өз кызыкчылыгыңды коргоодо аягына чейин чыгасың.</p> <p>Каршылашка карата катаал өңүт. Кызматташууга кызыкчылык жок.</p>	<p>Сен эч нерсеге карабастан жеңишке жетишиң керек болгондо, чындык сен тарапта болгондо. Сенде башка айлаң жокто, сен эч нерсенди жоготпошуңду сезгенде. Сен тез арада чечим кабыл алуучу кырдаалда болгондо.</p>	<p>Терс эмоциялар топтолбойт. Экстремалдуу тез арада чечим кабыл алуучу кырдалдарга туура келет.</p>	<p>Бул стратегия сенин кадырыңды түшүрүшү мүмкүн.</p> <p>Чыр-чатак акыйкатуу чечилбейт.</p> <p>Башкалар менен дайыма чатакташууга алып барат.</p>
2	Качуу же “ташбака”	<p>Сен жетилип келе жаткан чыр-чатактын чечилишин кийинкиге калтырасың.</p> <p>(Адам өз укуктарын коргобойт, көйгөйдү чечүүнү көздөбөйт, жөн гана чыр-чатактан качат).</p>	<p>Убакытты жеңиң келгенде, чыр-чатак өзү менен өзү чечилиши мүмкүн деп үмүт кыласың.</p> <p>Козголуп жаткан көйгөй сен үчүн анча деле мааниси жок, сен анын чечилишине күч кубатыңды кетиргиң келбейт.</p> <p>Сен эч нерсе чыкпай турган кырдаалда тургандыгыңды сезгенде.</p> <p>Сен өзүңдүн туура эместигиңди сезип, башка адамдын тууралыгын билип турганда.</p> <p>Сени менен аңгемелешип отурган кишинин өзгөчө чоң өкүмчүлдүгү бар.</p>	<p>Бул “кооптуу кырдаалдагы коопсуз стиль”.</p> <p>Адам өзү чыр-чатакка барбайт. Бул стиль конфликттүү кырдаалдан кызыкчылыктарыңарга залал келтирбей чыгууга мүмкүнчүлүк берет.</p>	<p>Көйгөй чечилбей калат.</p> <p>Көйгөй чечилбей калат да, бир нече убакыттан кийин кайра пайда болот.</p>

3	Компромисс же “түлкү”	<p>Сен өз ара макулдашууга барасың, орто-аралык чечим иштелип чыгат.</p> <p>Адам мамилелердин сакталышы жана чыр-чатактын тез арада чечилиши менен алек, бирок бул чечим акыйкаттуу эмес – эч ким эч нерседен кемибейт жана эч ким эч нерсени жэңбейт.</p>	<p>Башка стратегиялар натыйжалуу болбогондо.</p> <p>Эгерде, көйгөйдүн убактылуу чечилиши ылайык болсо, өзүңдүн кызыкчылык-тарыңдын кээ бир бөлүктөрүнөн кечесиң, экинчи тарапта да ошого макул болот.</p>	<p>Чыр-чатактын тез чечилиши, бирок дайыма эле акыйкаттуу эмес.</p>	<p>Сен болжолдогонуңдун жарымы гана аласың.</p> <p>Адамдарда канааттанбагандык чогулушу мүмкүн.</p>
4	Көнүү же “мамалак”	<p>Сен өзүңдүн кызыкчылыктарыңа көңүл бурбай, башкалардын кызыкчылыктарына ылайыкташасың.</p> <p>Б.а. адам чыр-чатактан качууга далалаттанат, өзүнүн жеке кызыкчылыктарынан теңтайлашуучунун кызыкчылыктары үчүн кечет, өзүнүн кызыкчылыктарын коргоого аракет жасабайт.</p>	<p>Сен үчүн жакшы мамиледе калуу кызыкчылыктарыңдан маанилүү кезде; чындык теңтайлашуучу тарапта болгондо.</p> <p>Иштин бүтүшү экинчи тарапка маанилүү болуп, сага анча маанилүү болбогон учурда.</p> <p>Кырдаалды жеңилдетүү кажет болгондо.</p> <p>Жеңүүгө мүмкүнчүлүктөр аз.</p>	<p>Адамдар арасында жакшы мамилелер сакталып калат.</p>	<p>Сенин кызыкчыларың четте калды, сен эпке келдиң.</p> <p>Араздашуулар чечилбейт, алар толукталып, кайра кайтат.</p>
5	Кызматташуу же “үкү”	<p>Силер эки тарапты тең макул кылат турган жооптуу табууга аракет кыласыңар.</p>	<p>Баардык тараптарга чыр-чатактын чечилиши ылайыктуу болушун каалоо жана убакыт бар болгондо.</p>	<p>Араздашуунун акыйкаттуу, биротоло чечилиши.</p>	<p>Көп убакытты жана күч-аракеттерди талап кылат, бирок жеңишке</p>

		<p>Бул стиль – чырчатактуу кырдалда эки тарапты тең канааттандыра турган чечимди кабыл алууга мүмкүндүк берет.</p>	<p>Көйгөйдүн чечилиши эки тарапка бирдей деңгээлде керек болгондо жана ал чечимден эки тараптын тең баш тарткысы келбегенде.</p> <p>Сенин башка тарап менен мамилең жакшы.</p> <p>Араздашуудагы эки тарап тең бирдей бийлик же өкүмчүлүккө ээ болгондо.</p>		<p>кепилдик жок.</p> <p>“Үкү” болуш кыйын, анткени өзүң жөнүндө гана ойлобостон, башкаларды да ойлошуң керек.</p>
--	--	--	---	--	---

№ 9-сабак.

Сабактын темасы: Зомбулук деген эмне?

Күн тартибинин сөзү: зомбулук.

Зомбулук - кимдир-бирөөгө физикалык күч колдонуу; кордук көрсөтүү, кайсы бир жердеги мыйзамсыздык, кысым көрсөтүүчүлүк. (С. И. Ожегов. Орус тилинин сөздүгү.)

Сабактын максаты:

- Угуучуларга зомбулук жана анын кесепеттери тууралуу маалымат берүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Зомбулуктун түрлөрүн карап көрүү;
- Мектеп зомбулугу кандай экенин аныктап, анын келип чыгуу себептерин изилдөө.

Сабакка керектелүүчү куралдар

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор,
- көрсөтмө материал:
 1. күндүн цитатасы: «От саманды жалмагандай эле, зомбулук моюн сунуп, баш ийгенди жейт». В. Г. Короленко (орус жазуучусу, публицист).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (2 мүнөт)
- Топтошуп иштөө. «Зомбулук» темасын талкуулоо (12 мүнөт)
- Кичине топтор менен иштөө. Талкуулоо (17 мүнөт)
- Мектептеги зомбулук. Ой-чабыт (12 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (2 мүнөт)

«Бул жолу биз адаттагыдай саламдашууну светтик (ак сөөктүк) кабыл алуу түрүндө өткөрөбүз. Топтун бардык мүчөлөрү бөлмөдө ээн-эркин басып жүрүшүп, бири-бирине

жакын келип, комплимент айтуусу керек, мисалы, өзүңдүн жаныңдагы шериктешиңдин сен билген жана баалаган жакшы сапатын айтуу керек. Шашпоо керек. Ар бир катышуучу топтун ар бир мүчөсүнө кайрылуусу талапка ылайык. Көнүгүү аткаруу учурунда өздөрүн кандай сезгендерин катышуучулардан сураңыз.

Топтошуп иштөө (12 мүнөт)

Бүгүн «Зомбулук» деген теманы талкуулай турганыңарды жарыялагыла.

Катышуучуларга көнүгүү аткарууну сунуш кылгыла.

«Ассоциация» көнүгүүсү

1. Топтогуларга тапшырма жашыруун экенин айткыла.
2. Ар бир катышуучуга кагаздын 5 айрындысын бергиле.
3. Сөздөрдү айта баштаарыңарды эскерткиле.
4. Катышуучулардын милдети – өздөрү окшоштурган сөздөрдү, же кыска сүйлөмдөрдөн биринчи оюна келгенин жазуу керек.
5. Ар бир окшоштукту (ассоциация) өзүнчө кагазга жазуулары керек. Топтогулар окуй албай убакытты текке кетирбеш үчүн, чоң тамгалар менен даана, так жазыш керектигин айткыла.
6. Үнүңөрдү катуу чыгарып, «зомбулук» деп айтып, ар бир 30-60 секунд аралыгында 5 мүнөт өткүчө кайра-кайра кайталай бергиле. Катышуучулардын өз ара сүйлөшүүсүнө уруксат бербегиле.
7. Жазылган кагаздарды бир нерсеге салып, бөлмөнүн ортосуна койгула.
8. Кагаздарды аралаштырып, ар бир катышуучуга бирдей санда кылып бөлүштүрүп тараткыла.
9. Ар бир катышуучу кезеги менен өзүнө бөлүнгөн кагаздарды жай окуп чыгышсын.
10. Окуп бүткөндөн кийин, кагаздарда эмне жазылганы көрүнгүдөй кылып отургучтарга жайгаштырып коюшсун.
11. Катышуучулар орундарынан туруп, отургучтан отургучка өтүп, кагаздарга жазылгандарды көңүл коюп окуулары керек.
12. Ар биринин милдети – өзүнө гана маанилүү болгон ассоциацияны (окшоштукту), күтүүсүз ой камтыган, жаңы ою бар сүйлөмдөрдөн тандап алуусу керек.
13. Ар бир катышуучу ассоциация (окшоштук) жазылган бир гана кагазды алып, ордуна отурсун. Калганын кайра чогултуп салгыла. Алар силерге керек болбойт.
14. Катышуучулар экиден жуп болуп бөлүнүүсүн сурагыла.
15. Шериктештер кезеги менен 3-5 мүнөт ичинде бири-бирине өзү тандап алган кагазга жазылгандар жөнүндө өз оюн жана сезимдерин айтышсын.
16. Ушул бөлүнгөн убакыт өткөндөн кийин ар бир жуп тандап алган ассоциациясы (окшоштукту) боюнча өзүнүн элестөөсүн сүрөттөп бере турганын катышуучуларга эскерткиле.

17. Жуптарды кайрадан чоң топко кошкула.
18. Ар кимиси өз оюн айтсын. Ыраазычылык билдиргиле.
19. Катышуучулар айткан көпчүлүк ойлор терс сезимдерге толуп, оор болуп калышы да ыктымал. Тапшырманы аткаргандан кийин топтогуларды алаксытып, көнүгүүлөрдү аткаргыла (бул окуу куралынын тизмесиндеги энерджайзердин кайсынысын болсо да тандап алса болот).
20. Натыйжаларды түшүнүү үчүн катышуучуларга тапшырманы аткарууда өздөрүнүн эмнени билип, эмнеге үйрөнгөндөрү боюнча таасирленүүлөрү жөнүндө ой бөлүшүүсүн сунуштагыла.

Кичине топтор менен иштөө (17 мүнөт)

1. Катышуучуларды төрт кичине топко бөлгүлө.
2. Ар бир кичине топко бир тема бергиле жана катышуучулардан зомбулукка мисал келтирүүсүн сурангыла. Ар бир кичине топ өзүнүн жоопторун жазып коюулары керек. Мисалдарга булар кириши мүмкүн:

Психологиялык (эмоционалдык) зомбулук:

- Коркутуулар.
- Үстөмдүк көрсөтүү.
- Кыр көрсөтүү.
- Кемсинтүү.
- Кордоо.
- Басынтуу.
- Тоготпоо.

Физикалык зомбулук:

- Ур-токмок.
- Орун которуу эркиндигинен ажыратуу (мисалы, бөлмөгө, класска камап коюу).
- Уруп жиберүү.
- Адамдарды буюм менен уруу.
- Адамга физикалык зыян алып келүүчү ар кандай кыймыл-аракет.

Сексуалдык зомбулук:

- Физикалык, же психологиялык болушу мүмкүн.
- Адамдын эркинен тышкары сексуалдык катнаштар, же адам өзүн-өзү коргой албаган акыбалы.
- Күч колдонуп, же дагы башка жолдорду колдонуп, өзгө адамды жыныстык байланышка барууга аргасыз кылуу.
- Ар түрдүү жагымсыз кол тийгизүүлөр.
- Сексуалдык кысым көрсөтүүлөр жана кемсинтүүлөр.

Негизги муктаждыктарды тоготпоо:

- Мектепте үзбөй окууга мүмкүнчүлүгү жок.
- Өзүнүн алы жетпеген жумушту жасатып пайдаланышат.
- Үйдөгү тынбаган араздашуудан, ата-эненин ортосунда пикир келишпестиктен, же психикалык жактан оорулуу ата-эненин айынан эмоционалдык жаракат алат.
- Саламаттыкка доо кетируүүчү, ындынын өчүрүүчү жагдайлардын таасирине тушугат.

Кичине топтордун лидерлери жасаган иштеринин негизги тезистерин айтып берүүсүн сурангыла. Талкуулагыла.

Мектептеги зомбулук. Ой чабыт (12 мүнөт)

1. Ар бир окуучуга мектептен байкаган зомбулуктун, кордоолордун түрлөрү жөнүндө ойлонуп, аларды дептерге жазууну сунуш кылгыла.
2. Топтогулар экиден жуптарга бөлүнүп, шериктеши менен жазылгандарды бөлүшсүн. Шериктештер кордоонун эң оор 3-4 түрү жазылган кагаздарды тандап алышсын.
3. Ар бир жуп зомбулуктун, же кордоонун бир түрүн окуп беришсин. 2-3 жолу айлантып өткүлө. Мугалим кордоонун окуучулар айткан түрлөрүн доскага жазышы керек.
4. Мектепте көбүрөөк жолуга турган зомбулуктун, же кордоонун түрлөрүнөн 1-3-нү тандап алгыла. Эгер зарыл болсо, добуш бергиле.
5. Тапшырма боюнча натыйжа чыгаргыла.

Сабакты бүткөрүү (2 мүнөт)

Сабакты жыйынтыктоо.

Адамдын турмушун оңдоо жөнүндө икая.

Бир карыя Адамдын турмушун оңдоо жөнүндө мындай дептир: «Эгер биз жол баштыгыбызга курч жана кескич нерселерди: бычак, айры, шибеге, ийне, мык, сынган айнектерди, темир-тесек, сөөк-саак салсак, алар баштыкка толуп чыгат да, тешип, айрып жиберешет. Баштыкты сактап калыш үчүн андагы курч нерселердин баарын ыргытып, бошотуу керек. Биздин жүрөгүбүз да так ушу сыяктуу: коркунуч, бузукулук, күнөө, мыйзамсыздык, кыжырдануу, кастык жана жек көрүү, – жүрөгүбүзгө толуп алып, айрыптытып турат. Адамды кыйналууга, уялууга дуушар кылат. Турмуш өзү бизди өкүнүүгө мажбурлайт, өкүнүү жана жүрөгүндө кыйнап жаткан мыйзамсыздыкты чын дилинен мойнуна алуу менен, курч, кескич нерселерге окшоп, оорутуп, кыйнай турган нерселердин баарын ыргытып жиберүү керек. Ошондо – жүрөк тынч алат».

Икаяны талкуулагыла. Икаяны окугандан кийин катышуучуларда кандай ойлор жана сезимдер пайда болду? Сабактын темасы менен икаянын кандай байланышы бар?

Мугалимге көмөкчү маалымат.

№2-тиркемени карагыла.

№ 10-сабак.

Сабактын темасы: Зомбулук жана анын кесепеттери.

Күн тартибинин сөзү: зомбулук – физикалык, психологиялык, сексуалдык, негизги муктаждыктарына кайдыгер мамиле жасоо.

Физикалык зомбулук - бул атайылап физикалык залал келтирүү.

Психологиялык (эмоционалдык) зомбулук – баланын жөндөмдөрүнүн өнүгүүсүнө бөгөт коюп, зыян келтирген аракет; эмоционалдык чыңалуу, баланын коркуу, кемсинүү, таарыныч, кайгыруу, көз артуу, басынууга көп учураган абалынан улам пайда болот.

Сексуалдык зомбулук же ыплас аракеттер - бул баланын өзүнүн макулдугу менен, же макулдугусуз эле, улуу адамдар тарабынан, же өзүнөн бир аз улуураактар тарабынан, сексуалдык талабын канаттандыруу же пайда табуу үчүн сексуалдык аракетке тартуусу.

Негизги муктаждыктарына кайдыгер мамиле - баланын негизги муктаждыктарын тез арада орундатпай коюу адат болуп калыптанып калган мамиле, ар түрдүү коркунучтуу кырдаалдардан – сууктан, ачкачылыктан сактабоо, ошондой эле баланы тарбиялоо милдетин ак ниет аткарбоо, натыйжада баланын саламаттыгы, же өнүгүүсү бузулуп, ошондой эле өнүгүүдө физикалык жана медициналык көрсөтүүлөргө байланышпаган акыл-эстин кемүүсү байкалат.

Сабактын максаты:

- Зомбулук көйгөйү жөнүндө катышуучулардын билимин кеңейтүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Инсанга карата зордук-зомбулук жүрүм-турумдун белгилерин ажырата билүүгө үйрөтүү;
- Инсанга, коомго карата жасалган зордук-зомбулуктун акыркы натыйжасы кандай болоорун териштирип түшүндүрүү.

Сабакка керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор,
- көрсөтмө материал:
 1. Күндүн цитатасы: «Ур-токмок менен сөгүнүү апийимге окшош, сезип туюу тез мокойт да, өлчөмүн көбөйтүүгө туура келет». Гарриет Бичер-Стоу (Америка жазуучусу).
 2. Толтуруу үчүн таблица «Жашоо мезгили/Зомбулуктун түрлөрү».
 3. Зомбулуктун негизги түрлөрү аныкталган баракчалар.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)
- Көнүгүү (15 мүнөт)
- «Зомбулуктун кесепеттери» көнүгүүсү. Талкуулоо (20 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү. Жыйынтыгын чыгаруу (5 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)

«Белек» көнүгүүсү.

«Ар кимиңер кезек менен өзүңөрдөн сол жактагы (сааттын жебеси боюнча) коңшуңарга кандайдыр бир нерсени белек кылганыңарды элестеткиле. Белекти унчукпай берүү керек (сүйлөбөй), бирок жаныңардагы шеригиңер анын белек экенин билгендей болсун. Бардыгын унчукпай жасайбыз».

Көнүгүүнү талкуулагыла, катышуучулардан «белектер» жактыбы деп сураңыз. Мындай белекти каалабай, бирок алууга аргасыз болгондор болдубу? Анда кандай сезимдер пайда болду? (Бул кийинки көнүгүүгө өткөнгө мүмкүндүк берет).

Көнүгүү (15 мүнөт)

Адамдар өз жашоосунун ар кандай мезгилинде зомбулукка туш болуусу мүмкүн экенин айтыңыз. Катышуучуларды 3 топко бөлүштүрүңүз жана ар бир топко таблицаны толтурууну сунуштаңыз. Катышуучулардын топтошуп иштөөсүнүн натыйжасын төмөнкүдөй болжолдоого болот:

Жашоо мезгили	Зомбулуктун түрү (үй-бүлө, мектеп, көчө)
Балалык, башталгыч мектеп курагы	физикалык жазалоолор – мушташтар, сабап коюу; керектүү камкордуктун жоктугу (убагында тоюндурбоо, өз убагында медициналык жардам бербөө, бала мектепке барбайт); сабак учурунда баланы тоготпоо, кордоо; кемсинтүү.
Өспүрүм курак	физикалык зомбулук; мектеп рэкетти; шылдыңдар, ат коюу, кемсинтүү; балдарды жумуштун эң оор түрүндө колдонуу; сексуалдык асылуу; зордуктоо; аргасыз сойкулук.
Ишке жарамдуу курак	физикалык зомбулук; шеригин сөгүп-сагып кордоо; психологиялык зомбулук, зордуктоо, жумуш ордунда кысым көрсөтүп асылуулар, өлтүрүү (шеригин, жубайын)
Карылык	улгайган адамдарды кордоп, кысым көрсөтүү.

Иштин натыйжаларын салыштыргыла. Жыйынтык чыгаргыла.

«Зомбулуктун кесепеттери» көнүгүүсүн катышуучуларга сунуштагыла (15 мүнөт)

Катышуучуларды 4 топко бөлгүлө. Ар бир топко акыры кандай болоорун изилдеп көрүүнү сунуштагыла, эгер зомбулук:

Өзүнө карай багытталса. Эгер сен өзүңдү өзүң кемсинтип, кордосоң, аягы кандай болот? (өзүнө ишенбөөчүлүк, чөккөн маанай, өзүн-өзү баалабагандык, бир нерсе жасоого көңүлсүнбөө ж.б.у.с.).

Балага багытталса. Эгер биз балага зомбулук (зомбулуктун ар кандай түрү) көрсөтсөк, эмне болушу мүмкүн? (мисалы, ал начар өсүп чоңоет ж.б.у.с.)

Улгайган адамга карай багытталса. Эгер биз улгайган адамдарды барк албасак эмне болот? (кары адам балдары тарабынан көңүл буруусуз жана кароосуз калышы мүмкүн, анын кесепетинен маалында тамактанбай, антисанитардык шарттарда жашайт ж.б.у.с.)

Тааныш жана бейтааныш адамдарга багытталса. Адамдарга карата сый мамиле кылбасаң, эмне болот? (ар түрдүү конфликт кырдаалдары пайда болот, акыр аягы оңолгус мүнөзгө айланышы мүмкүн).

Катышуучуларга иштин жыйынтыгын жарыялоону сунуштагыла жана талкуулагыла.

Сабакты бүткөрүү (5 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу.

Икая

Бир жолу апенди падышага жолугуп калат.

— *Каяктан келе жатасың, жолоочу? — деп сурайт падыша.*

— *Тозоктон, — деп жооп берди тигил.*

— *И, ал жакта эмне кылдың?*

— *Мага тамагымды жылытыш үчүн от керек болду. Тозоктун жашоочулары мага от берип коер бекен деп сурап баргам.*

— *Анан? От алдыңбы? — деп кызыкты падыша.*

— *Жок, ал жактын падышасы от жок деди.*

— *Кандайча андай экен?*

— *Мен да таң калдым, — деди апенди. — Андагы тозоктун кожоюну мага минтип айтты: «Бизде от жок, отту ар ким өзүнүкүн алып келет. Анан ошол отто өзүн куйкалайт».*

Бул икаянын сабактын темасына кандай тиешеси бар экенин талкуулагыла.

Мугалимге көмөкчү маалымат.

Мектеп зомбулугу – зомбулуктун бул түрүндө балдар, же мугалимдер тарабынан окуучуларга күч колдонулат, жана ошондой эле биздин салтта өтө сейрек кездешчү жагдай, окуучулар тарабынан мугалимге карата зомбулук көрсөтүлөт. Мектеп зомбулугу психологиялык жана физикалык болуп бөлүнөт, Лемме Халдре, (психолог, Эстониянын Тартус шаарындагы балдарды колдоо борборунун башчысы), психологиялык (эмоционалдык)

зомбулукту окуучуга, же мугалимге каршы жасалган, курмандыктын психологиялык жайлуулугун төмөндөтүүгө багытталган, эмоционалдык чыңалууну чакырып, баланы кемсинте турган жана анын өзүн-өзү баалоосун төмөндөтө турган аракет деп аныктайт.

Психологиялык (эмоционалдык) зомбулуктун түрлөрү:

- шылдыңдоо, ат коюу, үзгүлтүксүз эскертүү бере берүү жана туура эмес баалоо, күлкү кылуу, башка балдардын көз алдында кемсинтүү ж.б.;
- түрткүнчүк кылуу, бөлүп салуу, курмандык менен баарлашуудан баш тартуу (бала менен ойноодон, сабак даярдоодон баш тартышат, бир партага отургулары келбейт, туулган күндөрүнө чакырышпайт ж.б.у.с.).

Физикалык зомбулуктун түрлөрү:

- кайсы адамга болбосун физикалык күч колдонуу натыйжасында, физикалык жаракат алат: уруп-согуу, муштап жиберүү, чапкылоо, желкеге коюу, буюмдарын бузуп, же энчилеп алуу ж.б.

Көбүнчө физикалык жана психологиялык (эмоционалдык) зомбулук катар турат. Шылдыңдоо жана кордоо узак убакыт созулушу мүмкүн, курмандыкка узакка чейин айыкпаган сары-санаа алып келет.

Көбүнчө кимдер мектеп зомбулугунун курмандыгы болот?

Кайсы бала болбосун курмандык болуп калышы мүмкүн, бирок көбүнчө алсыз жана башкалардан айырмаланып турган балдар зомбулукка кездешет.

Мектеп зомбулугунун курмандыгына көп кездешүүчү балдар:

- физикалык кемчиликтер. Көз айнек кийген, начар уккан, же кыймыл-аракетинде кемчилиги бар балдар, мындайча айтканда, кайра кайтарып жооп бере албаган, же өзүн коргой албагандарды көбүрөөк басынтышат;
- жүрүм-турумдагы өзгөчөлүктөр. Түнт балдар (интроверттер, же флегматиктер), же тескерисинче, өтө кыймылдуу балдар шылдыңдын жана кордоонун бутасы болушат. Кандайдыр бир өлчөмдө, гиперактивдүү балдар өтө жабышкак болушат, ошол эле учурда өздөрүнүн теңтуштарына караганда аңкоороок, токтоно албаган шок балдар курмандык болушат. Алар өзгө балдардын, же улуулардын ишине өтө терең киришип, өзгөлөрдүн маегине кийлигишип, оюндарга кошулуп, өз ой-пикирин таңуулап, оюнга кошулууда өз кезегин күтүп турууга чыдамы жетпейт ж.б.у.с.;
- сырткы келбеттин өзгөчөлүгү. Баланын көпчүлүктөн өзгөчөлөнтүп турган сырткы келбети шылдыңдын бутасы болушу мүмкүн: сары чачтары, сепкилдери, калдайган кулактары, ийри буттары, башынын түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү, салмагы (толуктугу же арыктыгы) ж.б.у.с.;
- начар социалдык ыкмалар. Вербалдуу (сөз менен) коргонуусу жана физикалык зордукка карата психологиялык коргоонуусу иштелип чыкпаган балдар бар, бул алардын мамилелешүүдө жана өз оюн билдирүүдө тажрыйбасы жоктугунан болот. Социалдык ыкмалары өздөрүнүн курагына жараша өнүккөн балдарга караганда, социалдык ыкмалары өнүкпөгөн балдар курмандыктын ролуна тез берилишет. Кур-

мандыктын ролуна баш ийген бала көйгөйлүү кырдаалга сөзсүз болуучу нерсе катары мамиле кылат, ал тургай кээде зомбулук кылганды актап: «...демек, мен ошондоймун, ошого тете болсом керек» деген ойлорго берилет;

- мектеп алдындагы коркунуч. Бул көбүнчө мектепке анча көңүлү келбеген балдарда болот. Кээде бул коркунуч, мектептеги курагында көйгөйгө кабылган ата-энелер тарабынан күчөтүлөт, коркунучтун башаты бул каардуу мугалим жана жаман баалар жөнүндөгү аңгемелер болот. Өзүнө ишеними жок, мектептен корккон балдар, классташтарынын шылдыңына тезирээк кабылышат;
- жамаат ичинде жашоо тажрыйбасынын жоктугу (үйдөн чыкпаган балдар). Мектепке чейин балдар жамаатына барбаган балдар мамилелешүүдө көйгөйлөрдү чечүүгө керектүү ыкмаларды билишпейт. Ошол эле учурда, алар өздөрүнүн жөндөмү жана зиректиги боюнча балдар бакчасына барган балдардан алдыда болушу мүмкүн;
- оорулар. Теңтуштарынын шылдыңдоосуна жана кордоосуна кезиктирген түрдүү оорулар бар: эпилепсия, гимеркинез, кекеч, энурез (зааранын токтобогондугу), энкопрез (заңдын токтобогондугу), сүйлөөнүн бузулушу – дислалия (тантык), дисграфия (ката жазуу), дискальпулия (эсептөө жөндөмүнүн жоктугу) ж.б.у.с.;
- интеллекти төмөн болуу жана окутуудагы кыйынчылыктар. Жөндөмдөрүнүн төмөн болуусу баланын жаман окуусун шарттайт. Сабакта жетишпегендик өзүн-өзү баалоосун төмөндөтөт: «Мен жасай албайм. Мен башкалардан начармын.» ж.б.у.с. Өзүн-өзү төмөн баалоосу, бир учурда курмандык болууну шарттаса, экинчи учурда – зордук жүрүм-турумду компенсация катары шарттайт. Ошону менен, интеллекти төмөн жана окууда кыйынчылыктары бар бала мектеп зомбулугунун курмандыгы болууга мажбур болгондой эле, өзү зордук көрсөтүшү да мүмкүн.

Мектепте ким көбүрөөк зомбулук көрсөтөт?

Өткөрүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, эненин мээримин жетпей чоңойгон бала (эмчектеги кезинен сүйүүгө, камкордукка бөлөнбөгөн, ата-энесине жакындыгы өнүкпөгөн балдар – (балдар үйүндөгү балдар жана «социалдык жетимдер») бой жеткенде, зомбулук кылууга, толук үй-бүлөдө тарбияланган балдарга караганда, көбүрөөк берилишет.

- 1. Толук эмес үй-бүлөлөр.** Жалгыз апасынын карамагында тарбияланган бала башка балдарга эмоционалдык зомбулук кылууга көбүрөөк жакын болот. Адатта, мындай үй-бүлөдө өскөн кыз эркек балдарга караганда өзгөлөргө көбүрөөк эмоционалдык зомбулук көрсөтөт.
- 2. Апасы турмушка терс мамиле кылган үй-бүлөлөр.** Айланасындагыларга жана мектепке ишеним көрсөтпөгөн терс мамиледеги апалар, мектеп менен көп учурда иштешпейт. Ошого байланыштуу, апасы баласынын терс жүрүм-турумун күнөөлөбөйт жана аны тарбиялабайт. Мындай учурларда, апалары зормбулукту «душмандарга» мамиле кылуудагы туура иш-аракет деп актоого аракет кылышат.
- 3. Бийликчил жана авторитардуу үй-бүлөлөр.** Балдарды ашыкча кам көрүү шарттарында тарбиялоо, ата-эненин эркине сөзсүз баш ийүүнү мүнөздөйт. Ошондуктан мындай үй-бүлөдөгү балдар көп учурда, үйүндө тынч, ал эми мектепте алар басынып турган жиндерин жана коркунучун чыгарышат.

4. Үй-бүлөлүк араздашуу мамилеси менен өзгөчөлөнгөн үй-бүлөлөр. Баланын көзүнчө өздөрүн көрсөтүп, улуулар көп урушуп, чатакташкан үй-бүлөдө «окутуу модели» деген нерсе иштейт. Балдар муну өздөрүнө сиңирип алышып, күндөлүк турмушта кырдаалды жеңүүчү ыкма катары колдонушат. Ошону менен, жүрүм-турумдун бир модели үй-бүлөнүн каргышы катары тукумдан тукумга өтүп кете берет.

Үй-бүлөдөгү басынткан, кооптуу атмосфера өзүнөн өзү баланы коргоонууга, терс кыял-жорукка түртөт. Мындай үй-бүлөдө өз ара көмөктөшүү жана жакын мамиле кылуу деген жокко эсе болот. Зордукту көп көрсөткөн үй-бүлөдөгү балдар зомбулук кырдаалды башка балдардан өзгөчө баалайт. Мисалы, зомбулук коммуникацияга – буйра сүйлөгөн, күрсүлдөгөн, өзгөчө басым менен сүйлөшүүгө көнгөн бала, муну кадыреседей эле кабыл алат. Демек, кыйкырып, уруп-согууну, мугалим тарабынанбы, же бала тарабынанбы, жаман нерсе катары кабыл албайт.

5. Генетикалык жактан зомбулукка ыңгайлашкан үй-бүлөлөр. Балдарда стрессти көтөрүүнүн генетикалык негизи ар түрдүү болот. Стрессти көтөрө албаган балдарда зомбулук кыймыл-аракетке жакындык билинет. Анын үстүнө, окуудагы жетишкендиги да зомбулуктун көрүнүшүнүн тобокелчилик фактору болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, сабактардан жакшы баа алуу өзүн-өзү жогору баалоо менен тыгыз байланыштуу болот. Эркек балдар үчүн мектептеги жетишкендиктер анча мааниге ээ эмес жана өзүн-өзү баалоосуна анча таасир этпейт. Алар үчүн спорт, мектептен сырткары оюн-зооктордо, жүрүштөрдө ж.б. иш-аракеттин түрлөрүндө ийгиликке ээ болуу маанилүү. Начар окуган кыздар теңтуштарына агрессия көрсөтүүгө, начар окуган балдарга караганда көбүрөөк жакын болушат.

№ 11-сабак.

Сабактын темасы: Бизди курчаган дүйнө.

Күн тартибинин сөзү: коллаж.

Коллаж - (Collage - франц. сөзү - чаптоо) – сүрөт искусствосундагы ыкма. Негизги нерсеге материалдарды чаптоо. Биздин мисалда: колдо бар материалдарды пайдаланып, көйгөйдү көрсөтүү.

Сабактын максаты:

- Өткөн темалардын материалдарын бекитүү.

Сабактын тапшырмасы:

- Эки коллажды түзүү керек: бири классикалык темага, экинчиси зомбулук же катаал мамиле темасына карата.

Сабакта керектелчү жабдуулар:

- эски журналдар,
- эски гезиттер, комикстер, эски, кереги жок сүрөттүү китептер,
- ар түрдүү кагаздар,
- кайчы, же башка кесүүчү аспап,
- клей (желим),
- скотч,
- боектор, фломастерлер, түстүү калем саптар же борлор,
- музыканын коштоосу.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Саламдашуу (3 мүнөт)
- Мугалимдин кириш сөзү (4 мүнөт)
- Кичине топтор менен иштөө (15 мүнөт)
- Катышуучуларга маалымат (1 мүнөт)
- Кичине топтор менен иштөө (15 мүнөт)
- Презентациялоо (5 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү. Сабакты жыйынтыктоо (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Саламдашуу (3 мүнөт)

Эмоционалдык оң атмосфераны, иштиктүү жагдайды түзүү үчүн топтогулар экиден же үчтөн бөлүнүп, саламдашуунун түрүн ойлонуулары керек, 1-2 мүнөт талкуудан кийин үн чыгарып айтышат, же көрсөтүшөт (саламдашуу бир сөздөн, же бир белгиден турат).

Көнүгүүнү талкуулагыла.

Мугалимдин кириш сөзү (4 мүнөт)

Сабакты аяктоо үчүн «Коллаж» методикасын колдонобуз. Коллаж деген эмне? Бул фото сүрөттөрдөн, тексттердин үзүндүлөрүнөн, сүрөттөрдөн турган, кандайдыр бир образды көрсөткөн чоң сүрөт катары түзүлгөн мозаика (түрдүү түстөгү таштардан, айнектин сыныктарынан, жыгачтан, металлдардан, бир-бирине бекитип, кооздоп жасаган нерсе). Бул образ коллаж үчүн алынган нерсени элестетүүсү керек.

Бул иш-аракетти аткаруудан мурда алдын ала даярдануу керек.

1. Топтогуларга үйлөрүнөн эски, сүрөттүү журналдарды, гезиттерди ж.б. алып келүүгө тапшырма бериңиз.
2. Коллаж үчүн теманы алдын ала ойлонгула жана балдардан да тема боюнча ойлонууларын өтүнгүлө.

Кичине топтор менен иштөө (15 мүнөт)

1. Топтогуларды 4-5тен кылып бөлгүлө.
2. Балдарга эки коллаж жасоо керектигин айткыла. Биринчиси классикалык темага: «Күн ичиндеги каникулдар», «Үй жана бакча», «Менин өлкөм», «Менин үй-бүлөм», «Менин досторум», «Менин мектебим», «Менин ынтымактуу классым» ж.б. (Балдар менен темаларды талкуулагыла жана көбүрөөк кызыктууларын топто иштөө үчүн тандап алууларын сунуш кылгыла).
3. Топтогуларга өз темаларын ачык айтпоосун тапшыргыла.
4. Сабакты аткарууга 15 мүнөт бөлүнгөнүн айткыла.

Катышуучулар үчүн маалымат (1 мүнөт)

Ишти бүткөндөн кийин мугалим экинчи коллаждын темасын жарыялайт, зомбулук жана катаал мамиленин көйгөйү боюнча топтогулардын элестөөлөрүн көрсөтүү маанилүү экенин баса белгилейт, мисалы: «Биз – зомбулукка каршыбыз!» (Коллаждын темасын окуучулар менен талкуулоо жакшы болот, мүмкүн алардын өздөрүнүн көбүрөөк кызыктуу сунуштары бардыр).

Кичине топтордо иштөө (15 мүнөт)

1. Топтогуларга каалаган түрдөгү коллажды түзүүгө боло турганын айткыла.
2. Аларга бирдей шарттарды жана убакыттын чектерин койгула.

3. Экинчи коллаж аткарылаары менен топ өздөрүнүн эмгегинин натыйжаларын көрсөтүп жана иштин концепциясын жолдошторуна түшүндүрүшөт.
4. Бардык катышуучулардын жоопторун колдогула, эгер мүмкүн болсо, эң жакшы ишке конкурс жарыялагыла.

Эмнени жасоого мүмкүн, же мүмкүн эмес.

Топтогуларга бири-бирин сыңдоого мүмкүнчүлүк бербегиле. Бардык туура, оң жактарынын кубаттагыла.

Окуучулардын айткандарын кубаттап, жакшы тамаша жана мыскыл үчүн, туура баарлашуусу, бири-бирине сый мамилеси үчүн мактагыла.

Иштөө үчүн жана аны көрсөтүү үчүн бирдей убакыт бөлгүлө. Иштерин убагында бүткөндүгү үчүн балдарды кубаттап тургула.

Ишти презентациялоо (5 мүнөт)

Топтогулардын финалдык талкуусу, зомбулук жана катаал мамиленин түшүнүгүн ичине камтуусу керек - бул адамдын укугун бузуунун эң жаман түрү жана ал азыркыга чейин дүйнө жүзүндө бар.

Топтогуларды жалпы дискуссияга тарткыла.

Мугалимге эскертүү: *эгер мүмкүнчүлүк болсо, коллаждар менен мектепте иштегендердин жана окугандардын баары таанышкыдай кылгыла.*

Сабакты бүткөрүү. (2 мүнөт)

Сабакты жыйынтыктоо.

Окуучулардан сабак учурунда кандай сезимдерге туш болгондорун сурагыла жана аларга активдүүлүгү, жигердүүлүгү жана суроонун негизин түшүнгөндөрү үчүн ыраазычылык билдиргиле.

№ 12-сабак.

Сабактын темасы: Сабактын жыйынтыгы. Мен жана коом.

Күн тартибинин сөзү: коом.

Коом – жашоонун жана иш-аракет кылуунун социалдык формаларынын тарыхый шарттары бириккен адамдардын топтору (чогуу болуусу).

Коом – кызыкчылыктары, келип чыккан теги, турган жери, ал-абалы жалпы окшош адамдардын чөйрөсү.

Сабактын максаты:

- «Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча өтүлгөн сабактарды окутуу курсунун жыйынтыгын чыгаруу.

Сабактын тапшырмалары:

- Класстагы жана мектептеги коллективди түзүүдө ар бир баланын ынтымакка жана түз байланышка негизделген ролун көрсөтүү.
- Катышуучуларды өзүн-өзү өстүрүүгө багыттоо.

Сабактын куралдары:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү, «Саламдашуу» көнүгүүсү (2 мүнөт)
- «Интервью» көнүгүүсү (13 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)
- «Бузук телефон» көнүгүүсү (10 мүнөт)
- Жыйынтыктоо. Окутуу курсунун жыйынтыгын чыгаруу (10 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (2 мүнөт)

«Саламдашуу» көнүгүүсү.

Топтун катышуучусу эч кимге кайрылбай туруп, учурашуу сөзүн айтат. Бардык катышуучулар бул учурашуу кимге багытталганын таап, атын үн чыгара аташат. Эгер алар ар түрдүү аттарды атай башташса, учурашууну айткан адам кимге багыштаганын айтат. Андан кийин оюнга аты аталган катышуучу чыгат да, кийинки катышуучуга кайрылат.

Саламдашуу ар түрдүү болушу мүмкүн. Мисалы: «Дайыма маанайы ачык адамга салам!»
Көнүгүүнү талкуулагыла, ал катышуучуларда кандай сезимдерди жаратты?

«Интервью» көнүгүүсү (13 мүнөт)

Катышуучулар экиден бөлүнүп, 10 мүнөттүн (ар бирине 5 мүнөттөн) ичинде бири-биринен интервью алышат. Интервью алуучулардын милдети – маектешин уникалдуу инсан катары көрсөтүү. Интервьюнун суроолору катышуучулар тарабынан эркин тандалат.

Андан кийин кабарчы интервью берген катышуучунун артына туруп алып, колун анын ийинине коюп, анын атынан 1 мүнөт сүйлөйт, мисалы: «Менин атым Гулзина, мен 10-класс-та окуйм».

Чектелген убакыт бүткөндөн кийин, топтун катышуучулары көбүнчө турмуштук, профессионалдык көз караштагы суроолорду берүү мүмкүнчүлүгүн алышат. Сүрөттөө мүнөзүндөгү суроолор болушу да мүмкүн. Кабарчы мурдагыдай эле интервью берүүчүнүн атынан сүйлөйт. Эгер ал катышуучулардын суроолоруна жооп берүүгө маалыматы жок болсо, маектеши анын ою боюнча эмне айтмак болсо, ошону болжолдоп сүйлөйт.

Иштин жыйынтыгын чыгаруу: коом – өздөрү сыяктуу ар түркүн инсандардан тураарын интервьюнун жыйынтыгында окуучуларга түшүндүргүлө.

Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)

Ой-чабыты боюнча берилчү суроолор: «Коом деген эмне? Коомдогу менин ордум кандай?»

Катышуучулардын бардык ойлорун жазгыла. Катышуучулар менен биргеликте, адам коомдо кандай орунду ээлеши керектигин жана эмнеге умтулуу керектигин талкуулагыла.

«Бузук телефон» көнүгүүсү (10 мүнөт)

Катышуучулардын арасынан бир нече (3-5) адам бөлүнөт. Бирөө калып, калганы бөлмөдөн чыгып кетишет. Аларга чакыруу боюнча киришээрин эскертүү керек, калып калган катышуучуга мындай нускама берилет:

«Аңгемени көңүл коюп ук, аны түшүнүп, эстеп калууга аракет кыл. Эгер суроо туулса, ошол замат сура, кийин суроо берүүгө болбойт. Уккандан кийин эч нерсени өзгөртпөй туруп, мүмкүн болушунча, кийинки чакырылган катышуучуга аңгемени толук айтып бер».

Оюндун ар бир катышуучусу өз кезегинде өзүнүн уккандарын кийинки катышуучуга айтып берет. Топтун мүчөлөрү үн чыгарбай, биринен бирине айтылган сайын маалыматтын өзгөргөнүн байкап турушат. Бардык сыртагы катышуучулар бөлмөгө киргенден кийин мугалим салыштыруу үчүн аңгемени кайра окуп берет. Топто талкуулап жаткан учурда, маалыматтын маанилүү бөлүктөрү жоголуп, жөнөкөй тексттин улам жаңы мазмун менен толукталып турганын белгилөө керек.

Ойноо үчүн аңгеме:

«Маалыматты көңүл коюп уккула. Бул маалыматты кийинки кирген катышуучуга айтып беришиңер керек. Эртең мектепте педагогикалык чеберчиликтин декадасы баш-

талат. 7-класстарда орус тили боюнча мастер-класс өтөт. Биринчи класста дене тарбиядан ачык сабак өтөт. Онунчу класста – ишкер сүйлөшүү боюнча семинар өтөт. Бул жөнүндө кулактандыруу түзүү керек. Эң башкысы сабактардын бардыгы маалымат-коммуникациялык техниканы колдонуу менен өтөт».

Көнүгүүнү талкуулагыла, бул көнүгүүнүн сабактын темасына кандай тиешеси бар.

Жыйынтыктар: коомдогу адамдар сапаттуу коммуникация болгондо гана, жалпы тартипте жашашат.

Сабакты бүткөрүү (10 мүнөт)

Окутуу курсун жыйынтыктоо.

Мугалим баардык катышуучуларды тегерете турууга чакырат.

«Биз өзүбүздүн ишибизди бүтүп калдык! Ар бирибизде өзгөрүү болду, ар ким өзү үчүн да жана тегерегиндегилер үчүн да ачылыш жасады. Кээ бир нерсенин үстүнөн иштөөгө үлгүрүп калдык, бирок өсүп-өнүгүү процесси ушуну менен бүтүп калбайт. Биз баарыбыз чогуу биринчи кадамды жасадык. Кийинки кадамдарды өзүңөрчө жасайсыңар. Бирок, ишти бүтөөр алдында, силердин оюңарды билгим келет, «Зомбулуксуз мектеп» аттуу окутуу курсуна катышуу менен өзүңөр үчүн эмнени алдыңар?»

Андан кийин бардык катышуучуларга окутуу курсу боюнча өз ой-пикирлерин айтуу сунушталат, окуу процессинен өздөрү үчүн кандай сабак алганын жана курска өздөрүнүн мамилесин билдиришет.

Акыр аягында окуучуларды икая менен тааныштырып, жыйынтык чыгарып, «Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча өтүлгөн сабактарга байланыштырышсын.

Икая

Окуучу ар дайым түнт жана капалуу жүрчү. Ошондо мугалим ага кайрылып:

– Бул бөлмөдөгү күрөң түстөгү буюмдардын бардыгын тап – деп сурады.

Окуучу туш тарабын карады. Бөлмөдө андай буюмдар көп экен: терезенин кашектери, парданын карниздери, сүрөттөрдүн рамалары, гүлдүн кутучалары, эмеректер жана башка майда-барат нерселер.

– Эми көзүңдү жум! КӨГҮЛТҮР түстөгү буюмдарды атап бер – деп сурады мугалим.

– Кандайча? – деп таң калды окуучу, – Мен бир дагы көгүлтүр түстөгү буюмду көргөн эмесмин, анткени мен сиздин тапшырмаңыз боюнча күрөң түстөгү буюмдарды гана издегем.

– Анда эми көзүңдү ач дагы, бөлмөдө көк түстөгү буюмдар канчалык көп экенин карап көр.

Бул чындыгында эле кызык болду! Окуучу таңкалып, туш тарабын карап жатты. Көгүлтүр түстөгү кооз, чоң пардалар, андан өткөн жарыктан улам бөлмөнүн ичи көгүлтүр түскө толуп турат. Кантип муну мурда байкабады экен? Окуучу дендароо болуп турду. Көпкөк, кооз гүлдөр бөлмөнүн ортосундагы үстөлдө турат, көгүлтүр асма шам, жерге салынган көгүш килем, сүрөттөр салынган көк рамалар.

Бөлмөдө көгүш буюмдар өтө эле көп экен.

Окуучу кыжаалат боло түштү:

– Мен көк түстөгү буюмдарды сиз үчүн байкабай калгам. Сиз мени күрөң түстү эстен калууга мажбурладыңыз.

Мугалим жылмайды:

– Мен сага так ушуну көрсөтөйүн дегем. Сен өз жашооңдо жаман нерселерге көбүрөөк көңүл буруп, айланаңда канча сонун нерселер бар экенин байкабайсың.

– Анткени, мен дайыма минтип ойлоочумун, турмуштан жаман нерсени күткөнүң жакшы, ошондо сен көп нерседен иренжибейсиң. А эгер бир жагымдуу нерсе болуп кетсе – бул эң жакшы белек болуп калат.

– Эгерде жаман нерселерге көңүл бура берсе, жаман гана нерселер боло берет. Башкача көз караштан байкап көрсөң, бардык нерседен жакшылыкты гана издөө керек. Ошондо сенин жашооң жайнап, жалаң гана жакшы нерселерге толуп турат.

Жашоого тике карап бас, бизди курчап турган бардык жакшы нерселерге көңүл бур. Ошондо сенин турмушуңда көңүл калуулар болбойт.

Кээде кайгырууга туура келип калса да, андан туура тыянак чыгаруу керек.

Окуучуларга активдүү катышкандары үчүн, өздөрүн таанып-билүүдө, мектептин жана коомдун көйгөйүн түшүнүп билүүдө, татыктуу жардамчы болгондоруна ыраазычылык айтып, мындан аркы чогуу мамилелешүүгө үмүткөр экендигиңерди билдиргиле.

ЧОҢДОР ҮЧҮН САБАКТАРДЫН ПРОГРАММАСЫ

*Бир жолу араб философу Газалиден,
илимдин мындай бийик тепкичине
кантип жеткенин сурашыптыр:
«Мен билбегендеримди сурагандан
уялган жокмун» – деп жооп бериптир ал.*

**Саади (Персиянын акын-моралисти,
турмуштук жөнөкөй суфизмдин өкүлү)**

Бул программа мугалимдерге, ата-энелерге, жана сырткы чөйрөнүн өкүлдөрүнө багытталган – аларга ички иштер органдары, билим, саламаттыкты сактоо, социалдык өнүгүү, жергиликтүү өз алдынча башкаруу ж.б. коомдук уюмдар кирет.

Иштелип чыккан курстун максаты:

- Билим берүү мекемелеринде, зомбулуктун ар түрдүү формаларына туш болуу тобокелчилиги арбын болгон шарттарда окуучуларды социалдаштыруунун өзгөчөлүгү жөнүндө улууларга маалымат берүү.
- Жер-жерлерде, жалпы билим берүүчү мекемелерде, билим алуу үчүн коопсуз мейкиндикти түзүү жолдорун анализдөө.

Тапшырмалар:

- Жалпы билим берүү мекемелеринде «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окуу курсун киргизүүнүн маанилүүлүгүн аныктоо.
- Окуучуларды колдоо ыкмасын табуу.
- Өзүнүн оң сапаттарын инсан катары (ата-эне, мугалим, сырткы чөйрөнүн өкүлү) өнүктүрүү.

Окутуу курсунун программасы 12 саатка ылайыкталган. Сабакты жумасына бир жолу өтүү максатка ылайыктуу.

№1-сабак.

Сабактын темасы: «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсунун сабактары менен тааныштыруу.

Күн тартибинин сөзү: кайтарым байланыш.

Кайтарым байланыш – көзөмөлдөөнүн бир тармагы, сабакты уюштурууга керек болгон ыкмаларды жана түзүлүштөрдү өркүндөтүү үчүн окуучулардын билим деңгээли жөнүндө маалымат алуу.

Сабактын максаты:

- «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсуна кызыгуу туудуруу.

Сабактын тапшырмалары:

- Топ ичинде иштөө үчүн ылайыктуу шарттарды түзүү.
- Окутуу курсунун негизги темалары менен тааныштыруу.

Сабактын куралдары:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- көрсөтмө курал:
 1. топтун иш эрежелери жазылган плакат.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)
- «Таанышуу» процедурасын өткөрүү (5 мүнөт)
- Топто иштөөнүн эрежелери менен тааныштыруу (5 мүнөт)
- Чоң топто талкуулоо (3 мүнөт)
- Сабактын программасы менен тааныштыруу (20 мүнөт)
- Сабактын жыйынтык учуру, коштошуу аземи (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)

1. Катышуучулар менен саламдашкыла. Таанышып, өзүңөрдүн атыңарды, ээлеген кызматыңарды, кызыкчылыктагыңарды жана «Зомбулуксуз мектеп» программасынын

окутуу курсун өткөрүүгө катышып калганыңардын себебин айтып бергиле. Топ менен иштөөгө өтө кызыгуу менен киришкениңерди белгилей кеткиле.

2. Окутуу курсунун максатын билдиргиле. Бул сабактарда азыркы учурдагы билим берүү мейкиндигинде социалдашуу процессинде өспүрүмдөр менен жашы жете элек балдар кандай кыйынчылыктар менен кездешип жаткандыгын, улуулардын балдардын окуусу жана өнүгүүсү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп жаткандыгын айткыла. Катышуучуларга сабактардан алган билими, ыкмалары, үйрөнүүлөрү түздөн-түз алардын өздөрүнүн окууга болгон ынтызарлыгына, тематикага кызыгып көңүл коюуларына байланыштуу экендигин түшүндүргүлө.

3. Жолоочулар жөнүндө икая

Илгери-илгери жолоочулар келе жатып, түнөш үчүн шагыл таштуу деңиздин жээгине жайланышышты. Капилеттен асмандан жарык нур көрүндү, жолоочулар бир укмушка туш келгенин түшүнүштү да, дымып калышты. Бир аз убакыттан кийин асмандан үн чыкты. Ал үн мындай деди: «Шагылдан чогултуп баштыгыңарга салгыла. Эртең менен жолго чыккыла. Күн бою жол жүргүлө. Кечинде түнөөгө жатаарда, бир убакта сүйүнүп да, кайгырып да каласыңар». Ушундан кийин жарык да, үн да жок болду. Жолоочулардын маанайлары чөгө түштү. Алар өзгөчө бир аларды бай жана атактуу кыла турган аалам жаңылыгын күтүшкөн эле, анын ордуна маанисин түшүнбөгөн тапшырма алышты. Бирок асмандагы укмуштуу жарыкты эстеп, не бар, не жок деп күңкүлдөшүп, баштыктарына бир аз майда таш салымыш болушту.

Жолоочулар кийинки күндү жолдо өткөрүштү. Кечинде уктаганы жатаарда баштыктарын карашты. Баягы таштардын ордуна алмаздар пайда болуп калыптыр. Аны көрүп, алар адегенде сүйүнүп кетишти, анан көз ирмемден кийин кайгырып киришти, алмаздар өтө эле аз болучу.

4. «Таанышуу» процедурасын өткөрүү (5 мүнөт)

Эгер катышуучулар бири-бирин жакшы билишсе, окуу процесси да үзүрлүү болоорун түшүндүргүлө. Ушул максатта «Таанышуу» көнүгүүсүн өткөргүлө. Катышуучулар өз аттарын айтып, аларга сабак учурунда кантип кайрылса жакшы болоорун эскертишсин.

Курс бүткөнчө топто иштөөнүн эрежелерин иштеп чыгуу (5 мүнөт)

Катышуучуларга кандай гана иш болбосун, жоопкерчиликтүү мамилени талап кылаарын, ал эми окуу иши өзгөчө экендигин, ошондуктан бардык окуу курсуна жеткендей, топ ичиндеги эрежелерди иштеп чыгуу керек экендигин айткыла. Катышуучуларга кадимки иш эрежелери жазылган плакатты көрсөтүп, 5-6 негизги эрежени тандап алуу керектигин айткыла.

- «Сиз» деген кайрылуу;
- Мен жалпы фразаларды, клишени (кайталoo) колдонбойм;
- Бул жерде айткандарымдын жана уккандарымдын бардыгы топтон сыртка чыкпайт (конфиденциалдуу);

- Мен мүмкүн болушунча чындыкка жакын болгум келет;
- Мен толук чын ниетимден сүйлөөгө аракеттенем;
- «Азыр жана ушул жерде» деген принципке ылайык, мен максималдуу учур чакта болгум келет;
- Мен бирөөнүн аркасынан сүйлөөдөн качам;
- Мен дайыма «жок» деп айта алам;
- Мен өтө активдүүмүн;
- Мен сабакка убагында келем;
- Мен кунт кое алам;
- Мен эч кимге баа берип, сын айтпайм;
- Эгер мен сүйлөгүм келбесе, унчукпай кое алам;
- Өзгөлөрдүн мага кандай мамиле кылышын кааласам, өзүм да так ошондой мамиле кылам.

Чоң топто талкуулоо (3 мүнөт)

Катышуучулар сунуштаган эрежелерди өзүнчө баракка «Эрежелер» деген ат менен жазып койгула. Катышуучуларга эгер иштин эрежелери менен макул болушса, плакаттын четине кол коюуларын сунуштагыла.

Сабактардын программасы менен тааныштыруу (20 мүнөт)

Сабактардын темасынын тизмесин көрсөткүлө. Катышуучулар темаларды карап көрүп, андан кийин кайсы темада, кандай суроо/көйгөйлөр талкуулануусу керектиги жөнүндө ой-пикирлерин айтышсын.

Катышуучулар ар бир тема боюнча өзүнчө ой бөлүшсүн. Флип-чарттагы же доскага жазылган темалардын алдына сунуш кылынган идеяларды жазгыла.

Катышуучуларга сабактын темасын окуганда пайда болгон суроолор кийинки сабактарда талкууга салынаарын түшүндүргүлө.

Мугалимге сунуштар: сабактарды өткөрүү планына катышуучулардын суроолорун эске алуу менен мугалим өзү оңдоолорду киргизиши керек, өзгөчө, эгер алар сунушталган курста көрсөтүлбөгөн болсо.

Сабактын жыйынтык учуру (2 мүнөт)

Катышуучулардан өз маанайларын бир сөз менен мүнөздөп берүүсүн өтүнгүлө.

№ 2-сабак.

Сабактын темасы: Инсандык өнүгүүнүн психологиялык өзгөчөлүгү.

Күн тартибинин сөзү: инсан.

Инсан – адамдын психологиялык сапаттарынын биримдигин билдирген, анын жекечелигин жана социалдык кылык-жоруктарын, адамдардын арасындагы жүрүм-турумун аныктаган түшүнүк.

Инсан – аң-сезимдүү, коомдо өзүнчө орду бар, өзүнчө роль аткарган индивид.

Сабактын максаттары:

- «Инсан», «өнүгүү» деген түшүнүктөрдүн мазмунун түшүнүүнү камсыздоо.
- Турмуштун ар кандай учурундагы инсандык психологиялык өзгөчөлүктөр жөнүндө маалымат берүү.

Задачи:

- Инсандын өнүгүүсүндөгү психологиялык өзгөчөлүктөр жөнүндөгү билимди кеңейтүү.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- эски журналдар,
- эски гезиттер, комикстер, сүрөттүү, кереги жок, эски китептер,
- кагаз (ар кандай),
- кайчы же кесүүчү башка курал,
- клей (желим),
- скотч,
- боек, фломастерлер, түстүү калемдер же борлор,
- музыкалык коштоо,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)
- Топ ичинде иштөө (15 мүнөт)
- Топтордун иштерин презентациялоо (5 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)

- «Мен сени кандай көрөм» көнүгүү (3 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү. Сабакты жыйынтыктоо (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)

Көнүгүү «Мен жакшы көрөм...».

Мисалы: «Саламатсыңарбы, менин атым Дамир, мен футбол ойногонду жакшы көрөм». Көнүгүүнү талкуулагыла.

Сабакка киришүүдөн мурда, 110-жылы каза болгон англиялык архиепископ өзүнүн күмбөзүндөгү ташка эмне деп жазууну суранганын угуп койгула.

«Жаш кезимде менин кыялым чексиз эле. Мен дүйнөнү өзгөртүүнү эңсөөчүмүн. Мен эре-зеге жетип, акылым толгондо, дүйнөнү өзгөртө албасымды түшүндүм.

Ошондо мен өзүмдүн каалоолорумду тизгиндеп, өзүмдүн өлкөмө токтолдум, бирок өз өлкөмдө да эч нерсени өзгөртө алганым жок.

Күнүм батып баратканда, мен акыркы күчүмдү жыйнап, жок дегенде өз үй-бүлөмдө, мага эң жакын адамдарда бир нерселерди өзгөртүүгө аракеттендим, бирок, аттиң, алар мени алдап коюшту.

Мына эми, өлүм алдында жатып, мен акыры түшүндүм (өмүрүмдө биринчи жолу!), эгер мен өзүм өзгөргөндө, анда, балким, менин мисалымда, менин үй-бүлөм өзгөрмөк, анан алардын колдоосу жана көмөгү менен мен өз өлкөмдү, ким билет, балким бүт дүйнө жүзүн жакшы жагына өзгөртмөкмүн».

Маалыматты катышуучулар менен талкуулагыла. Дүйнөнү өзгөртүүгө эмне жолтоо болду? Ой-кыялын ишке ашырууга кандай билим жетишкен жок?

Топ менен иштөө (15 мүнөт)

Көнүгүү: Коллаж «Адамды индивид катары эмне мүнөздөйт, ал эми инсан катары эмне мүнөздөйт?»

Мугалим үчүн нускама. Коллажды даярдоонун мисалын балдардын 11-сабагынан караңыздар. Көнүгүүнү баштаардан алдында, катышуучуларды көнүгүүнүн темасынын негизги түшүнүктөрү менен тааныштырыңыз.

- Индивид - homo sapiens тукумуна тиешелүү;
- Индивидуалдуулук – бир индивиддин экинчисинен эмоционалдык, эрктүүлүк жана интеллектуалдык жагынан айырмаланып туруусу;
- Инсан – индивиддин биргелешкен иш-аракеттен жана мамилелешүүдөн түзүлгөн социалдык сапаты.

Топтогу иштерди презентациялоо (5 мүнөт).

Топтун лидерлери өздөрү каалаган түрдө сабактын катышуучуларынын алдында отчет беришет.

Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)

(Инсандын психологиясы жөнүндө маалымат берүү).

(Катышуучулар үчүн презентацияда же маектешүүдө «Мугалимге көмөкчү маалыматтын» материалдарын колдонгула).

«Мен сени кандай көрөм» көнүгүүсү (маектешин уга билүү) (3 мүнөт)

Оюн башка адамдарга кызыкчылыктын пайда болушуна өбөлгө түзөт, маектешти уга билүүнү өнүктүрөт. Катышуучулар бөлмөдө кенен басышы үчүн үстөл, отургучтарды бир бурчка жыйнагыла. Катышуучуларга ушул оюндун жүрүшүндө топтун ар бир мүчөсү бири-бирин жакшылап билип алууга мүмкүнчүлүк алышаарын жана кийин аны башкаларга тааныштырышы керектигин айткыла.

Оюнчулар экиден биригип, 3 мүнөт бири-бири менен баарлашышат. Баарлашуунун максаты - шеригине кандайдыр бир таасир калтыруу. Андан кийин катышуучулар кайрадан чогулушат.

Мугалим: «Биз жаңы адамды жолуктуруп, бир-эки ооз сүйлөшкөнчө, анын инсандыгы жөнүндө биринчи таасирлерди алабыз. Мен силерден өз шеригиңерди топко тааныштырууңарды суранам. Бирок, бул өзгөчө ыкма менен аткарылышы керек. Азыр өзүңөр маектешкен адам жөнүндө дагы бир жолу ойлонгула. Бул адам менен маектешкен соң кандай элес (образ) пайда болду? Өзүңөрдүн шеригиңерди топко тааныштыргыла, атын атап, жана силердин көз карашыңарда эмнеге окшош экенин айткыла. Мисалы, минтип айтсаңар болот: «Клара мага тукаба мамалакты элестетет, себеби мээрим чачып турат. Клара менен маектешүүдөн мен чоң ырахат алдым!»

Сабакты бүткөрүү (2 мүнөт)

Икая

Бир жолу үч акылман талаша кетишти, «Адам үчүн эмне маанилүү – өткөн чакпы, азыркы учурбу же келечекпи?»

Алардын бирөө мындай деди:

— Өткөн чак гана адамды жасайт. Мен эмнени билсем, баарын илгери үйрөнгөм.

— Макул эмесмин! — деди экинчиси. — Адам келечекти жасайт: бүгүн мен кандай билимдүү, жөндөмдүү болсом да, улам жаңыларын, менден келечек талап кылгандарын үйрөнө берем. Менин ким болгум келгениме карата, алга умтулууга мажбур кылат.

— Сиз жадыңыздан чыгарып ийдиңиз, — деп үчүнчүсү кошулду, — өткөн чак менен келечек биздин ой-кыялыбызда гана жашайт. Өткөн чак азыр жок. Келечек али алдыда. Сиздин ар бир ишиңиз, ушул учурда гана аткарылат, ушул гана учурда сиз келечекке карай барасыз, бүгүнкүңүз, өткөн чак үчүн акыркы чекит болбойбу, анын баарын бүгүнкү күн гана аныктайт.

Бүгүнкү күндү барк албай койбогула, анткени ага көп нерселер көз каранды!

Икаяны талкуулагыла. Сабактын темасы менен байланышына көңүл бургула.

Мугалимге көмөкчү маалымат

Инсандык өнүгүүнүн психологиялык көйгөйлөрү.

Өнүгүү процессинин өзгөчөлүктөрү.

Өнүгүү, өсүп жаткан организмдин бир баскычтан бийигирээк башка баскычка өтүүсү болуп эсептелет, жана бул көрүнүш өсүп жетилүүгө жана окутууга көз каранды. Өнүгүү сапаттуу өзгөрүүлөрдү – жаңы үлгүлөрдү, жаңы механизмдерди, жаңы процесстерди, жаңы түзүмдөрдү көрсөтөт.

Ал үчүн төмөндөгүдөй мыйзам ченемдүүлүк мүнөздүү:

- адамга мүнөздүү, мурда басып өткөн баскычтарды кийинкилер белгилүү бир, өзгөчөлүктөрү жана касиеттери өнүгүп өскөн жогорку деңгээлде кайталоосу (мисалы, сүйлөөнүн пайда болуусу жана өнүгүүсү);
- кайра кайтпоо, мындайча айтканда, жаңы деңгээлдеги кыймыл-аракет, алдыдагы өнүгүү процессинин натыйжаларын ишке ашыруу (мисалы, үйрөнгөн сүйлөө речи унутулбайт, ал өмүр бою сакталып калат);
- өнүгүүдөгү карама-каршылыктардын күрөшү, өнүгүү процессинин кыймылдаткыч күчү катары көрүнөт. Ички карама-каршылыктарды чечүү – өнүгүүнүн жаңы баскычына алып келет (мисалы, ойду угузууну каалоо менен сөз байлыгынын аздыгынын карама-каршылыгы).

Азыркы учур – инсандын психикалык өнүгүүсүнүн шарттарын биологиялык жана социалдык факторлордон, ар бир инсандын өсүү жолунун кайталангыс экенинен көрөт.

Адамдын өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн ачуу үчүн зарыл болгон түшүнүктөр акырындан кеңейип, тактала берет. «Өнүгүү» деген термин ырастоочу түшүнүктөр катары пайда болот.

1. Эволюциялык өнүгүү, б. а. баштапкы баскычка салыштырмалуу жаңы баскычтын пайда болушу – буга жаш курактык бөлүнүүлөрдүн жаңы үлгүлөрүн кошсо болот.

2. Биологиялык өнүгүү. Өнүгүү мурастык жана тубаса факторлор менен аныкталат деп эсептелет. Тубаса фактору төрөлө электе эле өнүгөт, ал эми мурас – гендик аппарат аркылуу жаңыдан пайда болот. (Адамдагы биологиялык өнүгүү – бул өзүнө физикалык өзгөрүүлөрдү камтыган, физикалык өсүү). Биологиялык касиеттер тубаса болот (морфологиялык белгилер, темперамент, мүнөз, жөндөмдөр).

3. Социалдык өнүгүү. Жаратылыштын жана социалдык чөйрөнүн, коомдун тарыхый өнүгүүсүнүн, улутка таандык болуунун жана башка факторлордун биргелешкен таасирлеринен болот.

Инсандыктын пайда болушу – өзүнүн негизги ой-максаты бар, өз тагдырын өзү чечүүгө, ишке ашырууга мүмкүнчүлүктү жана жогоруда аталган баскычтардын баарын ичине камтыган татаал процесс.

Инсандык өнүгүүнүн шарты жана булактары, кыймылдаткыч күчтөрү.

Инсандык өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчү деп, баланын өзүнүн муктаждыктарына болгон талаптарына, иш-аракеттерине жана мамилелешүүсүнө сырткы күчтөрдүн түрткү берүүсү, улуулардын балдарды тарбиялап, окутууда койгон максаттарын жана милдеттерин түшүнүшөт.

Эгер тарбиялоонун жана окутуунун максаттары баланын талаптарына туура келсе, анда кыймылдаткыч күчтөрдүн көз карашынан алганда, өнүгүү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлөт.

Адамдын муктаждыктары талап кылуу даражасына жана зарылдыгына жараша, жөнөкөйдөн, төмөнтөн башталып, жогорулай берет.

- 1. Биогендик:** коопсуздукка жана өзүн сактоого, эмоционалдык байланышка муктаждык, болжолдуу муктаждык, активдүү кыймыл-аракетке, оюнга муктаждык.
- 2. Психофизикалык:** эмоционалдык каныгууга, эркиндикке, энергияны толтурууга муктаждык.
- 3. Социалдык:** өзүн-өзү сыйлоого, мамилелешүүгө, билимге, өзүнүн көз карашы болууга муктаждык.
- 4. Жогорку:** инсан болууга, адеп-ахлактык жана эстетикалык муктаждык, турмуштун маанисин түшүнүүгө муктаждык, кыйынчылыктарды жеңүүгө даярдыкка муктаждык, чыгармачыл, жаратуучу эмгекке муктаждык. Кыймылдатуучу күчтүн маанилүү учурларын далилдөө. Анын милдеттери:
 - **түрткү берүүчү** (адамды иш-аракетке түртөт, кыймыл-аракетин аныктайт);
 - **багыттоочу** (конкреттүү бир кырдаалда адамдын жүрүм-турумун жана иш-аракеттерин аныктайт);
 - **маани берүүчү** (маани түзүүчү далил) –(адамдын иш-аракеттерине жана жүрүм-турумуна жекелик маани жана баалуулук берет. (Маани түзүү – өзүнчө иш-аракетке жана ошол иш-аракеттин мазмунуна инсандык маани берүү).

Мотивация туруктуу жана ийгиликтүү болушу үчүн үч функция тең зарыл. Эң акыркысы өзгөчө маанилүү, ал мотивациялык чөйрөнүн мүнөзү үчүн эң негизги болуп эсептелет. Кыймыл-аракет кылуу бала үчүн кандай мааниге ээ экени, түрткү берүүчү жана багыттоочу функцияга байланыштуу. Демек, маани түзүүчү функциянын туура түзүлүшүнөн кыймыл-аракеттин ийгилиги көз каранды болот. Тарбия берүүдө биринчи кезекте ушул функцияга көңүл буруу керек.

Баланын өнүгүү процесси белгилүү шарттарда материалдык буюмдардын жана жан дүйнө байлыгынын, адамдар жана алардын ортосундагы байланыштын курчоосунда өтөт. Башкача айтканда, баланын өнүгүүсү социалдык кырдаалга байланыштуу. Социалдык кырдаал баланын өсүшүндө эрезеге жеткичекти бардык өзгөрүүлөрүнүн башталышы болот. Ал баланын өнүгүүсүндөгү ченемдерди жана жолдорду, иш-аракеттин түрүн, жаңыдан пайда болгон психикалык касиеттерди жана сапаттарды аныктайт. Мына ушунун баары баланын психологиялык өсүшүнүн шарттары.

Чынында эле, балдардын бардыгы, өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчтөрү бирдей болгондугуна карабастан, ар кандай шарттарда, ар кандай өнүгөт. Баланын өнүгүүсү үчүн канчалык ыңгайлуу шарттар түзүлсө, ал кыска аралыктын ичинде ошончолук ийгиликке жетишет. Ошондуктан өнүгүүнүн социалдык шарттарына өзгөчө көңүл буруу керек.

Өнүгүүнүн булактары болуп, баштап жүрүүчү кыймыл-аракет, баштап жүрүүчү мамилелешүү жана өнүгүүнүн кризиси эсептелет. Ар бир жаш курактык мезгил кыймыл-аракеттин өзүнчө түрү менен мүнөздөлөт. Бир мезгилден экинчисине өткөндө, баштап жүрүүчү иш-аракет да өзгөрөт.

Азыркы мезгилдин психологдору баштап жүрүүчү кыймыл-аракеттин төмөндөгүдөй түрлөрүн бөлүп карашты:

1. Төрөлгөндөн 1 жашка чейин баланын чоңдор менен түздөн түз эмоционалдык байланышын белгилешет. Жаңы туюм – мамилелешүүгө жана кармап калууга аракет.
2. 1 жаштан 3кө чейин буюмдар менен манипуляциялоо кыймыл-аракети. Жаңы туюм – өзүн-өзү таанууга аракет («Мен өзүм»).
3. Мектепке чейинки жаштагы балдарга (3төн 6 жашка чейин) оюн кыймыл-аракети, сюжеттик-ролдук оюндар мүнөздүү. Жаңы туюм – мектеп окуучусунун позициясы аныкталат, эркин жүрүм-турум пайда болот, инсандык аң-сезим, себептерге баш ийүү, алгачкы этикалык кадамдар, баланын дүйнөнү кабыл алуусунун биринчи схемалык түзүлүштөрү пайда болот.
4. Окуучулук кыймыл-аракет баштапкы мектеп жашындагы балдарда байкалат. (6 жаштан 10 жашка чейин). Жаңы туюм – интенсивдүү интеллектуалдык өнүгүү жүрөт, «эстетум – мазмундуу, кабыл алгыч болот, ой-жүгүртүү түшүнүгү өсөт», эрезеге жетүү сезимдеринин өнүгүүсүнүн белгилери түзүлөт.
5. Өспүрүм курак (10-11 жаштан, 14 -15 жашка чейин) кыймыл-аракеттин ар түрдүү көрүнүштөрү: эмгекке, окууга, спортко, адабиятка ж.б. багытталган байланыш менен мүнөздөлөт. Жаңы туюмдар – бойго жетүүнүн сезимдери пайда болот, өзүн-өзү аңдап билүүгө, жыныстык айырмачылыкка кызыгуу, жыныстык жетилүү, тез дүүлүгүү, маанайынын тез өзгөрүп турушу. Эртүүлүк сапаттарынын өнүгүүсү, өз тагдырын өзү чечүүгө муктаждык пайда болот.

Баштап жүрүүчү кыймыл-аракеттин өзгөрүшү өнүгүүдөгү кризиске алып келет. Бул баланын муктаждыктарынын өзгөрүшү менен байланыштуу, бирок ал азырынча аларды канааттандыруу абалына жете элек.

№ 3-сабак.

Сабактын темасы: Жаш курактык өнүгүүнүн кризистерин

Күн тартибинин сөзү: психологиялык жана жаш курактык кризис.

Психологиялык кризис – акыл-эстин бузулуу абалы, көп убакыт өзүнө канааттанбагандыктан, тышкы дүйнө менен өз ара байланышуудагы нааразычылыктан келип чыгат.

Жаш курактын кризиси - анчалык узак эмес убакытка созулган бир курактан экинчи куракка өтүүнүн өзгөчө учуру, психологиялык кескин өзгөрүүлөр менен мүнөздөлөт.

Сабактын максаты:

- Катышуучуларга психологиялык жаңы туюмдар жана инсандын кризиси жөнүндө маалымат берүү.

Сабактын тапшырмасы:

- Кризис жөнүндө түшүнүк берип, инсанды социалдаштыруудагы оң жана терс ролун көрсөтүү.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт, же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор,
- кагаз клей, же скотч,
- көрсөтмө материал:
 1. 8 түрдүү кагаз жүрөкчөлөр: көк, жашыл, кызыл, сары, гүлгүн, күрөң, кара, боз.
 2. күндүн цитатасы: «Сенин балаң беш жашында – сенин башкаруучуң; он жашка чыкканда – сенин кулуң; он бешке чыкканда – сенин көчүрмөң; андан кийин – экиннин бири: же досуң, же касың, бул тарбия берүүңө байланыштуу». Хасдай Абу Фадл (Испания философу, теолог).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- «Маанайымдын күн желеси» көнүгүүсү (3 мүнөт)
- Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)
- Топтошуп иштөө (15 мүнөт)
- Топтун иштерин презентациялоо (6 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү. Сабактын жыйынтыгы (5 мүнөт)
- «Маанайымдын күн желеси» көнүгүүсү (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

«Маанайымдын күн желеси» көнүгүүсү (3 мүнөт)

Флип-чарт кагазын тең ортодон сызык менен бөлүп, доскага илип коюу керек. Көнүгүүнүн маанисин катышуучуларга түшүндүргүлө:

«Көңүл бургула, үстөлдө ар түркүн түстөгү жүрөкчөлөр жатат: көк, кызыл, жашыл, сары, гүлгүн, күрөң, кара, боз. Силер үстөлгө жакын келип, өзүңөргө жаккан жүрөкчөнү алып, флип-чарттын биринчи бөлүгүнө чаптагыла. Эми карап көргүлөчү, кандай түстөр, биздин топтогулардын маанайы да ошондой ар түрдүү!»

Көнүгүүнү талкуулагыла.

Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)

Өткөн сабактан алган билимдерин кайталоодон баштоо керек.

Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)

Катышуучулардын топтук көнүгүүнү аткарууга даярдыгына өзгөчө көңүл буруп, “Мугалимге көмөкчү маалымат” деген бөлүктү колдонуп, мугалим катышуучуларга маалымат даярдайт.

Топ менен иштөө (15 мүнөт)

Чоңдор үчүн сунуштарды түзүү: «Сенин балаңда жаш курактык кризис башталганда, өзүңдү кандай алып жүрүүң керек?» Чыгармачыл иш кубатталат: бул тапшырманы коллаж, поэма, комикс түрүндө аткарса болот ж.б.у.с.

Презентациялоо (6 мүнөт)

Сабакты бүткөрүү (5 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу.

Икаяны айтып берип, катышуучуларга икаяны сабактын темасы менен байланыштырган негизги ойду табууну сунуштагыла.

Сүйүү жөнүндө икая

Качандыр бир кезде Жер жүзүндө бир арал болуптур, анда жалаң акыл-эс баалуулуктары жашаган экен. Бирок күндөрдүн бир күнүндө аралдын сууга чөгүп баратканын байкап калышат. Бардык баалуулуктар өз кемелерине түшүп, сүзүп кетүүгө даяр болуп калышат. Бир гана Сүйүү эч нерсени байкабайт. Бир убакта ал баарынын кеткени калганын көрүп, өзү да аралды таштап кетүүнү чечти да, аны кемесине сала кетүүсүн суранып, Байлыкка кайрылды, бирок Байлык:

– Менин кымбат мүлк менен алтыным көп, бул жерде сага орун жок – деди.

Сүйүү Кайгынын кемесинин жанына барып, ага кайрылды, бирок тиги мындай деп жооп берди:

– Кечирип койчу, Сүйүү, мен ушунчалык кайгылуумун, мага жалгыздык керек.

Ошондо Сүйүү Намыстын кемесин көрүп, андан жардам сурады, бирок Намыс Сүйүү анын

кемесиндеги гармонияны буза турганын айтып, баш тартты.

Жанында Кубанычтын кемеси турган эле, бирок ал оюн-күлкүгө ушунчалык берилип алганынан, Сүйүүгө көңүл да бурган жок. Сүйүүнүн таптакыр айласы кетти. Ошондо артынан бирөөнүн чакырган үнүн укту:

– Жүр, Сүйүү, мен сени өзүм менен ала кетейин.

Сүйүү артын карап, карыяны көрдү. Ал аны кургакка алып келип түшүрүп койду да, сүзүп кетти, Сүйүү анын атын сурабай калганына кейиди. Анан ал Акыл-эске кайрылды:

- Айтчы, Акыл-эс, мени ким сактап калды? Жанагы карыя ким?

Акыл-эс Сүйүүгө карап, жооп узатты:

- Ал Убакыт болчу.

- Убакытпы? – деп сурады Сүйүү. – Бирок ал мени эмне үчүн сактап калды?

Акыл-эс кайрадан Сүйүүгө көз жүгүрттү да, анан карыя сүзүп кеткен алыстыкка ойлуу телмирип, жооп берди:

- Анткени жашоодо Сүйүүнүн канчалык маанилүү экенин Убакыт гана таразалайт.

«Маанайымдын күн желеси» көнүгүүсү (3 мүнөт)

Катышуучуларга флип-чарттын экинчи бөлүгүнө жүрөкчөлөрдү жабыштырууну тапшыргыла (көк, кызыл, жашыл, сары, гүлгүн, күрөң, кара, боз), бул алардын сабак бүткөндөгү маанайларын көрсөтүшү керек. Сабак учурунда маанайлары өзгөрүптүрбү? Эгер өзгөрүү бар болсо, түшүндүрүп берүүсүн сурагыла.

Мугалимге көмөкчү маалымат

Кризис – кризис деген грек сөзүнөн – так түшүнүгү «жолдордун бөлүнүшү». «Кризис» деген түшүнүк кандайдыр бир чечимди кабыл алуудагы кырдаалды, бурулушту, турмуштагы, же иш-аракеттеги маанилүү учурду билдирет.

Адам өмүрүндөгү ар бир курактын өзгөчөлүгү бар, ал психофизикалык, интеллектуалдык, эмоционалдык жана инсандык өнүгүү, алардын жардамы менен инсандын өнүгүүсү өзүнүн курагына канчалык туура келээрин баалоого болот. Кийинки куракка өтүү жаш курактык кризис түрүндө өтөт.

Кризистер адам бир жаш курактан экинчисине өткөндө пайда болот жана анын социалдык мамилелеринде, иш-аракеттеринде, акыл-эсинде боло турган системалуу түрдөгү өзгөрүүлөрү менен байланышкан.

- Кризистердин түрү, узактыгы жана курч өткөндүгү баланын жеке түрдөгү өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу бири-биринен айырмаланып турат. Бул социалдык жана микросоциалдык шарттарга, үй-бүлөдөгү тарбиянын өзгөчөлүгүнө, педагогикалык системанын бүтүндүгүнө байланыштуу болот.
- Балачактагы жаш курактык кризистерге балдардын улуулар менен өз ара мамилесинин улам жаңы типке өткөн процесстери мүнөздүү, мында баланын жаңы өнүккөн мүмкүнчүлүктөрү, «өнүгүүнүн социалдык кырдаалынын» өзгөргөндүгү, иш-аракеттин өзгөргөндүгү, баланын аң-сезиминин бардык түзүмдөрүнүн жаңыланышы эске алынат.

Кризистер канча мезгилге чейин уланат жана кандай өтөт?

Кризистер анча узак эмес, бир нече айга созулат, бирок ыңгайлуу эмес шарттарда бир жылга, а тургай эки жылга созулуп кетиши мүмкүн. Демейде бул кыска, бирок дүркүрөгөн (толкундуу) өсүү баскычы.

Бала үчүн кризис өзүнүн кыял-жоруктарында кескин өзгөрүүнү билдирет. Бул учурда өнүгүү катастрофалык мүнөзгө ээ болот. Кризис билинбей башталып, билинбей бүтөт, анын чектери жуулган, так эмес. Мезгилдин ортосунда курчуу башталат. Баланы курчаган адамдар үчүн бул жүрүм-турумдун өзгөрүшүнө байланышкан, тарбияга оңою менен моюн сунбаган көрүнүш болуп көрүнөт. Бала улуулардын көзөмөлдөөсүнөн чыгып кетет. Эмоционалдык чектен чыгуулар, кежирлик, жакындары менен араздашуулар пайда болот. Окуучуларда ишке жөндөмдүүлүгү төмөндөйт, сабакка кызыкчылыгы азаят, жетишүүсү начарлайт, кээде жан-дүйнөсүндөгү араздашууларды, кыйналган кайгырууларды пайда кылат.

Улуу адамдардын турмушунда деле кризис белгилүү ролду ойнойт. Кризис учурунда өнүгүү негативдүү мүнөзгө ээ болот: алдыңкы өсүү учурунда пайда болгондор чачырап, жок болот. Бирок сөзсүз, жаңы, алдыдагы турмуштук катачылыктарды жеңүүгө керектөөлөр пайда болот.

Бул кырдаалда адам өзүнүн турмушундагы керектөөлөрүн (ыкмаларын, умтулууларын, баалуулуктарын) ишке ашырууга тоскоолдуктар менен (көбүнчө сырткы) кагылышат, алардан мурунку тажрыйбасына таянып өтүп кете албайт.

Адам өзүнүн турмушунун белгилүү бир түрүнө, жана иш-аракеттерине, образына, денесинин абалына, тамакка, кийимге, аздыр-көптүр ыңгайлуу шартта жашоого көнүп калат. Мисалы, бул балачакта боюнун өскөнү, колу-бутунун өскөнү, баса баштаганы, сүйлөгөндү, өзү тамак жегенди үйрөнгөнүнө, жанында көнүмүш жана милдеттүү түрдө өзүнө жакын улуулардын жүргөнү болот. Чоң адам үчүн бул банктагы эсеби, автоунаасы, жубайы жана балдары, социалдык макамы, ошондой эле жан дүйнө баалуулуктары. Кризистик абал мындай таянычтан ажыратып, өзгөрүүлөр чочутуп, эртеңки күнүнө ишенимден ажыратат.

Бирок, көптөгөн оң жактарын да бөлүп кароо керек. Кризис адамдагы эң башкы жана чыныгы нерсени көрүүгө мүмкүндүк түзөт, анын турмушундагы пайдасыз жана сырткы атрибуттарын талкалайт. Аң-сезимди тазалоо, жашоодогу чыныгы баалуулуктарды түшүнүү жүрөт. Ошондуктан психологиялык кризис – бул бир жагынан физикалык жана психологиялык кыйналуу, экинчи жагынан – кайра жаңыруу, өнүгүү жана инсандык өсүш. Жаңынын пайда болушу менен сөзсүз эскинин кыйрашы жүрөт. Психологдордун айтуусу боюнча, мындай кырдаалдын болушу сөзсүз керек.

Кризистерди жеңип чыгуу жана натыйжасы

Кризистен чыгуунун натыйжалуулугу анын канчалык конструктивдүү (туура, түзүүчү) же деструктивдүү (кыйраткыч) болгонуна байланыштуу болот. Башкача айтканда, бул мезгил адамга пайда же зыян алып келгендигинде. Бул чек эмес, жөн гана адамда чогулуп калчу кандайдыр бир карама-каршылыктар жана алар, сөзсүз, кайсы бир чечимге, же кылык-жорукка алып келиши керек. Бул учур анча жагымдуу эмес, анткени адам өзү көнгөн жашоо жагдайынан чыгып кетет. Бардык турмуштук кризистер матрешкага окшош: бири экинчисин алмаштырып, улам барган сайын биз инсан катары өсө баштайбыз. Адам кризистен чыкпай, аны жыйнап, өзү менен өзү болуп, көйгөйлөрүн чече

албаса, кыйынчылыкка учурайт. Кризисти туура чечүү инсандын өнүгүүсүнө жардам берет – максаттарын, каалоолорун, умтулууларын жакшы түшүнүп, өзүнө болгон мамиледе гармонияны сезет.

Биздин ар бирибиздин ички резервдерибиз бар (калыптанган касиеттер), алар кезиккен психологиялык кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берет. Бирок ал коргоочу механизмдер өз милдеттерин дайыма эле аткара алышпайт. Кризисти мыйзамченемдүүлүк деп карасак, анда сөзсүз болчу кесепеттерин жана өзгөрүүлөрүн алдын-ала билип, жеңилдетүүгө, ошондой эле адам өзү туура эмес тандап алууларынын натыйжасынан кыйгап өтүүгө мүмкүнчүлүк алат. Кризис, өнүгүүнүн «индикатору» катары, адамдын физикалык жана психикалык өзгөргөнүн, бирок ал өзгөрүүлөрдү али башкара албастыгын көрсөтөт. Адам качан андан өткөндө гана, жаңы реалдуулукка өтөт, а эгер жеңе албаса, анда мурдагы дүйнөсүндө кала берет, бирок ал ой-туюм азыркы абалына туура келбейт. Кризисти өз алдынча жеңип өтүү, адамдын өнүгүүсү үчүн жагымдуу жагдай.

Адамдын өнүгүүсүнүн баскычтары:

Жекечеликти (индивидуалдуулук) таануу. Өнүгүүнүн биринчи баскычында, ымыркай курак (бир жашка чейин) дүйнөгө ишеним же ишенбөөчүлүк пайда болот. Баланын инсан катары туура өнүгүүсүндө ишенимдүү мамиле түзүлөт. Бул үзбөй эмчек эмизүүдөн, терең уйкудан, ички органдарынын түйүлбөгөндүгүнөн, ашказандын туура иштөөсүнөн билинет. Өзүн курчап турган дүйнөгө ишенимдүү мамиле кылган бала, апасы бир азга көз алдында көрүнбөй калса, ыйлап чыргоолонбойт, анткени апасы алыс кетпесин, анын бардык керектөөлөрү убагында аткарылаарын билип турат.

Ымыркай апасынан сүт жана камкордук эле эмес, аны менен кошо дүйнөнү таанууну, түрлөрдү, боекторду, үндөрдү, эркелетүүлөрдү, жылмаюуларды кабыл алат. Эненин сүйүүсү жана жоопкерчилиги, баланын жашоодон алган алгачкы ишениминин жана үмүттөрүнүн «санын» аныктайт. Ушул убакта ымыркай апасынын келбетин өзүнө «сиңирип» алып жаткандай. Интроекция механизми пайда болот – бул процесстин натыйжасында, сырттан таасир этүүлөр, ичтен болуп жаткандай туура эмес кабыл алынат. Өзүнүн ыңгайлуу түрүндө бул өзүнө жакындарын примитивдүү тууроого алып келет. Кичине балдар ар түркүн позицияларды, өзүнүн турмушундагы жакын адамдарынын жүрүм-турумунун түрлөрүн өзүнө сиңирип алышат. Бала апасындай, же атасындай болууга субъективдүү эрктүү чечим чыгаруу жөндөмүнө ээ болгонго чейин эле, ал алардын жүрүм-турумун эчак «жутуп» алган болот. Бул өнүгүп келе жаткан инсандагы окшоштуктун түзүлүүсүнүн биринчи баскычы.

Көз карандылык – көз карандысыздык. Экинчи баскыч наристе куракка туура келет (1 жаштан 3 жашка чейин). Баланын мүмкүнчүлүктөрү кескин өсөт, ал азыр баса баштады жана өз алдынча болгусу келет. Бирок улам өсүп келе жаткан өз алдынчалык сезими айлана-чөйрөгө карата калыптанып калган ишеним сезимин жок кылбашы керек. Ата-эне аны сактап калууга көмөктөшөт, ошондой эле пайда боло баштаган өзүнүн күчүн сынап көрүү сезимдерин, талап кылуу, менчиктеп алуу, талкалап көрүү ж.б. каалоолорун чектейт. Ата-эненин талап кылуулары жана чектөөлөрү, ошол эле учурда күмөн саноо жана уялуу сыяктуу негативдүү сезимдердин негизин түзөт. Наристе бала аны жемелей карап турган «дүйнөнүн көзүн» сезет жана дүйнөнү өзүн каратпай коюуга мажбур кылгысы келет, же өзү көрүнбөй калгысы келет. Бирок бул мүмкүн эмес, ошондо наристеде «дүйнөнүн ички көздөрү» пайда болот – бул өзүнүн катачылыктарына уя-

луу, колдорун булгап алганына ыңгайсыздануу ж.б.у.с. Эгер улуулар көп эле катуу талап кыла беришсе, көп жемелеп, көп жазалашса, балада өзүн жоготуу коркунучу, саксынуу, тартынчаактык, түнттүк пайда болот. Эгер баланын өз алдынчалыкка умтулуусуна тыюу салынбаса, өзгө адамдар менен мамилелешүү жөндөмү өсүп, өз оюнда турганды, ошондой эле өз оюн эркин билдирүүнү үйрөнөт.

Үч бурчтуктагы мамилелердин баскычы (жыныстык-ролдук окшоштуктарга муктаждык). Үчүнчү баскычта, мектепке чейинки куракка туура келүүчү (3төн 5-6 жашка чейин), бала айлана-чөйрөгө активдүү аралашып, оюндарында улуулардын турмуштагы жана кесиптик иш-аракеттериндеги мамилелерин туурап (апасы-кызы, дүкөн, оорукана ж.б. оюндар), бардык нерсени тез үйрөнөт, улам жаңы иштерди жана милдеттерди табат. Өз алдынчалыкка демилгечилдик кошулат. Баланын жүрүм-туруму агрессивдүү болуп кеткенде – демилгелүүлүк чектелет, демек, күнөө кылгандык жана кооптонуу сезими пайда болот, ошону менен, жаңы ички сезимдер пайда болду – уялуу жана өз аракеттерине, ойлоруна жана каалоолоруна моралдык жоопкерчилик. Улуулар баланын уялуу сезимин көп жүктөбөш керек. Өтө эле колдобоо, болор-болбос нерселер үчүн жазалоолор дайыма өзүн күнөөлүү сезүүгө түртүп, жазалоодон коркуп туруу жүдөтүп, кекчил болот. Демилгелүүлүк чектелип, пассивдүүлүк (демилгесиздик) өсөт. Бул жаш курактык мезгилде жыныстык калыптануу сезилип, бала эркек баланын, же кыз баланын жүрүм-турумунун аныкталган түрүн үйрөнөт.

ЭГОнун түзүлүү жана психологиялык коргоо баскычы (6-7 жана 9-11 жаш), (атаандаштык жана кызматташтык), эрежелердин жыйнагы, ийгиликке багытталуу. Башталгыч мектеп курагы – препубертаттуу, башкача айтканда, баланын жыныстык жетилүү курагынын башталышы. Бул учурда төртүнчү (латентүү), балдарды эмгекке тарбиялоого байланышкан, жаңы билимге жана шыктуулукка үйрөнүүгө зарылдык баскычы башталат. Мектеп – балдар үчүн өзүнүн өзгөчө максаттары, жетишкендиктери жана өкүттөрү бар, «ички маданият» боло баштайт. Эмгектин жана социалдык тажрыйбанын негиздерине ээ болуу, балага айланасындагылардын ыраазылыгын туудуруп, компетенттүүлүгүн сезүүгө мүмкүндүк берет. Эгерде жетишкендиктер аз болсо, ал өзүнүн үйрөнбөгөндүгүнө, жөндөмүнүн жоктугуна, өз теңтуштарынан артта калганына ичи күйүп, өзүн ортозаар, жармач сезет. Компетенттүүлүк сезиминин ордуна кем болуу сезими пайда болот.

Өспүрүм курактын революциясы (12-16-17 жаш) (физикалык жана психологиялык чектер, жаңы ролдор кайрадан жаңы кабыл алынат). Өспүрүм курак жана жаштык-инсандык өнүгүүнүн бешинчи баскычы, эң терең кризистин мезгили. Балалык өз чегине жетип, бул турмуш жолунун узак учуру, окшоштуктардын түзүлүүсүнө алып келет. Мында баланын алдындагы окшоштуктарынын баары биригет жана өзгөрөт; буга жаңылары кошулат, анткени чоңоюп калган, сырткы турпаты өзгөргөн бала жаңы социалдык топторго кошулуп, жаңы түшүнүктөрдү кабыл алат. Инсандын окшоштугунун бүтүндүгү, дүйнөгө ишеними, өз алдынчалыгы, демилгечилдиги, компетенттүүлүгү, жаш адамга коом анын алдына койгон башкы милдетин аткарууга, турмуш жолун тандап алууга мүмкүндүк берет. Өзүн таанып-биле албаса, турмушта өз ордун таба албаса, анда бирдей болуудан четке чыгуу байкалат. (Бирдей болуудан четке чыгуу/диффузиялык окшоштук деген түшүнүк, бул өзү жөнүндө ой-туюмунун ачык эместигин, жашоодо-

гу көздөгөндөрүнүн аныкталбагандыгын, топко кошулуп кетүү жөндөмүн, өзгөлөрдүн ой-пикиринен көз карандылыгын, чечкиндүү эместигин билдирет). Бул мүмкүн болушунча чоң турмушка аралашпоону инфантилдик (лат.сөзү *infantilis* — балалык) каалоо, бүшүркөгөн, туруктуу кооптонуу сезими, башкалардан обочолонуп жана ындын өчүү менен байланышкан.

Бирдей болуудан четке чыгуу – үй-бүлө жана жакындары каалаган социалдык ролдорду (эркектик же ургаачылык, улуттук, кесиптик ж.б.) кабыл алууга келишпестик мамиле кылганынан, ата-мекендик бардык нерселерди жек көрүп, чет элдикин өткөрө баалоосунан, «эч ким» болбой калууга умтулуусунан (эгерде бул калыптануунун бирден бир жолу болсо) билинет.

№ 4-сабак.

Сабактын темасы: Мамилелешүүнүн психологиясы

Күн тартибинин сөзү: мамилелешүү.

Мамилелешүү – адамдардын өз ара байланышынын процесси, анын аркасында инсандардын ортосундагы байланыштар түзүлөт.

Сабактын максаты:

- Мамилелешүүнүн темасынын мазмунун түшүнүүнү камсыздоо.

Сабактын тапшырмасы:

- Мамилелешүүнүн механизмдин изилдеп, адамдардын өз ара байланышынын өнүгүүсүндөгү анын ролун көрсөтүү.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз;
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор,
- көрсөтмө материал:
 1. көнүгүү үчүн баракчалар

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)
- «Зебра» көнүгүүсү (5 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (7 мүнөт)
- «Муздак шорпо» (8 мүнөт)
- «Сүрөттөлгөн диалог» кичине топтордо иштөө (10 мүнөт)
- Талкуулоо (5 мүнөт)
- «Бири-бирибизди түшүнүүнү үйрөнөбүз» көнүгүүсү (5 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү. Жыйынтык чыгаруу (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (3 мүнөт)

«Саламдашуу» көнүгүүсү

Катышуучуларга кезеги менен: «Бүгүн мен сабакка келе жатканда...» деген сүйлөмдү бүтүрүүнү сунуш кылгыла.

Көнүгүүнү талкуулагыла.

«Зебра» көнүгүүсү (5 мүнөт)

Катышуучулар эки-экиден жуптарга бөлүнүшөт. Эки бөлүккө бөлүнгөн кагазга: 1-бөлүгүнө – мамилелешүүгө инсандын кандай сапаттары жардам берээрин; 2-бөлүгүнө – кандай сапаттар мамилелешүүгө тоскоол болоорун жана алардан кантип кутулуу керектигин жазуу керек. Андан кийин катышуучулар бири-бирине жазгандарын окуп беришет, 4 кишиден топтошуп, кайталап окушат.

Акырында топтогулардын бардыгы чогулат жана инсандык маектешүүгө жардам берген, жолтоо болгон сапаттардын негизги тизмесин окушат.

«Мамилелешүү деген эмне?» Мугалимдин маалыматы (7 мүнөт)

Окуучулар үчүн №4 сабакты жана “Мугалимге көмөкчү маалымат” бөлүгүн колдонуп, катышуучулар үчүн маалымат даярдаңыз.

«Муздак шорпо» көнүгүүсү (8 мүнөт)

Бул көнүгүү кыска теориялык бөлүктөн кийин аткарылат, анын жүрүшүндө мугалим «ишенимдүү(ассертивдүү)», «ишенимсиз(пассивдүү)», «агрессивдүү», «манипулятивдүү» деген түшүнүктөргө кыскача токтолот.

Катышуучулар тегерек тартып отурушат. Жерге үч бурчтук кылып жип тартылат, бурчтарына «ишенимдүү», «ишенимсиз», «агрессивдүү» деген сөздөр жазылган баракчалар коюлат жана үч бурчтуктун чок ортосуна «манипулятивдүү» деген сөзү бар баракча ташталат.

Жүрүм-турумдун ар кандай түрлөрүн көрсөткөн сөз – континуум деп аталат.

Континуум (лат. continuum — үзгүлтүксүз, бүтүн) - процесстердин үзгүлтүксүздүгү, үзгүлтүксүз жалпылык. Анда жүрүм-турумдун өтмө түрлөрү жайгашкан: манипулятивдиктен ишенимсиздикке жана оройлукка, ишенимсиздиктен – ишенимдүүлүккө ж.б.у.с.

Мугалим талкуулоо үчүн төмөнкү кырдаалды сунуш кылат: силерге маанилүү кардар келип, ишкердикти талкуулоону сунуш кылды, сиз аны кымбат ресторанга чакырдыңыз. Сиз өзүңүзгө жана кардарыңызга биринчи тамакты алдыңыз. Шорпо муздак болуп чыкты. Кардарды сиз чакыргандыктан, кырдаалдын кожоюну сиз болосуз, демек, сиз бир нерсе кылышыңыз керек.

Ар бир катышуучу баракча алып карашат, анда түзүлгөн кырдаалга карата мүмкүн болгон аракеттер жазылган. Катышуучулар өз баракчаларын үч бурчтуктун ичине коюп, өздөрүнүн чечимдерин негиздеп айтып берүүлөрү керек. Top ар бир катышуучуга сууроо берип, алардын жоопторун талкуулоолору керек.

Баракчалардын мазмуну:

1. Официанттан: «Бул шорпо муздак берилиши керекпи?» – деп сураңыз.
2. Табакты четке жылдырып коюңуз.
3. Ордунуздан туруп, ресторандан чыгып кетиңиз.
4. Официантка жана башка отургандардын баарына угулгудай катуу үн чыгарып: «Бул акыркысы, экинчи бул жакка эч кимди алып келбейм!» – деп айтыңыз.
5. Официантка: «Мен администратор менен сүйлөшкүм келет!» – деңиз.
6. Официантка: «Шорпо жагымсыз экен. Алып кетип, ордуна жегенге боло турган башка тамак алып келиңиз!» – деп айтыңыз.
7. Официанттан: «Кадырлуум, силердин электроплиткага эмне болгон?» – деп сураңыз.
8. Эч нерсе болбогондой түр көрсөтүп, шорпону ичиңиз.
9. Официанттан: «Бул шорпо муздак экен. Ыракым этип, алмаштырып келиңизчи?» – деп сураңыз.
10. Официантка шорпонун акчасын төлөмдөн алып салгыңыз келгенин билдириңиз.
11. Кардарыңыздан арыздангысы келер-келбесин сураңыз.
12. Официант кеселерди алганы келгенде: «Мени кечирип коюңуз, бирок биз шорпону иче албай койдук. Даамдуу экен, бирок анча жылуу эмес, таптакыр муздак экен!» – деп айтыңыз.

Жалпы талкуулоо учурунда ишенимдүү жүрүм-турумдун варианттары каралып, өз турмуштарында ушул варианттарды колдонушкан мисалдарды келтиришет.

Кичине топтор менен иштөө «Сүрөттөлгөн диалог» (10 мүнөт)

Бул көнүгүүнү аткаруу учурунда сүйлөшпөө керек. Ар бир катышуучу үн катпай, бирден бор же маркерди сүрөт тартуу үчүн алышат. Ар бири өзүнө башка түстөгү бор же башка түстөгү маркери бар шерикти тандашат. Борду, же маркерди сол колуна кармашат. Тапшырманын тартиби боюнча үн чыгарбай, экөө биригип, бир сүрөттү тартуулары керек. Эмнени тартышаары маанилүү эмес. Булар сызыктар, символдор же кадимки буюмдар болушу мүмкүн. Ар ким сүрөттү жай тартып, шериктеши менен бирин-бири түшүнүүсүнө көңүл буруулары зарыл. Экөө тең сүйлөбөшү керек. Сүрөт акырындан көрүнө баштайт, экөөнүн ички туюмуна жана шеригинин демилгесине жараша көрүнө баштайт. Эми шериктештер өз аракеттерин баалап, талкуулашат:

- Сүрөт тартып жатканда эмнени сездим?
- Сүйлөбөөгө тийиш болгонум мага жолтоо болдубу?
- Мамилелешүүнүн мындай жолу мени канагаттандырдыбы?
- Сүрөттү карап турганда кандай сезимдер жаралды?

1-эскертүү: Эгер топтогулар өз эркинче экиден бөлүнө албасын сезсе, мугалим аларды өзү каалагандай бөлүшү мүмкүн.

2-эскертүү: Тапшырманы аткарып бүткөндө топтогулар менен тартылган сүрөттөрдү талкуулап, өзүнүн мамилелешүүлөрү жөнүндө айтып берүүлөрүн сунуштагыла.

Чоң топтогулар менен талкуулоо (5 мүнөт)

«Бири-бирибизди түшүнүүнү үйрөнөбүз» көнүгүүсү (5 мүнөт)

Эгер биз көңүлүбүздү дененин кыймыл-аракетине бурсак, анда топтун башка катышуучусунун маанайын биле алабыз.

Топтун мүчөлөрү бөлмөдө эркин басып жүрүшөт. Силердин «Токто» деген белгиңер боюнча, өзүнө жакын турган катышуучунун маңдайына токтойт. Бир да сөз айтпай туруп, башка адамдын сырткы келбетинен – боюн кармашынан, бетиндеги мимикадан, дем алуусунун тездигинен, көздөрүнөн, өздөрүнө кандай таасир көрсөтүп жатканын сезүүлөрү керек. Алар башка адамдын эмоционалдык абалын сезип, ошо замат өздөрүнүкүн баалоого аракет кылуулары керек. Жарым мүнөттөн кийин шериктер бири бири жөнүндөгү өз ойлору менен бөлүшүшөт. Тапшырманы аткарууга эки мүнөт бөлүнөт. Андан кийин топтун мүчөлөрү кайрадан бөлмөдө ары-бери басышат. Дагы бир-эки учурду кайталоого мүмкүндүк бериңиз.

Оюнду талкуулагыла, катышуучулар төмөнкү суроолорго жооп берүүсүнө мүмкүндүк түзүңүз:

- Эмне үчүн адамдарга дененин кыймыл-аракетин түшүнүү маанилүү?
- Тигил же бул катышуучуну канчалык деңгээлде түшүндүңүз?
- Эмне үчүн өз шеригинин ички дүйнөсүн ар ким ар кандай деңгээлде түшүндү?

Сабакты бүткөрүү (2 мүнөт)

Сабактын жыйынтыктыгын чыгаруу.

Икаяны айтып берип, катышуучулар менен талкуулагыла.

Икая

Акылмандыгы менен даңазалуу болгон дин кызматкери жашаган экен, ага элдер кеңеш сурап көп келээр эле. Бир жолу ага бир адам келип, анын турмушуна техникалык өзгөрүүлөр жамандык алып келгенин айтып арызданат.

– Ушул техникалык көр-жердин баалуулугу барбы? – деп сурады ал, - Адамдар качан жашоонун маңызы, баалуулугу жөнүндө ойлонушат?

– Дүйнөдө бардыгы биздин билимбизди көтөрүүгө жардам берет, бир гана Кудайдын жаратканы эмес, адам жасаган нерселер да.

– Бирок, биз темир жолдон эмнени үйрөнөбүз? – деп күмөнсүп сурады келген адам.

– Бир көз ирмемде баарын жоготуп алууга боло турганын.

– А телеграфтанчы?

– Ар бир сөзгө жооп берүү керектигин.

– А телефондончу?

– Биз бул жакта сүйлөп жаткандын баары ал жакта угулуп тураарын.

Ал адам сөзгө түшүндү да, дин кызматкерине алкышын айтып, өз жолуна түштү.

Мугалимге көмөкчү маалымат

Ассертивдүү стиль

Ассертивдүү жүрүм-турум – бул адамдын активдүү жана ырааттуу түрдө өзүнүн кызыкчылыктарын коргоп, айланасындагылардын кызыкчылыктарын урматтоо менен, максаттарын жана ниетин ачык айткан аракеттер.

Пассивдүү стиль

Пассивдүү жүрүм-турум – бардык демилгелерди четке кагуу менен, иш-аракеттер кызматтык нускамалар менен чектелген. Пассивдүү стиль мотивациянын төмөн деңгээли менен шартталган. Пассивдүү жүрүм-турумдун пайдасы – бул жоопкерчиликтин өтө аздыгы, күч-кубаттын аз сарпталышы, катчылык кеткен жана иш жүрбөй калган кырдаалдарда актануунун варианттарынын көптүгү, чыгармачылык ой-жүгүртүүгө зарылдыктын жоктугу.

Агрессивдүү стиль

Агрессия – бул кимдир-бирөөгө физикалык жана психикалык залал келтирүүчү жүрүм-турум.

Агрессия куралдуу да болушу мүмкүн, башка адамга атайын залал келтирүү менен өз максатына жетүү.

Агрессия – ошондой эле эмоционалдуу, кастык түрүндө болушу мүмкүн, бул бардык аракеттер кимдир-бирөө менен, же бир нерсе менен күрөшүүгө багытталганда, же өз ара мамилелешкен объектиге залал келтирүү максатында болот.

Манипулятивдүү стиль

Манипуляция – бул демилгени өз максаттарына жетүү үчүн пайдалануу, башка адамды чечим чыгарууга атайын түрткөн аракеттерди жасоого алып келет.

Агрессивдүү стилден манипулятивдүү стиль манипуляция багытталган адамдан өзүнүн максаттарын жашыруу менен айырмаланат. Максаттардын ачылышы манипуляциянын бузулушуна алып келет да, мамилелер агрессивдүү, же ассертивдүү стилге өтөт.

№5-сабак.

Сабактын темасы: Стереотиптик жүрүм-турум

Күн тартибинин сөзү: стереотип (кайталанма), гендер, гендердик стереотип.

Стереотиптер – (кайталанма жөнөкөйлүктөр) – белгилүү бир топтогу, же категориядагы адамдар жөнүндө туура эмес бүтүм чыгарып, көп учурда өтө эле жөнөкөйлөштүрүп элестетүү.

Гендер - адамдын коомдогу жүрүм-турумун аныктоочу жана жүрүм-турумду кабыл алуучу социалдык жыныстык бөлүнүү. Бул жыныстык-ролдук жүрүм-турум, башка адамдар менен болгон байланышты: достору, чогуу иштешкендер, классташтар, ата-энеси, капыстан жолуккандар ж.б. аныктайт.

Психологиядагы гендер - социалдык-биологиялык мүнөздөмө, анын жардамы менен адамдар «эркек», «аял» деген түшүнүктү аныкташат.

Сабактын максаты:

- «Гендер», «гендердик ролдор», «гендердик стереотиптер», «гендердик дисбаланс» дегенди түшүндүрүп, гендердик ролдор жана стереотиптер жүрүм-турумга кандай таасир этээрин чечмелеп берүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Катышуучулардын гендердик баалуулуктарга мамилесин аныктоо.
- Гендердик жана биологиялык жыныстын ортосундагы айырмачылыкты табуу.
- Коомдогу орун алган гендердик ролдорду жана гендердик стереотиптерди түшүндүрүү.

Сабакта керектелүүчү куралдары:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- «Макулмун», «Макул эмесмин» көнүгүүлөрү үчүн плакаттар.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)
- Катышуучулар үчүн маалымат (10 мүнөт)
- Топтор менен иштөө натыйжаларын талкуулоо (10 мүнөт)
- Топто иштөө (13 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү. Сабактын жыйынтыгын чыгаруу (2 мүнөт).

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)

«Каалоо» көнүгүүсү

Биринчи катышуучу катышуучулардын бирине жакын көңүлү менен келип, бүгүнкү күнгө каалоосун айтат, ошол эле учурда кыймыл-аракети (мимика жана жаңсоолор) менен коштоп көрсөтөт. Тандалган катышуучу андан ары улантат ж.б.у.с. «Өзүм каалоо айтып жатканда, ошондой эле мага каалоо айтышканда, өзүмдү кандай сездим» дегенди талкуулаш керек.

Сабактын темасын жарыялап, катышуучуларды икая менен тааныштыргыла.

Эркектер жана аялдар жөнүндө икая

Илгери-илгери Марс планетасында жалаң эркектер жашаптыр. Алар эмгекчил, чынчыл, ак-ниет болушуптур да, Марста өнүккөн цивилизацияны курушкан экен. Алар күнү кечке иштешип, кечинде өздөрүнүн үңкүрлөрүнө кирип кетишчү. Кээде эркектердин бирөө өзүн жаман сезип калса, ал үңкүрдөн чыкпай калчу. Үңкүргө кирип, анын тынчын алуу эч кимдин оюна да келчү эмес, анткени ар бири билчү, убакыт өтүп, баары өз ордуна келет да, үңкүрдөн чыгып өз ишине киришет. Марс планетасындагы эркектер так ушундай жашашчу, ушундай турмуш аларга жакчу.

Ошол эле учурда Марс планетасынан миллион чакырым алыстыкта Венера планетасы бар эле, ал планетада жалаң аялдар жашашчу. Алар ынтымактуу, тынч жашашчу. Кечинде чогулуп алышып, венериан тилинде узун ырларды ырдашчу. Кээде аялдардын кимдир-бирөө өзүн начар сезип калчу. Ошондо башка аялдар анын үйүнө келип, чогуу отуруп маектешчү, ошентип өзүн жаман сезип жаткан аял жакшы болуп калчу. Венера планетасындагы аялдар ошентип жашай беришчү, аларга ушундай турмуш жагат эле. Бир жолу Марстагы цивилизация ушунчалык өркүндөп-өстү, эркектер жылдыз учкуч курууга жетишишти, он чакты киши жылдыз учкучка отуруп, космосту аралашты. Алар көпкө учушту, канча бир убак өткөндөн кийин бир жылдыз алгач чекит болуп көрүндү, аздап отуруп тоголок топко айланды, анан акыры планета болуп көрүндү. Эркектер планетага келип конушту. Бул Венера болчу. Планетада акыл-эстүү адамдар бар экенин көрүшүп, байланыш түзүүгө аракеттеништи. Аялдар эркектерге ошол замат өтө жагып калышты. А бирок Венеранын жашоочулары чакырылбаган конокторго сак мамиле кылышып, көпкө жакындап келишкен жок. Убакыт өтө, бардыгы өз ордуна келди.

Эки цивилизацияда жашаган адамдардын бири-бири менен бөлүшө турган нерселери көп экен. Эркектердин бир бөлүгү Венерада калып, аялдардын бир бөлүгү эркектер менен Марска учуп кетишти. Эркектер Венерада өздөрүнө үңкүр казып алышып, жашай башташты, арасынан кимдир-бирөө өзүн начар сезип калса, үңкүрүнө кирип жатып алчу. Бул аялдарга одоно сезилчү, бирок түшүнүүгө аракет кылышчу, себеби эркектер башка планетадан учуп келишти, демек, алардын өздөрүнүн каада-салттары, мыйзамдары бар, аны кабыл алып, сыйлаш керек.

Эркектерге да аялдардын кылгандарынын көбү түшүнүксүз болчу, алардын жүрүм-туруму туура эмес, акылга сыйбагандай көрүнчү.

Бирок эркектер билишет эле, ар кандай планетада жашаган адамдардын мыйзамдары да ар башка болот, аларды түшүнө албасаң да, кабыл алууга туура келет. Ушул түшүнүккө ылайык, алар тынч жана бактылуу жашашчу.

Күндөрдүн бир күнүндө эркектер менен аялдар чоң жылдыз-учкуч куруп, космосту аралап келүүнү чечишти. Саякатка көпкө даярданышты. Акыры жылдыз-учкучту жасап бүтүшүп, учууга даяр болгондо, анын ичине саякаттагысы келген көп аял, эркектер чогулуп калышты. Саякатчылар ачык космоско чыгаар замат адашып кетишти. Бир топко ары-бери жүрүшүп, көгүлтүр түстөгү белгисиз планетага туш келишти. Космостон бул планета ушунчалык сулуу көрүнгөндүктөн, адамдар аны изилдеп көргүлөрү келди.

Бул планета анык бейиш экен – ызгаар, суук Марска, же аптап урган Венерага салыштырып болбойт. Бул жерде ачык жашыл түстөгү өсүмдүктөр, көпкөк асман, таңкалаарлык океан бар экен. Өзөндөрү балыкка, токойлору канаттуу куштарга, жан-жаныбарларга толгон. Кең ааламда ушундай укмуш бар экендиги алардын оюна эч качан келмек да эмес. Планета аларга ушунчалык жагып калгандыктан, алар калып калууну чечишти. Бир аз убакыттан кийин Марстагы бардык эркектер жана Венерадагы бардык аялдар бул планетага көчүп келишти да, бул планетаны Жер деп атаону чечишти.

Канча бир мезгил эркектер менен аялдар бул планетада мурдагыдай эле бактылуу жана тынч жашашты. Жылдар өтүп, канча муундар алмашты, бара-бара адамдар алардын ата-теги ар башка планетанын тургундары экенин унутуп калышты. Алар бири-бирин өзгөртүүгө умтулуп, өздөрү эң туура деп эсептеген көптөгөн мыйзамдарды жана эрежелерди ойлоп табышты. Жерден береке, тынчтык качты, согуштар башталып, шаарлар өрттөндү, ал өрттө канчалаган эркектер, аялдар өлдү. Башаламандыктын доору башталды. Ушунтип азыркыга чейин уланып келатат. Бирок адамдар ар башка планетанын кишилери экендигин, ар кимиси өз мыйзамы менен жашаганын эстешсе, анда биз башка планетанын мыйзамын түшүнө албасак да, баары бир кабыл алып, урматташыбыз керек экенин билмекпиз, ошондо дүйнө таптакыр башкача болуп өзгөрүлмөк.

Берилген маалымат сабактын темасына жооп бергенин сурагыла. Сабакты талкуулагыла. Катышуучуларга ар бир адам өзүнүн ой-пикирине ээ болууга укуктуу экендигин эскерткиле, жана да мында туура, же туура эмес жооптордун болушу мүмкүн эмес.

Дубалга 2 плакат илгиле. Бир плакатта «Макулмун» деп, экинчисине «Макул эмесмин» деп жазылсын. Катышуучуларга ырастоолорду окуй турганыңарды айткыла. Алардан өзүнүн оюна туура келчү плакаттын жанына келип туруусун өтүнгүлө. Катышуучулар биринчи бекитилген ой боюнча өз чечимдерин кабыл алгандан кийин, ар бир топтон бир-эки катышуучу эмне үчүн ушундай ойлонушаарын айтып беришсин. Анан кийинки пикирди окуйсуз, катышуучулар кайрадан өз оюна туура келген плакатты тандашат.

- Аял болууга караганда эркек болуу жеңил.
- Аял балдары жөнүндө кам көрүшү керек.
- Үй-бүлөнү түзүүдө аял жоопкерчиликтүү.
- Эркек балалуу болгондо гана «эркек» болот.
- Эркектер аялдардан акылдуураак.

Катышуучулардан бул пикирлердин кайсынысы өз ойлорун билдирүүдө оорчулук келтиргенин сурагыла. Эмне үчүн?

Эскертүү: Эгер катышуучулар окшош ойду билдиришсе, топтун пикирине карама-каршы келген ойду жактоого даяр туруңуз.

Катышуучуларга маалымат (10 мүнөт)

1. Доскага же флип-чартка «Адамдын жынысы» деп жазгыла жана катышуучулардан алардын ою боюнча бул эмне экенин сурагыла. Жоопторун жазгыла. Катышуучулардын жоопторунан жыйынтык чыгаргыла: «адамдын жынысы» деген физиология боюнча аял менен эркектин ортосундагы биологиялык айырмачылыкты аныктайт.

2. «Гендер» деген сөздү жазып, катышуучулардан аны кандай түшүнөөрүн айтып берүүсүн сурагыла. Жоопторун жазгыла.

Катышуучулардын жоопторунун жыйынтыгы:

Гендер – экономикалык, социалдык, саясий, маданий атрибуттарга кирет жана эркектер менен аялдардын мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт.

Гендер – бул эркектер менен аялдардын социалдык жыныстык айырмачылыгы.

3. Эркектердин жана аялдардын коомдогу ролу гендердик роль деп аталат. Кээ бир ролдор эркек жана аялдын айырмачылыктарына (анатомиялык же физиологиялык) негизделет. Репродуктивдүү функциялар эркек, аялдын биологиялык ролун аныктайт, мисалы, эненин ролу жана атанын ролу. Биологиялык ролду алып таштап, же өзгөртүп коюуга мүмкүн эмес. Гендердик ролдор болсо (эркектер жана аялдар жасай турган иштер) коом тарабынан аныкталат. Мисалы, транспорттук каражатты айдоо көбүн эсе эркектерге таандык, тамак-ашты даярдоо аялдарга таандык.

4. Төмөнкү суроолорго жооп берүүнү сунуштагыла: Эркектер менен аялдардын ортосунда кандай айырмачылыктар бар?

5. Катышуучулардын жообу төмөнкүдөй болушу мүмкүн.

Аялдарга караганда эркектер	Эркектерге караганда аялдар
1. Рационалдуу	1. Сезимтал
2. Катуу	2. Ийилчээк
3. Чечкиндүү, тобокелчиликке даяр	3. Эмоционалдуу
4. Өзүнө ишенимдүү	4. Боорукер
5. Токтоо	5. Коопчул, тынчсыз
6. Ачуулуу	6. Сак
7. Табышкер	7. Мээримдүү
8. Демилгелүү	8. Элпек
9. Жекечил	9. Уюштургуч
10. Түнт	10. Аракетчил
11. Көп сүйлөбөгөн	11. Сөзмөр

6. Катышуучулардан сурагыла:

- Аялдар жана эркектер өздөрүн ушундай алып жүрүш сөзсүз милдетпи? Эмне үчүн?
- Калыптанган гендердик ролдорду өзгөртүп, башкача кылуу мүмкүнбү?
- Эркектердин же аялдардын бийлик кылуусунда айырма барбы? Кимисинде бийлик көбүрөөк?
- Бул коомго кандай таасир этет? Коллективдин ичиндеги жүрүм-турумга кандай таасир этет?

Топтогулар менен иштешүү (10 мүнөт)

1. Катывуучуларды эки топко бөлүп, ар бир топко экиден ватман кагаз бергиле.
2. Алдын ала баш сөз жазып алгыла: 1-кагазга биринчи топ үчүн – «Эркектердин 5 жаман сапаты» деген, 2-чи кагазга – «Эркектердин 5 жакшы сапаты», экинчи топ үчүн өзүнчө «Аялдардын 5 жаман сапаты», дагы жаңы кагазга «Аялдардын 5 жакшы сапаты» деп жазгыла.
3. Талкуулоого топторго үч мүнөт бергиле. Өз ойлорун ортого салышсын. Өзүнчө кагазга «стереотип» деп жазгыла. Бул сөздүн маанисин катышуучуларга кайталап айткыла. Өзүнчө бир барака “СТЕРЕОТИП” деп жазып койгула. Бул сөздүн маанисин катышуучулардын эсине салыңыз.

Стереотип – бул бир нерсеге калыптанып калган шаблондуу мамиле, алдыдагы социалдык тажрыйбага таянган жалган элестетүү.

Катышуучулардын жазгандарына көңүл буруп, кийинки суроону талкууга алууну сунуштагыла:

- Эркектер жана аялдар үчүн жазылган төмөнкү мүнөздөмөлөрдүн кайсынысы стереотип болот?
4. Стереотипти аныктагандан кийин, сурагыла:
- Биздин эркектерге жана аялдарга кылган мамилебизге бул стереотиптер кандай таасир этишет? Мисалы: эркек үчүн «аялдын» ишин кылуу ылайыксыз, же аялхирургга азыраак ишеним көрсөтөбүз.
5. Жыйынтык чыгарып, төмөнкү учурларды баса көрсөткүлө:
- көпчүлүк мамилелер гендердик ролдордун жана стереотиптердин күткөндөй болбой калуусунан жабыр тартат.
 - гендердик стереотипке түшүп кетүү оңой, ошон үчүн адамдар (өзгөчө эркектер менен аялдардын ортосундагы мамиледе) бири-биринен эмнени күтүшөөрүн ачык сүйлөшүүлөрү керек.

Топто иштөө. Талкуулоо (13 мүнөт)

«Биз бири-бирибизден эмнебиз менен айырмаланабыз» көнүгүүсү.

Катышуучуларды топторго бөлүп, тапшырма бериңиз: төмөнкүлөрдүн психологиялык сүрөттөмөлөрүн түзүү керек: мугалимдин, мектептин мүдүрүнүн, ата-эненин, мыкты окуучунун, жаман окуучунун ж.б.

Эми топторго суроо узатыңыз: Акыйкатсыз мамиле жана гендердик стереотиптер менен күрөшүү үчүн кандай кеңеш берет элеңер?

Каалоочулар топтогуларга өз жоопторун айтып, ой бөлүшсүн.

Талкуулаңыздар.

Сабакты жыйынтыктоо учуру (2 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу.

Каалоочулар сабактын башталышынан бери маанайлары канчалык деңгээлде көтөрүлгөнүн айтып берүүсүн өтүнгүлө (10 баллдык шкала боюнча).

№ 6-сабак.

Сабактын темасы: Конфликт жөнүндө түшүнүк (*conflictus* – лат. тилинен – кагылышуу, карама-каршылык, келишпестик).

Күндүн сөзү: конфликт (лат. тилинен *conflictus* – карама-каршылык, кагылышуу, келишпестик), **инсандык ички конфликтти, топ аралык конфликт, инсандар аралык конфликт.**

Конфликт – (лат. тилинен *conflictus* – карама-каршылык, кагылышуу, келишпестик) – адамдардын карама-каршы багыттагы максаттарынын, кызыкчылыктарынын, позицияларынын, ой-пикирлеринин же көз караштарынын кагылышуусу.

Инсандык ички конфликт (ички психикалык конфликт) – бул адамдын өзү менен өзү келишпеген абалы, мында адам өзүнүн баалуулуктарынын, максаттарынын, мотивдеринин карама-каршылыктарын жеңе албай, жүрүм-турумунун жоболорун иштеп чыга албагандыгы.

Топ ичиндеги конфликт – максаттарында карама-каршылыктар бар топтордун бири-бирине каршылашуусу.

Инсандар арасындагы конфликт – эки түрү бар, булар: конструктивдүү (натыйжа чыкчу конфликт) жана конструктивдүү эмес. Инсандар арасындагы конструктивдүү эмес конфликт – бир тараптын адепсиз ыкма менен экинчи тарапты психологиялык жактан басмырлоосу, башка адамдардын көзүнчө аны жамандап жана кемсинтүүсү. Инсандар арасындагы конструктивдүү конфликт – каршылашкандар ишкер мамилени жана дооматтарды туура келтирип, адептен чыкпай чечишүүсү.

Сабактын максаттары:

- Конфликт темасынын маанилүүлүгүн аныктоо.
- «Конфликт» түшүнүгүнүн мазмунун кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Конфликттердин түрлөрүн изилдеп, инсандын жана коомдун түзүлүү жана өнүгүү процессине таасирин көрсөтүү.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор,
- көрсөтмө материал.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (8 мүнөт)
- «Ой чабыт» топ ичинде иштөө (5 мүнөт)
- «Ассоциация» көнүгүүсү (5 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)
- Топтор менен иштөө. Талкуулоо (15 мүнөт)
- Сабакты бүтүрүү. Сабактын жыйынтыгын чыгаруу (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (8 мүнөт)

«Өздүк девиз» көнүгүүсү

Силердин мүнөзүңөрдү аныктоочу эки сөздөн турган девизди ойлоп табуу. Силердин ысымыңардын баш тамгасынан башталган сын атооч. Мисалы: «акылдуу Айдай». Ушул сөздөргө туура келген түс, же өзүңөр жакшы көргөн иш, мисалы, баскетбол ойноо, сүрөт тартуу ж.б.у.с. Мисалы: «спортчу Самат – мотоцикл».

Көнүгүүнү талкуулагыла.

Топтор менен иштөө. Ой-чабыт (5 мүнөт)

Максаты: катышуучулардын креативдүүлүгүн көтөрүү (максатына жетүү жана кыйчалыш кырдаалдан чыгуу үчүн түзүлгөн жагдайды, буюмдарды жана көнүмүш эмес түрдөгү шартты пайдалануу. Кеңири мааниде – көйгөйдү чечүү үчүн аз сандагы, атайын даярдалбаган куралдарды жана ресурстарды зээндүүлүк менен пайдалануу).

Топ 4-5 кишиден турган майда топторго бөлүнөт, кандайдыр бир жөнөкөй буюмдун, мисалы, кийим илгичти ар кандай кылып колдонуунун ар түрдүү жөндөмдөрүн ойлоп табышат. Мугалим, ойлор ар түркүн, ал тургай ойго келбегендей жат болушу мүмкүндүгүн эскертет. Иш бүткөндөн кийин ар бир топ өзүнүн жазгандарын окуйт. Башка топтордо кайталанбаган ойду тапкан топ – жеңүүчү болуп эсептелет.

Кийинки этапта топ «ой чабыт» ишин улантат. Ошол эле майда топтор «конфликт» деген түшүнүктү аныктоо тапшырмасын алышат. Ар бир топ кезеги менен өз аныктамаларын окушат. Конфликт – деструктивдүү кыймыл-аракет катары каралган аныктамаларды досканын бир четине, оң мүнөздөгү аныктамаларды бир четине жазуу керек. Топтор өз аныктамаларын тааныштыргандан кийин, катышуучулар аныктамаларды териштирип, бир бүтүмдүк чыгарып, жаңы аныктаманы иштеп чыгышат.

«Ассоциация» көнүгүүсү (5 мүнөт)

Катышуучулар тегерете отурушуп, мугалимдин жолдомосун алышат: «Биздин көңүлүбүздө – конфликт. Биз ушул сөздү айтканда, бизде окшош ойлор, сезимдер пайда болот. Биз конфликт жөнүндө укканбыз, адамдардын жүрүм-турумунда кандай көрүнөөрүн билебиз. Азыр биз конфликт адамдын жан дүйнөсүнө кандай чагылышаарын изилдейбиз. ««Конфликт» деген сөздү эмнеге салыштыраарыңарды, ар кимиңер өз оюңарды айткыла. Силердин элестөөңөр кандай сүрөттөп жатат?». Алгач эркин салыш-

тыруулардан кийин катышуучуларга төмөнкү суроолорго жооп берүү сунушталат:

- Эгер конфликт – эмерек болсо, анда кандай эмерек?
- Эгер конфликт – идиш болсо, анда кандай?
- Эгерде кийим болсо, анда кандай кийим-кечек?

Рефлексия

Талкуунун жүрүшүндө мугалим суроо берет: «Бул көнүгүүнү эмне үчүн жасадык?» Ассоциациялар «конфликт» деген сөздөн келип чыккан абалды билдиргенин белгилеп кетүү керек. Конфликт учурунда өзүнүн эмоционалдык ал-абалын башкаруу үчүн ал эмоциялардын мүнөзүн, тереңдигин жана жүрүм-турумга тийгизген таасирин аныктоону билүүсү керек.

Мугалимге маалымат (10 мүнөт)

Сабактын темасын жарыялаңыз, катышуучуларды “Конфликттин түзүмдөрү” топтук ишине даярдап, маалымат менен тааныштырыңыз. Кошумча маалыматты “Мугалимге көмөкчү маалымат” бөлүмүнөн жана окуучулар үчүн №7 сабактан алыңыз.

Конфликт - карама-каршы келген максаттардын, кызыкчылыктардын, ой-пикирлердин, же көз караштардын кагылышуусун билдирет.

Конфликт күнүмдүк турмуштун бөлүкчөсү. Конфликт социалдык чөйрөдө, тараптардын талашы катары, алардын кызыкчылыктарындагы жана максаттарындагы карама-каршылык катары табигый нерсе, ошондуктан андан качуу мүмкүн эмес. Элдештирүү боюнча устат, Гарвард университетинин укук боюнча профессору Роджер Фишердин сөзү менен: «дүйнө канчалык ар түркүн болгон сайын, ошончолук кызыкчылыктардын, карама-каршылыктардын кагылышуусуна жолугасың».

Ошондой эле психологдор да белгилешет, конфликт коомдогу кыймылсыздыктын алдын алууга, көйгөйлөрдү чечүүгө жол издештирет. Андан тышкары, тынчтык жолу менен чечилген анча чоң эмес конфликт, өтө чоң конфликттин алдын алууга түрткү болот. Майда-барат конфликттер болуп турган социалдык топтордо, өтө чоң карама-каршылыктар чанда учураганы байкалган. Кеп конфликттин алдын алып, же байкап калууда эмес, кеп деструктивдүү, зордук жолу менен конфликтти чечүүчү жүрүм-турумдун алдын алууда, катышуучуларды бири-бирине туура келген чечимдерди издөөгө түрткү берүүдө.

Конфликттин кайсынысын болбосун токтоткондон көрө, алдын алуу жеңилерээк. Бир гана алдын алуу коллективдеги конфликттик кырдаалдардын санын азайтууга жардам берип, билим берүү мейкиндигинде жана жергиликтүү коомдук жайларда, мамилелердин түз болушуна өбөлгө түзөт.

Топтордун ичинде иштөө. Талкуулоо (15 мүнөт)

«Конфликттин түзүмдөрү» көнүгүүсү

Топтун катышуучулары майда топторго бөлүнүшөт. Конфликтке катышкандардын жүрүм-турумунун мүнөздөрү, эмоцияга берилүү өзгөчөлүктөрү, диалог түзүү ыкмасы, мүмкүн болгон кыймыл-аракеттер талкууланат.

Майда топтордо талкууланган маалыматты анализдегиле.

Сабакты бүткөрүү (2 мүнөт)

Сабакты жыйынтыктоо.

Икая айтып бергиле жана аны катышуучулар менен талкуулагыла.

Кудук жөнүндө икая

Бир жолу эшек кудукка түшүп кетип, жардамга чакырып, айкыра баштады. Кыйкырыкка эшектин кожоюну чуркап келип, колдорун жайып туруп калды – эшекти кудуктан чыгарып алуу мүмкүн эмес эле.

Ошондо кожоюну минтип ойлонду: «Менин эшегим картайды, өлөрүүнө жакын калды, мен баары бир жаш эшек сатып алайын деп жүргөм. Бул кудук болсо такыр соолуп бүттү. Мен эчак эле муну көөмп коюп, жаңы кудук казайын дегем. Анда эмне үчүн азыр эле “эки коенду бир атууга” болбосун – эски кудукту көөмп, эшекти да кошо көөмп койбоюмбу?».

Көпкө ойлонуп турбай, ал кошуналарын чакырды – бардыгы ынтымак менен күрөктөрүн алып, кудукка топурак ыргытып киришти. Эшек эмне болуп жатканын ошол замат түшүндү да, катуу айкыра баштады, бирок адамдар көңүл бурушпай, үн-сөзсүз, кудукка топурак ыргыта беришти. Бир аздан кийин эшек унчукпай калды. Ошондо кожоюн кудукту эңкейип карап, төмөндөгүдөй кызыкты көрдү – үстүнө түшкөн ар бир күрөк топуракты эшек силкип салып тебелеп жатыптыр. Бир аз убакыттан кийин, кудук топуракка толуп, бардыгын таңгалдырып, эшек кудуктан секирип чыкты!

Мүмкүн, силердин турмушуңарда ар кандай жагымсыз окуялар болгондур, алдыдагы турмушта да андай окуялар көп кайталанышы мүмкүн. Ар бир жолу үстүңөргө кезектеги көйгөй тийген сайын, силер аны силкип салып, мурдагыдан өйдө көтөрүлө аласыңар. Ошентип, акырындап отуруп «эң терең кудуктан» чыгып кетсеңер болот.

Ар бир көйгөй – бул турмуш силерге ыргыткан таштар, бирок ошол таштардын үстү менен басып, силер ташкындаган суудан өтүп кетесиңер. Ал үчүн эң жөнөкөй беш эрежени эсиңерге туткула:

1. Жүрөгүңөрдү жек көрүүдөн бошоткула – кимдерге таарынып жүрсөңөр, бардыгын кечиргиле.
2. Жүрөгүңөрдү толкундоодон бошоткула – алардын көбүнүн пайдасы жок.
3. Жөнөкөй жашап, өзүңөрдө бар нерселерди баалагыла.
4. Көбүрөөк бергиле.
5. Азыраакты күткүлө.

№ 7-сабак.

Сабактын темасы: Конфликттерди чечүү ыкмалары (conflictus – лат. тилинен – кагылышуу, карама-каршылык, келишпестик).

Күн тартибинин сөзү: Конфликттерди чечүү.

Конфликттерди чечүү – бул эки, же андан көп адамдын көз караштары айырмаланган учурда туура чечимди табуу.

Сабактын максаты:

- Конфликттерди чечүүгө жардам бере турган ыкмалар жөнүндө маалымат берүү жана конфликт кырдаалдарында туура жүрүм-турумдарды өнүктүрүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Конфликттердин пайда болуусунун себептерин, анын терс жана оң кесепеттерин түшүнүүнү үйрөнүү.
- Конфликттүү кырдаалдарда өзүн алып жүрүүнү аныктоо.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркерлер/бор,
- боектор, кисточкалар жана суу үчүн стакан,
- адамдын сезимдерин чагылдырып турган карточкалар,
- көрсөтмө материал:
 1. күндүн цитатасы: «Дүйнөдөгү эң пайдалуу суусундук – бул адамдын ачуу сөзү тилинин учунда болуп туруп, бирок ал аны сыртка чыгарбастан, кайра жутуп алганында».

Магомед (Исламдын пайгамбары, араб диний үгүттөөчүсү).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)
- Экиден болуп талкуулоо (10 мүнөт)
- «Сезимдердин тизмеси» көнүгүүсү (7 мүнөт)
- Сезимдер менен сүрөт аркылуу иштөө (13 мүнөт)
- Чоң топто талкуулоо (3 мүнөт)
- «Мен эмоция» көнүгүүсү (4 мүнөт)
- Сабакты бүтүрүү. Жыйынтык чыгаруу (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)

«Комплимент» көнүгүүсү.

Катышуучуларга төмөнкү көнүгүү сунушталат: оюнчукту (мисалы, топ) бири-бирине ыргытып, оюнчукту багыттап жаткан катышуучуга комплимент (мактоо, жакшы сөз) айтышы керек. Топту кабыл алып жаткан катышуучу ыракматтын айтып, кийинки катышуучуга топту берип, комплимент узатышы керек.

Мугалимге сунуштар: катышуучуларга комплимент чын дилден, көркөмдүү болушу керектигин түшүндүрүңүз. Мугалим мисал көрсөтүү үчүн биринчи башташы керек.

Психологиялык түшүндүрмө: бул көнүгүү эс алууга жардам берет, катышуучулардын сергүүсүнө жана топтун эмоционалдык маанайын көтөрүүгө жардам берет.

Экиден болуп талкуулоо (10 мүнөт)

1. Ар бир катышуучудан өзүнүн коңшусу менен жуп түзүүнү сураныңыз. Кийинки конфликтти сүрөттөңүз:
«Силер балаңарды досунун туулган күнүнө жибербей койдуңар. Күн мурун балаңарга, эгерде ал өзүн жакшы алып жүрсө, жиберебиз деп сөз бергенсиңер».
2. Ар бир жупту бул кырдаалды талкууга алып, конфликтти түзгөн көйгөйдү аныктоолорун сураныңыз.
3. Алардан өздөрүнүн ойлору менен бөлүшүүсүн сураныңыз.
4. Ар бир жуптан бул көйгөйдөн чыгуунун кандай жолдору бар экендигин талкуулоо керектигин айтыңыз.
5. Кээ бир жуптар өздөрүнүн сунуш кылган чечимдери менен бөлүшүшсүн.
6. Жуптардан тигил, же бул чечимдин канчалык туура экендигин талкууга алууну сураныңыз.
7. Жуптар өздөрүнүн ойлору менен бөлүшүшсүн.
8. Ар бир жуп эки жакты тең канааттандырган чечим кабыл алышсын.
9. Жуптар өздөрүнүн чечимдери менен бөлүшүшсүн.
10. Катышуучулардан жуптары менен кандай иштегендиги жөнүндө сурагыла? Кандайдыр бир оорчулуктар болдубу? Көнүгүү эмнени берди? Көнүгүүнү жыйынтыктагыла да, башкалардын ой-пикирине көңүл буруп, позитивдүү толкунда болуу маанилүү экендигин белгилегиле.

«Сезимдердин тизмеси» көнүгүүсү (7 мүнөт)

Мугалим ой-чабыттын жардамы менен катышуучуларга ар түркүн адамдардын сезимдеринин тизмесин түзүүнү сунуштайт. Мисалы: балаңыз көзүнүн алдын көгөртүп келгенде, кандай сезимдер пайда болот? Кандайдыр бир татаал тапшырманы аткарып, сүйүнүч менен «5» алдым деп келгенде, кандай сезим пайда болот? ж.б.у.с.

Сүрөт аркылуу сезимдер менен иштөө (13 мүнөт)

Мугалим катышуучуларга ак кагаз, түстүү фломастер, же боекторду кисточкалары менен таратат. Мугалим ар бир катышуучуга сезимдердин тизмесинен өздөрү каалаган, изилдегилери келген сезимди тандап алуусун сунуштайт (үч сезимди тандап алса деле болот). Бул сезим кандайдыр бир катышуучуга тиешелүү кырдаал менен, же көйгөй менен байланыштуу болушу мүмкүн. Катышуучулар ар түрдүү түстөрдү колдонуп, ошол сезимдерди тартышат. Топко бул тапшырманы аткаруу үчүн (10-15 мүнөт) убакыт берилет.

Тапшырманы аткарып бүткөндөн кийин мугалим ар бир катышуучудан тарткан сүрөттөрүн өзүнүн алдына коюуну өтүнөт, жана сүрөттөгү сезим жөнүндө айтып берүүлөрүн, кийинки суроолорго жооп берүүлөрүн суранат: «Бул сезим сиз үчүн кандай мааниге ээ?», «Бул сезим кандай көйгөй, же кырдаал менен байланышкан?»

Мугалим сезимди сүрөттөп берүүнү суранат. Мисалы, сиздин денеңиз сиздин ичиңизде болуп жаткан сезимге кандай таасирленет, эмнени жасагыңыз келет, кандай образдар пайда болот. Эгерде катышуучулар айтып, сүрөттөп бергиси келбесе, бул алардын укугу. Топко өздөрүнүн сезимдерин талдап түшүнүшү үчүн жетиштүү убакыт берилип, мугалим аларды шаштырбайт.

Чоң топто талкуулоо (3 мүнөт)

«Мен эмоция» көнүгүүсү (4 мүнөт)

Өзүңүз 2-3 баракча тандаңыз, алар сиздин маанайыңызга, абалыңызга жана мүнөзүңүзгө жакыныраак болушу керек (мугалим көнүгүү үчүн сезимдерди жана кулк-мүнөздү чагылдырган башка карточкаларды тандап койсо болот).

ШЕКТҮҮЛҮК	КӨПТҮ СҮЙГӨН	АБДАН ЧАРЧАҢКЫ	АЖААН
КАПАЛУУ	ИШЕНИЧТҮҮ	АК НИЕТТҮҮ	КЫЯЛЫ ЧАТАК
АКТИВДҮҮ	НАЗИК	ЭТИЯТ	КЫЖЫРДАНГАН
ТЫКАН	ЭТИЯТ	ӨЗҮМ БИЛЕМДИК	ЧҮНЧҮГӨН
ЗЕРИККЕН	ТАҢ КАЛГАН	ТЫНЧЫ ЖОК	ТҮШҮНҮКТҮҮ
ТИЛЕКТЕШ	КУБАНЫЧТУУ	ТААРЫНЧАК	ЗААРДУУ
ЧЫН ДИЛДЕН	КҮНӨӨЛӨГӨН	КААРДУУ	КАТУУ ТАЛАП КОЮЧУ

Баракчаларды четке алып койгула.

Андан кийин булардын ичинен «үлгүлүү ата-эне, мугалим» катары, сиз каалагандай, башкалардан өзгөчө айырмаланып туруучу баракчаларды тандаңыз. Эки топ баракчаларды салыштырыңыз, алардын айырмасы жана окшоштуктары эмнеде?

Башка катышуучудан анын көз карашы боюнча сиздин образды чагылдырган бир нече баракча тандоону сурап, оюнду татаалдаштырып, кызыктуу кылса болот. Ал катышуучу аркылуу сиз «күзгүнү» аласыз, б.а. өзүңүздү башка көз караш менен көрө аласыз. Сиз ошондой эле кызыңызды, же уулуңузду оюнга катышууга чакырсаңыз болот. Эгерде сиздин шеригиңиз тандаган баракчалар сизди таң калтырса, же тынчсыздандырса, андан

эмне үчүн бул баракчаларды тандап алганын сураңыз. Анын тандоолору менен макул болбосоңуз, өзүңүздүн вариантыңызды сунуштаңыз. Кандай болгондо дагы бул кызыктуу оюн «кокустан өзүңүздү кайра таанууга», өзүңүздүн ич дүйнөңүздүн өзгөчөлүгүн сезүүгө, эмоционалдык абалыңызды, өзүңүз жөнүндө ойлонууга жана сизге маанилүү адамдардан баа алууга жардам берет.

Сабакты бүтүрүү (3 мүнөт)

Икаяны айтып бериңиз жана талкуулагыла. Сабактын темасы үчүн икаянын маанисин аныктагыла

Икая. Себебин билүү.

Сууну бойлоп бара жаткан жолоочу кичинекей балдардын кыйкырыгын укту. Жээкке чуркап келип, ал сууга чөгүп бараткан балдарды көрүп, аларды куткарууга киришти. Алыс эмес жерде өтүп бараткан адамды көрө калып, аны да жардамга чакырды. Ал да жардамга келип, балдарды суудан чыгара башташты. Экөө өтүп бараткан дагы бир адамды көрө калышып, аны да жардамга чакыра башташты, ал адам алардын чакырыгына карабастан кадамын тездетти.

– Сага эмне бул балдардын өмүрү баалуу эмеспи? – деп сурашты куткаруучулар.

Анда тиги үчүнчү жолоочу:

– Мен экөөңөрдүн жетишип жатканыңарды көрүп турам. Мен аңгыча тиги кайрылышка чуркап барып, эмне себептен балдардын сууга түшүп кетип жатканын билейин да, ошону токтотууга аракет кылайын, – дейт экен.

Мугалимге көмөкчү маалымат

Конфликтти инсан аралык чечүү жолдору

Конфликттерди башкаруу, инсан аралык конфликттерди чечүүнүн ыкмаларын камтыйт. Конфликттерди чечүүнүн 5 негизги жолдору бар, же б.а. конфликт кырдаалында жүрүм-турумдун стратегиялары.

Баш тартуу. Бул стратегияны колдонгон адам конфликттен кетүүгө/качууга умтулат. Бул стратегияны, талаштын себеби адам үчүн анча маанилүү эмес болгондо, кырдаал өзүнөн өзү чечиле турган (бул өтө аз, бирок болот), же аны чечүү үчүн натыйжалуу шарттар болбосо, колдонууга болот.

Тегиздөө. Бул стиль «Кайыкты чайкай бербейличи...», «Келгиле ынтымактуу жашайлы...» деген тезистерге негизделет. «Тегиздөөчү» конфликттин, конфронтациянын белгилерин сыртка чыгарбоого аракеттенет, тилектештикке чакырат. Мындайда, конфликттин негизинде жаткан көйгөй унутта калат. Натыйжада, убактылуу тынчтык орнойт. Терс эмоциялар көрүнбөйт, бирок топтоло берет. Эртели-кечтир унутта калган көйгөй жана топтолгон терс эмоциялар жарылууга алып келет, анын кесепеттери дисфункционалдуу болот.

Мажбурлоо. Бул стратегияны карманган адам эч нерсеге карабастан өзүнүн ой-пикирин кабыл алууга мажбурлайт. Аны башкалардын көз карашы, ой-пикири кызыктырбайт. Бул агрессивдүү жүрүм-турум менен байланышкан стиль. Башка адамдарга таасир этүү үчүн мажбурлоого негизделген, салттуу бийлик колдонулат. Бул стиль, уюмдун же мекеменин ишине коркунуч туудурганда, же анын максаттарына жетүүдө тоскоолдук туудурганда үзүрлүү болушу мүмкүн. Инсан иштин жана мекеменин кызыкчылыктарын коргоп жатканда, ушул стилди колдонууга милдеттүү. Бул стилдин эң негизги кемчилиги – бул башкалардын демилгелерин басаңдатып жана дагы кайталануучу конфликтке алып келиши мүмкүн.

Компромисс. Бул стиль экинчи тараптын көз карашын кабыл алуу менен мүнөздөлөт, бирок бир белгилүү деңгээлге чейин гана. Компромисске баруу шыгы жогору бааланат, себеби кастыкты азайтып, конфликтти тез чечүүгө көмөк болот. Бирок, бир аз убакыттан кийин компромисстин терс көрүнүштөрү дагы пайда болушу мүмкүн, мисалы, «жарым жартылай» чечим менен канааттанбагандык. Андан тышкары, конфликт өзгөрүүлөрү менен чечилбеген көйгөйдүн негизинде кайра пайда болушу мүмкүн.

Көйгөйдү чечүү (кызматташуу). Бул стиль конфликттин катышуучуларынын келишпестиктердинин келип чыгышы – бул акылдуу адамдардын өзүнүн эмне туура, же туура эмес экендигинде өз көз караштары бар деген ишениминде түзүлөт. Бул стратегияда конфликттин катышуучулары бири-биринин өз көз карашына укугу бар экендигин моюнга алышат да, аны кабыл алууга даяр болушат. Бул аларга конфликттин себептерин талдоого мүмкүндүк берет. Кызматташууну аркалаган адам, өзүнүн максаттарына башкалардын үстүнөн жетпестен, көйгөйдүн чечимин өзү издейт.

№ 8-сабак.

Сабактын темасы: Адамдын укуктары.

Күн тартибинин сөзү: укук, адамдын укуктары, баланын укуктары, милдеттер.

Укук - мамлекеттик бийлик тарабынан бекитилген жана корголгон, коомдогу адамдардын мамилелерин жөндөп турган ченемдердин жана эрежелердин жыйындысы.

Адам укугу - мамлекет тарабынан корголгон мүмкүндүк, бир нерсе жасоого, ишке ашырууга эркиндик.

Адам укугу – бул укуктарды адам адам болгондугу үчүн алып жүрөт, жарандыгына, улутуна, расасына, дин ишенимине, этникалык таандыкка, тилге, жынысына, мүмкүнчүлүктөрүнө ж.б. макамдарына көз каранды эмес. Бул алгачкы стандарттар, аларсыз адам татыктуу жашай албайт.

Баланын укугу – жашоо-турмуштун бардык жактарында жаш балдардын жана өспүрүмдөрдүн кызыкчылыктарын коргоого багытталган мыйзам чыгаруунун өзгөчө ченемдеринин жана эрежелеринин жыйындысы.

Милдеттери – сөзсүз аткарууга кимдир-бирөөгө жүктөлгөн кыймыл-аракеттин белгилүү деңгээли.

Сабактын максаты:

- «Укук», «баланын укугу», «милдет» деген түшүнүктөрдүн мазмунун кабыл алууну камсыздоо.

Сабактын тапшырмасы:

- Адамдын укугун, баланын укугун, алардын милдеттеринин негизги жаратылышын түшүнүү жана кабыл алуу.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- көрсөтмө куралдар:
 1. бир стакан суу
 2. адам укугу, баланын укугу жана милдеттери жөнүндө аныктамалары бар плакаттар.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- «Ассоциация» көнүгүүсү (5 мүнөт)
- «Бир стакан суу» көнүгүүсү (12 мүнөт)

- Көнүгүү (6 мүнөт)
- «Адам укугу деген эмне?» ой-чабыт (7 мүнөт)
- Катышуучулар үчүн маалымат (10 мүнөт)
- Сабакты бүтүрүү. Сабакты жыйынтыктоо (5 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

«Ассоциациялар» көнүгүүсү (5 мүнөт)

Катышуучуларга топту бири-бирине ыргытып жатып, «Бала» деген сөзгө окшош сөздү ыкчам табуу сунуш этилет. Көнүгүү аткаруу варианттары түгөнгөнчө уланат. Катышуучулар сунуштаган окшош сөздөр менен көнүгүүнү талкуулап, кийинки учурга өтүү.

«Бир стакан суу» көнүгүүсү (12 мүнөт)

Максат: муктаждыктар жана укуктардын ортосундагы айырмачылыкты көрсөтүү.

1. Колуңарга бир стакан суу алып, катышуучуларга төмөнкүлөрдү айткыла: «Мага бир стакан суу керек» жана «Менин бир стакан сууга укугум бар». Бул эки далилдин ортосунда кандай айырмачылыктар бар? Кайсынысы күчтүү айтылган жана эмне үчүн?
2. Флип-чартты экиге бөлүп, (муктаждыктар жана укуктар) деп катышуучулар айткан ойлорду жазуу керек.

Зарылдык болсо төмөнкү суроолорду берүү керек:

«Азыр мен бир стакан сууга муктажмын, а силерде мындай муктаждык жокпу?»

«Эгер мага бир стакан суу керек болсо, кимге ишенсем болот? Менин ошого укугум барбы?»

«Менин муктаждыгымды аткарууну каалаган адам менен менин мамилем кандай болушу мүмкүн?»

Укуктар	Муктаждыктар
Универсалдуу, ар бир адамга тиешелүү.	Универсалдуу эмес.
Өзүнө жоопкерчиликти жана милдеттерди камтыйт.	Милдеттери жана жоопкерчилиги жок.
Укуктарга талап болушу мүмкүн.	Талап болбошу мүмкүн.

Көнүгүү (6 мүнөт)

Катышуучуларга жумуштун кийинки учурунда аларды алмаштырып отургузууга туура келээрин айткыла. Үнүңүздү катаал жана каардуу чыгарып, катышуучуларды бир нече жолу орун котортуп отургузуңуз.

Бардык катышуучуларды ордун которуп отургузгандан кийин, суроо бергиле:

1. Кандай сезимдерге туш болдуңар?
2. Орун которгуңар келдиби?
3. Каршылык көрсөткүңөр келдиби?

4. Мугалимдин иш-аракетине каршы кандайдыр бир нерсе айткыңар келдиби?

Бул көнүгүүнү катышуучулар менен талкуулагыла.

Ой-чабыт «Адам укугу деген эмне?» (7 мүнөт)

“Адамдын укугу деген эмне?” деген суроо узатыңыз.

Катышуучулардын айткандарын флип-чартка жазгыла. Сабактын ар бир катышуучусу активдүү иштеш үчүн, топ ыргытуу ыкмасын колдонуу менен төмөнкүдөй суроолорду берүү керек:

«Кимдин укугу бар?» - Ар бир адамдын.

«Коомдо адам укуктарына ээ болбогондор барбы?» - Жок.

«Кылмыш жазасына тартылган кылмышкерди укуктарынан ажыратса болобу?» - Жок.

Катышуучулар менен бирге адам укугунун аныктамасын түзүүгө аракеттенгиле.

Түзүлгөн аныктаманы «Күн тартибинин сөзүндөгү» аныктамага салыштыргыла (аныктаманын көрсөтмөлөрү флип-чартка жазылып, суроолору талкуулоонун жүрүшүндө доскага илиниши керек).

Укуктарынан тышкары, адамдардын милдеттери бар экенин айтып бергиле. “Милдет деген эмне?” деген суроону узатыңыз. Андан кийин адамдын милдеттери Конституция менен да бекитилээрин айтыңыз.

Конституция төмөнкү негизги милдеттерди бекитет:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясын жана мыйзамдарын сактоо;
- Балдарына кам көрүү;
- Эмгекке жараксыз ата-энелерге кам көрүү;
- Негизги жалпы билим алуу.

Адамдын дагы кандай милдеттери бар экенин сурагыла.

Катышуучуларга маалымат (10 мүнөт)

Катышуучулар менен «Мугалимге көмөкчү маалымат» бөлүгүндөгү маалыматты талкуулоо сунуш кылынат.

Сабакты бүтүрүү (5 мүнөт)

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу.

Икаяны айтып бериңиз жана анын сабактын темасына кандай тиешеси бар экенин талкуулаңыздар.

Икая

Бир акылман жашаптыр. Айлана-тегеректеги тургундар, атүгүл башка шаарлардан да ага кеңеш сурап келишчү экен. Алардын бир да бирөө ыраазы болбой кетишчү эмес. Анын акылмандыгы жөнүндөгү даңаза бүт өлкөгө тараптыр. Бул жөнүндө бир ичи тар

адам угун калат да, акылманга көз артып, минтип ойлоном:

— Мен аны шылдың кылбасам элеби!

Ал көпөлөктү кармап, эки алаканынын ортосуна кысып алып, акылманга бара жатып өзүнчө:

— Азыр барып, менин колумда кандай көпөлөк бар деп сурайм, өлүүбү же тирүүбү? Тирүү десе, колдорумду кысып өлтүрүп коём, а эгер өлүү десе, алаканымды ачып, учуруп жиберем.

Ошентип акылманга келет да, минтип айтат:

— Сага бардыгы көрүнөө, бардыгы ачык. Кана, эми айтчы, мен сага кандай көпөлөктү алып келдим, өлүүбү же тирүүбү?

Акылман аны карап туруп, жооп берет:

— Бардыгы сенин колуңда!

Мугалимге көмөкчү маалымат

Адам укугу

1. Диний ишенимине, социалдык абалына, жаш курагына карабастан, адамдын укуктары баарына бирдей, түбөлүктүү жана бардык жерде иштейт.
2. Адамдын укуктары тартып алынбайт (алар ыйгарылбайт жана алынбайт): силер аларды жогото албайсыңар, анткени силер Адамсыңар.
3. Адамдын укуктары бөлүнбөйт: укуктарыңардан маанилүү же маанилүү эмес деп бөлүштүрүп, баш тарта албайсыңар.
4. Адам укуктары бири-бирине көз каранды: адам укуктарынын бардыгы көз караштардын кошумча системасынын бир бөлүгү болот. Мисалы, бийликке катышууга силердин мүмкүнчүлүгүңөр, түздөн-түз силердин укугуңар менен байланыштуу, билим алуу, ал тургай биринчи кезекте керектелүүчү каражаттар, ж.б.у.с.
5. Адамдын укуктарын аткарбоо, адам эмес дегендикке жатат. Адамдын укугун коргоо, бардык адамдардын кадыр-баркын урматтоо дегендик. Адамдын укугу – бул бардык адамдарга (балдарды жана жаштарды кошкондо) өзүнчө мамиле кылгандай, кадыр-барк, урматтоо, теңдик жана адилеттик менен мамиле кылуу.
6. Адамдын укуктарын кабыл алуу менен ар бир адам башка адамдын укуктарына тыюу салууга жоопкерчиликти, жана укуктары тебеленип, зомбулукка кабылгандарды коргоону мойнуна алат.
7. Адамдын укуктары жергиликтүү, улуттук жана эл аралык мыйзамга ылайык бөлүштүрүлсө, анда алар ишке ашат.
8. «Адамдын укуктарынын негизги булагы бул «укуктары барлар» менен «милдет алып жүрүүчүлөрдүн» ортосундагы байланыш. «Милдет алып жүрүүчүлөр» (бийлик, окуу жайлары жана адамдар) адамдын укуктарын урматтап, коргоп жана ишке ашыруулары керек. «Укуктарды алып жүрүүчүлөр» өздөрүнүн укуктарынын аткарылышын «милдет алып жүрүүчүдөн» талап кылууга укуктуу, ошондой эле башка адамдардын укуктарын урматтоого милдеттүү.

Жашы жете элек балдардын негизги укуктарынын мүнөздөмөсү

18ге жашы жете элек балдар – жашы жете элек балдар деп эсептелет. Алардын укуктарды кабыл алуу жөндөмү төрөлгөндөн башталат. Ал эми турмушка жөндөмдүүлүгү КР жарандык кодекси жана «Нике жана үй-бүлө кодекси» менен аныкталат.

Баланын үй-бүлөлүк камкордукка укугу

Баланын укугу жөнүндөгү Конвенцияга ылайык, дүйнөлүк мамлекеттер «Баланын толук жана гармониялуу инсан болуп өнүгүүсү үчүн ал үй-бүлөлүк камкордукта, бакыттын, сүйүүнүн жана түшүнүүнүн чордонунда өсүүсү зарыл» деп билдиришет.

Өз оюн эркин билдирүү укугу

Баланын кызыкчылыгына тиешелүү бардык суроолорду чечүүдө бала өз ой-пикирин эркин билдирүүгө укуктуу. Мисалы, мектепти тандоо, каникулду өткөрүү ж.б.

Жекечеликке укугу

Баланын укугу жөнүндөгү Конвенцияга ылайык, ар бир бала өзүнүн жекечелигин сактоого укуктуу. Жекечеликтин белгилери болуп: аты, фамилиясы, атасынын аты эсептелет.

Коргоого укугу

Баланын өзүнүн укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого укугу мыйзам тарабынан бекитилген.

Жашы жете электердин милдеттери

КР «Жашы жете электердин укугун сактоо жана коргоо боюнча» мыйзамы, ар бир бала Конституцияны жана КР мыйзамдарын аткарууга, өзгө адамдардын укугун, эркиндигин, ар-намысын жана кадыр-баркын, республиканын мамлекеттик символдорун урматтоого, ишке жарамсыз ата-энелерине камкордук көрүүгө, тарыхый жана маданий мурастарды, жаратылышты сактоого жана жаратылыштын байлыктарына этият мамиле кылууга милдеттүү деп билдирет.

Кошумча маалыматты окуучулар үчүн №3 сабактан жана №1-тиркемеден алсаңыз болот.

№9-сабак.

Сабактын темасы: Үй-бүлө укуктук мейкиндикте.

Күн тартибинин сөзү: үй-бүлө, паттерндер.

Үй-бүлө - коомдун стабилдүүлүгүн, экономиканын жана акыл-ойдун өнүгүүсүн аныктоонун маанилүү институту. Адамдардын нике аркылуу, кандаш туугандык аркылуу, жашоо тиричилигинин жана өз ара жоопкерчиликтик биримдиги аркылуу байланышы.

Паттерндер - (англ. Pattern, patternus деген лат. сөзүнөн – модель, кайталоо үчүн көрсөтмө, шаблон, стиль, оймо, бычуу) – адамдар өз ара мамилешүүдө колдонууну туура көргөн жүрүм-турумдун туруктуу модели.

Сабактын максаты:

- Сабактын темасынын мазмунун түшүнүүнү камсыздоо.

Сабактын тапшырмалары:

- Баланы социалдаштыруудагы негизги түзүм – үй-бүлө болуп эсептелээрин көрсөтүү.
- Баланын коомдо ийгиликтүү социалдашуусуна үй-бүлөнүн укуктук сабаттуулугу канчалык деңгээлде көмөктөшөөрүн көрсөтүү.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- боёк, калемсап, фломастер же маркерлер,
- эски гезит-журналдар, сүрөттүү китептер,
- желим,
- көрсөтмө материал.
 1. үй-бүлөнүн турмуштук мерчеминин баскычтары.
 2. күндүн цитатасы: «Баладан кумир жасабагыла: антип чоңойгон бала курмандыкты талап кылат». Пьер Буаст (Француз лексикологу жана философу).
 3. таратуучу материал: «Януш Корчактын осуяттары» (Польшалык белгилүү педагог, жазуучу, врач жана коомдук ишмер).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- «Үй-бүлө деген эмне?» Ой-чабыт (3 мүнөт)
- «Үй-бүлөнүн герби» өз алдынча иш (9 мүнөт)

- Мугалимдин маалыматы (7 мүнөт)
- Дискуссия (10 мүнөт)
- Ой-чабыт (5 мүнөт)
- Ролдук оюн (10 мүнөт)
- Сабакты бүтүрүү учуру. Сабакты жыйынтыктоо (1 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

“Үй-бүлө деген эмне?” Ой-чабыт (3 мүнөт)

Мугалим, бүгүнкү сабактын ачкыч сөзү “үй-бүлө” экенин айтат. Ошондуктан “Үй-бүлө деген эмне?” деген суроого жооп бериш керек жана бул жоопторду доскага же флип-чартка жазыш керек. “Үй-бүлө деген сөз силерде кандай ассоциацияларды жаратат?” деген суроону узатып, катышуучуларга ой-пикирлери менен бөлүшүүнү сунуштайт. Мугалим айтылган ой-пикирлерди сындабастан жана анализдебестен жазып коет. Андан соң, ой-чабыт процессинде иштелип чыккан ойдун баардыгын жалпылап, жыйынтыгын чыгарат.

Үй-бүлө - бул никеге же кандаш туугандыкка негизделген, мүчөлөрү бирге жашоого жана бирге үй тиричилигин өткөрүүгө бириккен, эмоционалдык байланышы бар, бири-бирине карата өз ара байланыш милдеттери бар кичине топ.

Ошондой эле үй-бүлө деп – социалдык институт аталат, башкача айтканда, адамдардын өз ара мамилелешүүсүнүн туруктуу формасы, анын чегинде адамдардын күндөлүк турмушунун негизги бөлүгү аткарылат:

- Сексуалдык мамиле;
- Балалуу болуу;
- Балдарды алгачкы социалдаштыруу;
- Турмуштук жашоонун көпчүлүк бөлүгү;
- Билим;
- Медициналык тейлөө.

Үй-бүлө коомдун негизги ячейкасын түзөт жана бекемдейт. Ал бардык жагынан колдоого жана коргоого алынууга укуктуу. Балдарды коргоодо, тарбиялоодо жана өстүрүүдө башкы жоопкерчилик үй-бүлөгө тиешелүү. Коомдун бардык институттары балдардын укуктарын жана тынчтыгын сыйлоосу керек, ата-энеге, үй-бүлөгө мыйзамдуу камкорчу болуп, балдар коркунучсуз жана стабилдүү чөйрөдө, бакыбаттык, сүймөнчүк жана түшүнүү атмосферасында өсүп-өнүгүшү үчүн кам көрүп, адамдарга тийиштүү жардамдарды көрсөтүүлөрү керек. Ошол эле учурда ар түрдүү маданий, социалдык жана саясий тармактарда үй-бүлөнүн ар түрдүү формалары бар экенин эске алуу керек.

Өз алдынча иштөө «Үй-бүлөнүн герби» (9 мүнөт)

Катышуучулар өз алдынча маркерлердин, боектордун, бордун, журналдардан кесилип алынган сүрөттөрдүн жардамы менен «үй-бүлөнүн гербин» ойлоп таап, сүрөтүн тартуусу керек. Андан кийин гербди көрсөтүп, анда эмнелер тартылгандыгын айтып берет.

Бул көнүгүүнүн негизги максаты – үй-бүлөнүн негизги баалуулуктарын табуу. (Үй-бүлөнүн герби – бул үй-бүлөлүк символика, ата-тектин адеп-ахлактык мурасы. Анда үй-бүлөнүн сыймыгы болгон жетишкендиктер жана ийгиликтер, үй-бүлөлүк салттар тартылышы керек. Үй-бүлөлүк герб үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү тууралуу, алардын кызыкчылыктары ж.б. тууралуу айтып берүүсү мүмкүн).

Ишти бүтөөрдө экскурсия өткөрүлөт.

Мугалимдин маалыматы (7 мүнөт)

Үй-бүлөнүн жашоо циклинин баскычтары:

1. Үй-бүлөлүү эмес: турмуш кура электер (турмушка чыга электер жана үйлөнө электер);
2. Жаш үй-бүлөлөр;
3. Жаш балдары бар үй-бүлөлөр;
4. Өспүрүм балдары бар үй-бүлөлөр;
5. Бойго жеткен балдардын үй-бүлөдөн «кетиши»;
6. Үй-бүлө өнүгүүнүн акыркы баскычында .

1-баскыч. Никеге туруп, ата-эненин бүлөсүнөн бөлүнүп чыгуу.

Көйгөйлөр:

- Туруктуу жайдын жоктугу;
- Башка адам менен жашоого көнүшүү;
- Зордучулук көрсөтүү, ата-энелердин сүйлөшүп алуусу, кыз уурдоо, боюна бүтүп калуу.

2-баскыч. Бири-бирине ык алышуу.

Көйгөйлөр:

- Компромисске барууну билбөө;
- Жубайынын ата-энеси жана туугандары менен тил табыша албоо;
- Турмуштук максаттары келишпөө.

3-баскыч. Үй-бүлөдө баланын пайда болушу. Ата-эненин жаңы ролун үйрөнүү.

Көйгөйлөр:

- Жаңы ролдорду үйрөнүүдө түшүнүктөрдүн жетишпеген кыйынчылыктары;
- Көрсөтмө берүү, жубайынын жүрүм-турумуна ыраазы болбоо;

- Үй-бүлөдө жаңы мүчө пайда болгонуна нааразы болуу.

№4-баскыч. Балдардын бой жеткенине байланыштуу ата-бала мамилесинин өзгөрүшү.

Көйгөйлөр:

- Балдардын өспүрүм курагы;
- Орто курактын кризиси.

5-баскыч. Бойго жеткен балдарга өз үй-бүлөсүн курууга үй-бүлөнүн жардамы.

Көйгөйлөр:

- Турмуш тиричиликтин өзгөрүшү, үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн үйдөн кетиши;
- Каада-салттар жана адаттар;
- Мындай келинди же күйөө баланы каалабоо.

6-баскыч. «Чоң ата» жана «чоң апанын» жаңы ролдорун өздөштүрүү.

Көйгөйлөр:

- Улгайган жаштын кризиси.

Үй-бүлөлөрдүн жалпы көйгөйү

Ар бир өлкө үчүн жашоо шартына жана бакыбат турмушуна карабастан, үй-бүлөнүн турмуш шартынын туруктуу эместиги, кризистик көрүнүштөрдүн көбөйүү көйгөйү мүнөздүү:

1. Ажырашуунун санынын көбөйгөндүгү, ар-бир үй-бүлө үчүн ажырашуу коркунучунун бардыгы, ар бир жаңы үй-бүлөлүк жубайларда балдардын төрөлүшүнүн азайышы (биринчи демографиялык тепкич), бир балалуу үй-бүлөлөрдүн көбөйүшү, (экинчи демографиялык тепкич) – жалгыз баласына ата-энеси мүмкүн болушунча кам көрүүгө аракеттенишет, жыл өткөн сайын кем-карчы көбөйөт, ал эми чыгашалар жыл сайын өсүп, кымбаттай берет. Мисалы, анын саламаттыгына төрөлө электе кам көрө башташат ж.б.у.с.

2. Никесиз төрөлгөндөрдүн көбөйүшү (көбүнчө бул социалдык жагынан жетишпеген калкка мүнөздүү: мигранттар, жумушу жоктор, же жашы жете электер). Мында социалдык билимдин, социалдык ресурстардын жана маалыматтын жоктугу, үй-бүлөлүк же социалдык жетишпегендик көйгөйү турат.

3. Туруктуу турмуштук сценарий катары, үй-бүлөдөн сырткары болуу түрүнүн («аң сезимдүү түрдө жалгыздыкты тандап алуу») пайда болушу жана бекиши.

Дискуссия: «Ата-энелердин укуктары жана керектөөлөрү» (10 мүнөт)

Негизги идея: ата-эненин башкы укугу жана керектөөлөрү – бул тарбиялоо, коргоо жана өз баласын сүйүү – тастыктоону талап кылбайт.

Мугалим дискуссия өткөрүп, доскага катышуучулардын негизги ойлорун жазып, Абра-

хам Маслоу (америкалык психолог, гуманистикалык психологиянын негиздөөчүсү) боюнча керектөөлөрдүн иерархиясына көңүл бурат. Дискуссиянын аягында жыйынтыктарды жалпылайт жана ата-эненин негизги укуктарын жазып көрсөтөт.

Топтордун ишинин натыйжасынын үлгүсү:

Ата-эненин керектөөлөрү/укуктары:

- Бала менен мамилелешүүгө;
- Бирин-бири сүйүүгө;
- Эс алууга (өз турмушу, өз кызыкчылыгы бар);
- Динди жана билимди тандап алууга;
- Тарбиялоонун жолдорун тандап алууга;
- Чогуу же өзүнчө жашоого;
- Катачылык кетирүүгө;
- Өз оюнда турууга;
- Маалымат алууга (бала эмне менен алектенип жатканын билүүгө);
- Жазалоо, сыйлоого;
- Кам көрүүгө;
- Баланы жана бирин-бири сыйлоого;
- Ата-эне катары өздөрүн көрсөтүүгө;
- Бала менен сыймыктанууга;
- Психологиялык жайлуулукка.

Ой-чабыт (5 мүнөт)

Бул тапшырманы аткаруу үчүн катышуучулар эки топко бөлүнүшөт:

1-топ. «Ой-чабыттын» жардамы менен топтун катышуучуларына «ата-эне» деген түшүнүктүн аныктамасын билдирүү.

Мугалим ой-чабыт жүргүзүү үчүн топко суроо узатат: «Ата-эне деген ким? Ата-эне болуу эмнени түшүндүрөт? Ата-энелер баланы тарбиялоодо кандай укуктары жана милдеттери бар?» (Ата-эненин балага карата ролдук жолдорун аныктоо). Мугалим катышуучуларга топтун мүчөлөрүнүн айткандарын плакатка жазууну сунуш кылып, теманы жалпылайт.

Мисалы, ал мындай болушу мүмкүн:

Ата-эне деген бул:

- Тарбия, билим берүүчү, бала менен чогуу жашоочу;
- Коргоочу;
- Досу;

- Баланы сүйүүчү;
- Кайтарымсыз сүйүүчү;
- Үлгү болуучу;
- Турмуштук тажрыйбасы мол;
- Багыт көрсөтүүчү;
- Колдоп туруучу;
- Эркиндик берүүчү;
- Тилектеш болуучу;
- Балага жашоо берүүчү;
- Балага эмоционалдык коргоо жана колдоо көрсөтүүчү;
- Жооптуу.

2-мон. «Ой-чабыттын жардамы менен топ «жакшы жана жаман» ата-энеге мүнөздөмө бериши керек»

Көнүгүүнүн максаты: ар бир ата-эне, ал тургай социалдык жактан жетишпеген үй-бүлө болсо да, өзүнүн укуктары жана керектөөлөрү бар. Мугалим «жакшы» ата-эне жана «жаман» ата-эне дегенге баланын керектөөлөрү жана укуктары көз карашынан карап, жооп берүүнү сунуштайт. Кайсы укуктар жана милдеттер ата-энелер тарабынан аткарылат, же аткарылбайт? Плакат эки бөлүккө бөлүнөт. Бир жагында «жакшы» деген сөз, экинчи жагына «жаман» деген сөз жазылат. Катышуучулар бул жерлерге өздөрүнүн ойлорун жазышат.

Тапшырманы аткаргандан кийин топтун лидерлери бардык катышуучуларды өздөрүнүн аткарган иштери менен тааныштырат: алынган натыйжалар окулуп жана кээ бир пункттар териштирилет.

Ролдук оюн «Чексиз айламп» (10 мүнөт)

Бул көнүгүү бир нече учурга бөлүнөт:

А. Катышуучулар анча чоң эмес топторго 3-6 адамдан болуп бөлүнүшөт. Мындай топтордон үчөө, төртөө болуш керек. Мугалим төмөндөгүдөй жолдомо берет: «Үй-бүлөлүк көйгөйлөрдөн же кырдаалдан силердин топ үчүн маанилүү жана кызыктуу болуп көрүнгөнүнөн бирди тандап алууңар керек. Бул кырдаалдын ар түрдүү жактарын талкуулагыла, ролдорго бөлүштүргүлө жана топтогулардын бардыгына анча чоң эмес оюн кылып, ат коюп көрсөткүлө. Силер тандап алган кырдаал силердин эч кимиңердин өз көйгөйүңөр болбошу керек, анткени азыркы биздин милдетибиз түшүнүк берүүнү өстүрүү, демек бул топтун катышуучуларынын өздүк иштерин талдап кароого тиешеси жок».

В. Даярдоо.

С. Бир топтун катышуучулары өздөрү ойлоп тапкан кырдаалдан, сценка даярдап, оюн кылып көрсөтүшөт. Катышуучулар кырдаалды ойношот, бирок алар эмне кылып жаткандарынан түшүндүрмө берип туруунун кажети жок. Эреже катары, катышуучулар

сюжетти оюндун жүрүшүндө түзүшөт, кырдаал өз мыйзамы менен, оюнчалар үчүн күтүүсүз болуп өзгөрүп турат.

D. Ролдук оюндарды бөлүштүрүү, буга топтогулардын бардыгы катышат.

E. Кийинки кичине топ өзүнүн оюнун сунуштайт, андан кийин аны талдашат, ошентип бардык топтордун кырдаалдары ойнолуп, талкууланып бүткөнчө уланат.

Ролдук оюндарды талкуулоо төмөнкүдөй схемада жүрөт:

а) Өздөрү ойногон ролдогу каармандардын сезимдерин айтып берүү. Бул кырдаалда өздөрүн кандай сезишти, эмнеге жетүүнү каалашты, алардын керектөөлөрү кандай эле? Мугалим оюндун каармандары менен топтун катышуучуларынын ортосундагы чекти атайын бөлүп көрсөтөт. Бул үчүн мугалим ойнолгон ролго, катышуучу эркин тандаган театралдык маскадай карайт, ошон үчүн аларга ысымын айтып кайрылбайт, ролдорунун атын атайт. «Бул кырдаалда апасы эмнени сезди? Ал эмнеден коркту? Бул араздашууну бала кандай өткөрдү? Ошол учурда апасы эмнени жасагысы келди?» ж.б.у.с. мындай бөлүштүрүү мугалимге ойнолгон үй-бүлөлүк кырдаалды бирден териштирүүгө жардам берет жана топтун катышуучуларын кыжаалат кылып кыйнабайт. Өзү ойногон оюн менен өз турмушунун ортосунда салыштырууларды жүргүзүү же жүргүзбөө катышуучулардын өз ыктыярына коюлат. Оюнга катышуучулардын отчету оюндун каармандарынын таасирденүүсүн, жекече кабыл алуусун ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

б) Андан ары паттерндерди ырааттуу түрдө бириктирүү керек, мүмкүн болушунча циркулярдуу. Мугалим дагы бир жолу сюжеттик жүрүштөрдүн чынжырчасы кандай болгонун жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн көңүл буруусун эскертет (мындайча: күйөөсү келди, аялы сурады, ал жооп берди, бала ыйлады, ал үйдөн кетип калды ж.б.у.с.). Акырындап суроолор ушул сыяктуу үй-бүлөдө кырдаал ойнолгонго чейин кандай болгонуна жана мүмкүн андан кийин кандай болуп калганына өтө баштайт.

Мугалим мисалы төмөнкүдөй айтышы мүмкүн: «Биз көп актылуу үй-бүлөлүк пьесанын бир гана актысын көрдүк, ошондой эле биз билебиз, үй-бүлө кыймылга келбесе, көйгөй чечилбейт, ошондо үй-бүлө туңгуюкка кептелет, шахматта бир жүрүштү кайра-кайра жүрө берген сыяктуу. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн таасирденүүсү кайталанма болуп калат. Элестетип көрүңүз, сиз – үй-бүлөлүк кеңеш берүүчүсүз жана сиз байкоосуздан, бул үй-бүлөнүн көйгөйүн көрүп калдыңыз. Биздин азыркы максат – үй-бүлөлүк карым-катнашты ырааттуу түрдө куруу. Үй-бүлөнүн өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү үчүн кандай суроолорду жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн кимисине бергиңиз келет».

Топтун мүчөлөрү ошондой эле оюндун өзүндө көрсөтүлүп жаткан көйгөйлүү түйүндөрдү байкоону үйрөнүшөт. Мисалы, атасы баласын сабакка жетишпегендиги үчүн өтө катуу урушту. Бала көздөрүн ушалай баштады. Апасы аны жактап, күйөөсүнө катаал мамиле кылып жатканын айтат. Атасы унчукпай калат, бирок бир аз убакыттан кийин көйгөйгө кайра кайрылууга аракеттенет. Бала кайрадан таарынган түр көрсөтөт, апасы кайрадан күйөөсүнө асылат ж.б.у.с. Анча узак эмес убакытта көрсөтүлгөн үй-бүлөлүк коммуникациялар үй-бүлөлөрдүн тарбияга мамилесин жана карым-катнашынын көйгөйлөрүн чагылдырды.

с) Топтун катышуучулары ар түрдүү системадагы гипотезаларды түзүп машыгышат (жоромолдоо же божомол, ырастоо, болжолдуу далил) жана үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн ойлорун камтууга аракет кылышат.

Мугалим анда-санда болуп жаткан нерсеге өз ойлорун кошуп, катышуучуларга суроо

берип турат: «Бул үй-бүлөдө силер ким тараптасыңар? Бул өзүңөрдүн гипотезаңарды түзүүгө кандай таасир этет?». Мындай иштөө катышуучулардын үй-бүлөнүн көйгөйүнө өздөрүнүн мамилесин ачыкка чыгарууга жана кеңеш берүү позициясынын нейтралдуулугун көрсөтөт.

Жыйынтык катары Януш Корчактын (польшалык педагог, жазуучу, врач) осуяттарын талкуулагыла. Осуяттарды таратып жана катышуучуларга азыркы күндө коомдо маанилүү жана актуалдуу болгон 1-2нү тандап алууну сунуштагыла.

Катышуучулардан өздөрү тандаган осуятты окуп берип, эмне үчүн аны тандаганын түшүндүрүп берүүсүн сунуштагыла.

Талкуу.

Януш Корчактын осуяттары.

1. Сенин балаң сендей, же сен каалагандай болоорун күтпө. Сендей эмес, өзүңдөй болууга жардам бер.
2. Балага ал үчүн кылгандарыңды колко кылба. Сен ага өмүр бердиң, аны ал кантип актайт? Ал башкага өмүр берет, ал андан ары үчүнчүсүнө, ошентип бул ыраазычылыктын кайтарылгыс мыйзамы болуп кете берет.
3. Карыганда ачуу нан жебес үчүн өзүңдүн таарынычтарыңды чыгарба. Анткени, эмне ни эксең, ошону аласың.
4. Баланын көйгөйлөрүнө үстүртөн караба. Жашоо ар кимге күчүнө жараша берилет, демек турмуш ага сага сезилгендей эле оор болуп сезилээрине ишене бер, мүмкүн сеникинен да оордур, себеби анын тажрыйбасы жок.
5. Кемсинтпе!
6. Адамдын эң маанилүү жолугушуусу – бул балдар менен жолугушуу экенин унутпа! Аларга көбүрөөк көңүл бур – баладан келечекте ким өсүп чыгаарын биз эч качан биле албайбыз.
7. Өз балаңа бир нерсе жасай албай калсаң, өзүңдү кыйнаба. Эгер колуңдан келип турган нерсени жасабасаң, өзүңдү жемелесең болот. Эсиңде болсун: эгер бала үчүн бардыгы жасалбаса, демек аз жасалды.
8. Бала деген сенин бүт өмүрүңдү ээлеп алган «шумдук» эмес, же сенин кан-жаныңдын жемиши эмес. Ал деген – чыгармачылык отуңду сактап жана өркүндөтүп-өстүрүүгө турмуш сага берген кымбат баалуу идиш. Бул ата-эненин эркин сүйүүсүнөн жаралган, «биздин», «өзүбүздүн» бала эмес, бул сактап турууга берилген акыл-эс.
9. Өзгөнүн баласын сүйө бил. Өз балаңа туура эмес мамилени каалабасаң, өзгөгө да жасаба.
10. Өз балаңды кандай болсо, так ошондой сүй – “таланты жок, жолу болбогон, эрезеге жеткен”. Аны менен сүйлөшкөнүңө кубан, себеби бала деген – азырынча сени менен болуп турган майрам.

Сабактын жыйынтык учуру (1 мүнөт)

Каалоочулар сабактан кийинки маанайын бир сөз менен түшүндүрүшсүн.

№ 10-сабак.

Сабактын темасы: Зомбулук деген эмне?

Күн тартибинин сөзү: зомбулук.

Зомбулук - бул инсанды, социалдык топту, же коомду, ооруга, майыптыкка, психологиялык өнүгүүнү бузуучу майыптыкка, өлүмгө алып келүүчү, чындап, же коркутуу түрүндө, билип туруп, атайылап физикалык күч, же бийлик колдонуу.

Сабактын максаты:

- Зомбулук, анын себептери жана натыйжалары жөнүндө түшүнүк берүү.

Сабактын тапшырмалары:

- Зомбулуктун түрлөрүн талкуулоо, инсанды социалдаштыруудагы анын терс таасири.
- Зомбулуктун себептерин түшүндүрүп жана зомбулукту чакыруучу кырдаалдарды талкуулоо .

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- көрсөтмө материал:

1. күндүн цитатасы: «Өзгөлөрдү күч менен бактылуу кылууга аракеттенгендер да зомбулук болуп эсептелет».

(Драган Еремич (Серб жазуучусу, философ)

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Сабактын планы:

- «Сенин маанайың» (5 мүнөт)
- Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)
- Топ менен бирге иштөө (10 мүнөт)
- Топ ичинде иштөө (7 мүнөт)
- Топ менен бирге иштөө (10 мүнөт)
- Сабакты бүткөрүү. Жыйынтыктоо (3 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

«Сенин маанайың» көнүгүүсү (5 мүнөт)

Катышуучулар өздөрүнүн маанайын кезеги менен, өздөрүнө ылайыктуу ыкмада (вербалдуу, вербалдуу эмес) көрсөтүүлөрү керек. Катышуучуларга: «Эгер силердин маанайыңарды аба ырайы менен салыштырса, кандай аба ырайына туура келмек?» деген суроо бергиле.

Жыйынтык чыгарып, сабактын темасына өткүлө.

Мугалимдин кириш сөзү (10 мүнөт)

«Биздин ар кимибиз турмушта мезгил-мезгили менен зомбулукка кабылып турабыз. Бизди бир нерсе жасоого аргасыз кылганда, бул жан дүйнөңдүн кыйналуусуна алып келет. Көп учурда мындай мамиле менен кантип күрөшүүнү, кантип каршы турууну билбейбиз, анткени аргасыз кылуу дайым эле кастык, катаалдык жана оройлук менен байланышпайт. Кээде жагымсыз, каалабаган нерсени жасоого билип туруп, же билбей эле, жакын адамдарыбыз, же туугандарыбыз аргасыз кылат. Бирок, анда деле биз баары бир оор, жагымсыз сезимдерге кезигебиз.

Кээде биз өзүбүз айлана-чөйрөдөгүлөргө ошондой мамиле кылабыз. Мындан ары биз мындай кырдаалдарды “зомбулук кырдаалдары” деп (сөз физикалык эмес зомбулуктар жөнүндө), бизге эмоционалдык, психологиялык зыян алып келген кырдаалдар деп айтабыз. Албетте, биз жашоодо курчап турган адамдар тарабынан жасалган, физикалык, же дагы башка зыян алып келген мындан башка да зомбулук учурларына туш болобуз.

Биздин милдетибиз мындай кырдаалдарды анализдеп, андан чыгуу ыкмасын таап жана турмушта колдоно билүүнү үйрөнүү.

«Зомбулук» темасын талкуулай турганыңарды жарыялаңыз.

Маалымат бөлүгү

Зомбулук физикалык саламаттыкка, же психологиялык жайлуулукка коркунуч келтирген, бир адам, үй-бүлө, же топ адамдар тарабынан өз максаттарына жетүү үчүн аргасыз кылууну билдирет. Көбүнчө бул түшүнүк адамга зыян алып келчү кыймыл-аракет менен байланышкан, эгерде зомбулук кырдаалдары өтө тез кайталанып жана биз андан кача албай калган болсок, ошондо биз өтө терең, күчтүү, жагымсыз сезимдерге тушугабыз. Мындай кырдаал бизге оорчулук алып келип, кыжырды кайнатып, кыйнайт, кээде кас болууга түрткү болот. Кандай окуяларды зомбулук кырдаалына мисал катары көрсөтсө болот? (Мини-лекция үчүн материалды “Мугалимге көмөкчү маалымат” бөлүмүнөн алыңыз).

Зомбулукка кайда болсо да жолугууга мүмкүн экенин түшүндүргүлө: үй-бүлөдө, мектепте, коомдук унаада, ресторанда, үйдө, жумушта ж.б. жайларда, ошондой эле зомбулукка ким болбосун жолугуп кала турганын белгилегиле (балдар да, кыздар да). Өспүрүмдөр жана жаштар улуу адамдарга караганда көбүрөөк зордуктун курмандыктары болушат, көп учурда зомбулук өздөрүнө тааныш адамдар тараптан болот. Физикалык, психологиялык, сексуалдык зомбулук жана негизги муктаждыктарына кайдыгер мамиле деген эмне экенин түшүндүргүлө. (Мини-лекция үчүн материалды “Мугалимге көмөкчү маалымат” жана №2 Тиркемеден алыңыз).

Топ менен иштөө (10 мүнөт)

Катышуучуларды үч кичине топко бөлгүлө. Төмөндө көрсөтүлгөн темалардан ар бир топко бирден таратып бергиле жана катышуучулардан зомбулуктун мисалдарын келтирүүнү өтүнгүлө. Ар бир топ өзүнүн жообун жазып берүүсү керек.

Психологиялык зомбулук:

- Коркутуулар.
- Үстөмдүк көрсөтүү.
- Кыр көрсөтүү.
- Кемсинтүү.
- Кордоо.
- Басынтуу.
- Тоготпоо.
- Өзгө адамга буюм катары мамиле кылуу.

Физикалык зомбулук:

- Ур-токмок.
- Орун которуу эркиндигинен ажыратуу (мисалы, бөлмөдө, класста камап коюу).
- Уруп жиберүү.
- Адамга буюмдарды ыргытып уруу.
- Адамга физикалык зыян алып келүүчү ар кандай кыймыл-аракет.

Сексуалдык зомбулук:

- Физикалык же психологиялык болушу мүмкүн.
- Адамдын эркинен тышкары сексуалдык катнаштар, же адам өзүн-өзү коргой албаган акыбалы.
- Күч колдонуп, же дагы башка жолдорду колдонуп, өзгө адамды жыныстык байланышка барууга аргасыз кылуу.
- Ар түрдүү жагымсыз кол тийгизүүлөр.
- Сексуалдык кысым көрсөтүүлөр жана кемсинтүүлөр.
- Адам кандай кийинип турганына, же өзүн кандай алып жүргөнүнө байланышкан туура эмес мамиле.

Негизги муктаждыктарына кайдыгер мамиле:

- Мектепке үзбөй окууга келүүгө мүмкүнчүлүгү жок.
- Өзүнүн алы жетпеген жумушту жасатып, пайдаланышат.

- Үйдөгү тынбаган араздашуудан, ата-эненин ортосунда пикир келишпестиктен, же психикалык жактан оорулуу ата-эненин айынан эмоционалдык жаракат алат.
- Саламаттыкка доо кетирүүчү, ындынын өчүрүүчү жагдайлардын таасиринде калат.

Кичине топтогу катышуучулардан өз жоопторун үн чыгара окуп жана төмөнкү суроолорго таянып, талкуулоосун өтүнгүлө:

- Зомбулук кырдаалдары көбүнчө кайсы жерде болот?
- Силер зомбулукту башыңардан өткөрдүңөр беле?
- Эгер ошондой болсо силерге кандай таасир калтырды? Жашоодон ырахат алуу жана кубануу жөндөмүңөргө кандай таасир тийгизди?
- Зомбулукка көбүнчө кандай адамдар кабылышат?
- Силер үйүңөрдөн, көчөдөн, же мектептен зомбулукка жолукканда кандай иш-аракет кыласыңар?
- Кыздарга, же эркек балдарга жасалган зомбулуктун ортосунда кандай айырмачылык бар?

Топ ичинде иштөө (7 мүнөт)

Адамдар турмуштун ар кандай мезгилинде зомбулукка кабыла турганын айткыла. Катышуучуларга таблицаны толтурууну сунуш кылгыла. Топтогулардын иштеринин натыйжасы боюнча ал төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

Турмуштун мезгилдери	Үй-бүлөдө, мектепте, көчөдө болуучу зомбулуктун түрлөрү
Түйүлдүк учур	баланын жынысына байланыштуу төрөт алдындагы териштирүүлөр (боюнан алдыруу/аборт); физикалык зомбулук: боюнда бар адамды уруп-сабоо; психологиялык зомбулук: басмырлоо.;
Ымыркай кез	моралдык жана физикалык кордоолор; баланы өлтүрүү; бала багуудагы кайдыгерлик (өз убагында медициналык жардам көрсөтпөө, убагында тамак бербөө ж.б.);
Наристе курак	физикалык жазалоо; зарыл болгон багуунун жоктугу (убагында эмизбөө, өз убагында медициналык жардам көрсөтпөө, бала мектепке барбайт); кордоо; сексуалдык зордук;
Өспүрүм курак	физикалык жазалоо; мектеп рэкети; психологиялык – кордоо, коркутуулар, барк албоо ж.б.; сексуалдык зордук;

Жетилген, ишке жарамдуу курак	чогуу жашаган шеригин кемсинтип кордоо; сексуалдык зомбулук, зордуктоо; жумушта кысым көрсөтүү жана артынан түшүү;
Улгайган курак	улгайган адамдардын өз балдары, медициналык кызматкерлер, мамлекеттик кызматкерлер ж.б.; тарабынан кордолуп, кысым көрүшү.

Топто иштөө (10 мүнөт)

Катышуучуларды үч топко бөлгүлө. «Окуучулардын психикалык саламаттыгына, билим алуу жана ишке орношуусуна зомбулук кандай таасир берет» деген теманы коллектив ичинде талкуулоону өтүнгүлө. Ар бир кичине топко өзүнчө тема бергиле. Берилген идеяларды чогултуп, талкуулагыла.

Мисалы:

Зомбулук саламаттыкка кандай таасир берет?

- Жаракат алуу, майыптык, же өлүм.
- Депрессия, коркунуч, таарынуу сезими, өзүн-өзү жек көрүү, башкаларды жек көрүү.
- Уялуу сезими, коргоосуздук, мурдагыдай жашоого, күнүмдүк иш-аракеттерди аткарууга мүмкүн эместик.
- Уйкусуздук жана табити жоктук.
- Психикалык бузулуулар, түшүнбөгөндүк, суицид.

Мектептеги зомбулук окууга, билимге жетишүүгө кандай таасир этет?

- Сабактарда жетишпегендик, сабак калтыруулар.
- Мектептен кетип калуу.
- Өзүн өзү баалабоо, өзүнө ишенбөөчүлүк.
- Коркуу, уялуу жана түнт болуу.

Жумуштагы зомбулук адамга кандай таасир берет?

- Ишке келбей коюу (иштин сапатынын төмөндүгү).
- Жумушунан айрылуу, же жумуштан чыгып калуу коркунучу.
- Өзүң өзү сыйлабоо жана өзүнө ишенбөөчүлүк.

Зомбулук турмуштун бардык тарабынан жагымсыз таасир берээрин, ал эми анын кесепети көпкө дейре адамдын турмушуна терс из калтыраарын айтып, жыйынтык чыгаргыла.

Катышуучулардан зомбулук чакыруучу факторлорду: гендердик жана сексуалдык зомбулукту кошуп айтып берүүсүн өтүнгүлө. Алардын жообун доскага жазгыла. Алардан айлана-чөйрөдө, өлкөдө, дүйнөдө зомбулук чакырчу факторлорду айтып берүүсүн өтүнгүлө. Зарылдыгы болсо, катышуучулардын айткандарын кошумчалагыла:

- Өзүн-өзү далилдөөнү каалоо, бийликти сезүү.
- Ачуусун тыйбоо.
- Араздашууну чечүүгө жөндөмсүздүк.
- Спирт ичимдиктери, баңгизаттар.
- Гендердик стереотиптер.

Зомбулукту жоюуга жана каршы күрөшүүгө үйрөнүү үчүн зомбулуктун себептерин билүү маанилүү экенин түшүндүргүлө. Катышуучулардан зомбулуктан арылуу үчүн эмне кылуу керектигин сурагыла:

- Эгер мамилелешүү силерге жакпаса, «жок» деп айткандан коркпогула.
- Ар дайым кооптуу көрүнгөн жерлерден качкыла.

Кандай тыянак чыгарса болот? Жаш адамдар кандай эрежелерди үйрөнүшү керек? Жыйынтыгын чыгаргыла:

- Адамдар жок, кооптуу жерлерде жүрбөөгө аракеттенгиле.
- Өзүңөрдүн кечинде эмне кылаарыңарды туугандарыңарга, досторуңарга айтып тургула.
- Өзүңөрдүн жүрүм-турумуңар кандай болуш керектигин аныктап алгыла (жолугууга барганга чейин).
- Досуңарга ал чектер жөнүндө ачык айткыла.
- Зарылдык туулса – кетип калгыла.
- Өз эмоцияңарды башкара билгиле.
- Адамды эч качан өзү каалабаган нерсени жасоого мажбурлабагыла.

Сабакты бүткөрүү (3 мүнөт)

Катышуучуларга икаяны угууну жана талкууга салууну сунуш кылгыла. Берилген икая сабактын темасы менен кандай байланышы бар?

Икая

Бир жолу жылан көпөлөктү күндүр-түндүр кууп алды. Коркунуч көпөлөккө күч берди окшойт, канаттарын тынбай каккылап, улам алыстап учуп баратты. Жылан артынан калбай сойлоп баратты. Үчүнчү күн дегенде чарчап-чаалыккан көпөлөк, мындан ары уча албасын сезип, гүлгө коно калды да, жыландан:

— *Мени өлтүргөнгө чейин сага үч суроо берсе болобу? – деп сурады.*

— Мен курмандыктарыма андай мүмкүнчүлүк берчү эмесмин. Мейли эми, бул сенин өлүм алдындагы каалооң болсун, сурай бер.

— Сенин тамагың көпөлөктөрбү?

— Жок.

— Мен сага жамандык жасадымбы?

— Жок.

— Анда эмнеге сен мени өлтүргүң келип жатат?

— Сенин калкылдап учуп жүргөнүңдү көргүм келбейт!!!

Мугалимге көмөкчү маалымат

Зомбулуктун түрлөрү

Физикалык жазалоону жактагандардын пикири боюнча бул эң жөнөкөй жана үзүрлүү тарбиялык ыкма. Бирок көпчүлүк адистер клиникалык байкоолорго таянып, балдарды уруп-сабоо жүрүм-турумунун начарлашына алып келет деп ишенишет. Денесинин ооруганына баланын жини келип, кол кайтаргысы келет.

Физикалык зомбулуктун **психологиялык кесепеттерине**, стресске кабылуудан алынган симптомдор кирет, алар чыңалуу, баш оору, психосоматика. Дагы качан кол салуу болоорун билбеген бала, дайыма алактап, тез дүүлүгүп, кол көтөрүүдөн жазганып, кайрадан ооруксунуудан жана жаракат алуудан коркуп турат. Аны бушайман кылган нерсеге кыжырдануудан бала оройлонуп, өзүнөн алсызыраактардан – кичине балдардан же жаныбарлардан күчүн чыгарат. Өспүрүм балдарда физикалык жазалоонун кесепеттери көбүнчө орой жүрүм-турумдан, депрессиядан, кабатырланууларынан билинет.

Психологиялык (эмоционалдык) зомбулук – балдарга карата зомбулуктун жана барк албоонун бардык түрүнүн башаты болуп эсептелет. Көптөгөн окумуштуулардын ою боюнча, сексуалдык жана физикалык зомбулуктун курмандыктарынын психологиялык өзгөчөлүктөрү саламаттыгына доо кеткенинен эле эмес, көбүнчө инсандыгына доо кеткенинен билинет.

Психологиялык (эмоционалдык) зомбулук балага кылган орой мамиледен, ошондой эле балага мээрим төкпөгөндүктөн жана кайдыгерликтен көрүнүп турат. Эгерде ата-эне, улуулар, мугалимдер дайыма балага сес көрсөтүп, коркутуп, кемсинтип, өз алдынчалыгын тыйып турса, бул балада коркунуч жана кабатырлануу пайда кылат, үй-бүлөдө балага көп учурда ыраазы болушпаса, анда бул үй-бүлөдө (мектепте, балдар арасында) балага карата психологиялык зомбулук көрсөтүүлөрү жөнүндө толук негизде айтса болот. Балага карата эмоционалдык зомбулук көрсөтүлө тургандыгы баланын ата-энеси менен эмоционалдык байланышы жоктугунан, ата-эне баласын сүйбөгөндүгүнөн, баланы көтөрмөлөп, баалап турбаганынан билинет.

Балага жакын деп эсептелген ата-эненин же башка улуулардын туура эмес жүрүм-турумдарын 5 негизги түргө бөлсө болот. Алар баланын дени сак өнүгүшүнө зыян келтирип, өзүнө ишенимин жоготуп, жүрүм-турумдун ар түрдүү эмоционалдык көйгөйлөрүнүн пайда болушуна негиз түзөт, мисалы:

- түрткүнчүк кылуу,
- коркутуу (же запкы көрсөтүү),

- баланын психологиялык муктаждыктарын элес албоо,
- камап коюу,
- башка бузукулук иштерди жасоо.

Психологиялык зомбулуктун баланын саламаттыгына жана өнүгүүсүнө тийгизген кесепеттери. Көпчүлүк окумуштуулар психологиялык зомбулук менен кичине балдардын акыл-эсинин өнүгүүсүнүн артта калышынын ортосунда байланыш бар экенин белгилешти. Эмоционалдык колдоонун жоктугу, ошондой эле ата-эненин психологиялык зомбулук кылууга жөндөмдүүлүгү баланын эмоционалдык, когнитивдик (cognition – лат. сөзү – билим, айырмалап билүү) жүрүм-турумун жана ошондой эле физикалык функцияларын бузат. Ошол эле учурда «психологиялык эргежээлдик» деген түшүнүк бар (Э.П.Касаткина, медицина илиминин доктору, врач-эндокринолог), бул психологиялык начар шарттарда чоңоюп жаткан бала боюнун өсүүсүндө өз курбалдаштарынан кичине болуп, психикалык жактан артта калат дегенди түшүндүрөт. Көрсө, мунун патофизиологиялык механизми болуп соматроптук гормондун (өсүү гормону) бузулушу эсептелет экен, ага баланын боюнун өсүшү эле эмес, интеллектуалдык өнүгүүсү да байланышат.

Сексуалдык зомбулук. Баланын сексуалдык байланышка макул болушу, зомбулук болгон жок деп эсептөөгө негиз бербейт, анткени бала:

- Улууларга көз каранды, өзүнчө эркиндиги жок;
- Жетиле элек курагына байланыштуу улуулардын кыймыл-аракетинин чегин ажыратып биле албайт;
- Ал өз кыймыл-аракетинин өзүнө каршы зыян алып келээрин аңдап биле элек.

Балдарга карата сексуалдык зомбулуктун байланыш жана байланыш эмес деп эки түрүн бөлүп көрсөтүшөт.

Сексуалдык зордуктун байланыш түрүнө төмөнкүлөр кирет:

- балага жыныстык катнаш кылуу (ар түркүн жолдор менен: вагиналдык, аналдык, оралдык);
- мануалдык, оралдык, гениталдык ж. б. баланын жыныстык органдары менен байланыш кылуу жана дүүлүкчү жерлерин кармалоо;
- ар кандай нерселерди баланын жыныс органдарына киргизүү;
- бала тараптан, же чоң киши тараптан макулдашуу менен мастурбация жасоо.

Балага карата сексуалдык зомбулуктун байланыш эмес түрүнө төмөнкүлөр кирет:

- балага эротикалык жана порнографиялык материалдарды көрсөтүү;
- баланын көзүнчө жыныстык катнашка баруу;
- жылаңач денени, көкүрөктү, же көчүктү балага көрсөтүү (эксбиционизм);
- бала жыныстык органдарын жууп жатканда карап туруу (вуаеризм), ошондой эле баланы чечинүүгө мажбурлоо.

Балага карата сексуалдык зомбулукка ошондой эле төмөнкүлөр кирет:

- баланы сексуалдык жактан пайдалануу;
- сойкулукка тартуу.

Сексуалдык байланыш кайсы жерде өтүп жатканына байланыштуу, үй-бүлөнүн ичинде, буга инцест кошулат, ошондой эле, үй-бүлөдөн сырткары зомбулук деп бөлүшөт. Акыркысына институционалдык сексуалдык зордук кирет (Институционалдык зомбулук (улуусуну) дедовщинанын түрү, мында сексуалдык зордукту бийликти жана көзөмөлдөөнү, коллективдеги иерархиялык мамилени көрсөтүү үчүн колдонушат. Бул жабык коллективде боло турган сексуалдык кол салуулардын бир түрү: абак, балдар үйлөрү, интернаттар ж.б.).

Баланын негизги муктаждыктарына кайдыгер мамиле. Негизги муктаждыктары ата-энелер, тарбиячылар, мугалимдер тарабынан барк алынбаган балдардын абалын «баланын депреациясы» деген термин жакшы мүнөздөйт (deprivation - англ. сөзү - тартып алуу, жоготуп коюу).

- начар тамактанат, начар кийинет, кир жүрөт, жашоого, же жатып уктоого туруктуу жайы жок;
- кароосуз жана көзөмөлсүз калган;
- ооруп калганда медициналык жардам берилбейт;
- эң зарыл керектөөлөрү болгон – сүймөнчүктүүлүктө, мээримде, коопсуз шарттарда тынч жашоону канагаттандыруу жок (эмоционалдык кайдыгерлик);
- мектепте үзгүлтүксүз окууга мүмкүнчүлүгү жок;
- алы жетпеген ишке чегерилип, эзүүгө кириптер болот;
- үйдө, мектепте болгон үзгүлтүксүз араздашуулардан, ата-энесинин ортосундагы пикир келишпестиктерден, же психикалык жактан оорулуу ата-энесинин жаңжалдашууларынан улам эмоционалдык жаракат алат;
- Терс, ындынды өчүргөн кырдаалдардын таасиринде калат.

Баланын негизги муктаждыктарына кайдыгер мамиленин кадыресе мисалдарына, алардын коомго жат «мандемдүү» үй-бүлөдө жашагандыгы эсептелет.

Кайдыгер мамиленин себептери жана түрлөрү (факторлору). Балага катаал мамиленин бардык түрүндөй эле негизги муктаждыктарын тоготпоо мультифакториалдык феномен болот, анын өнүгүүсүндө жалаң эле жекече үй-бүлөлүк өзгөчөлүктөрдүн гана мааниси болбостон, социалдык, ошондой эле саясий факторлор жатат.

Үй-бүлөлүк факторлор. Көпчүлүк изилдөөлөр негизги акцентти ата-энелердин патологиясына, өзгөчө энесиникине коёт, анткени баланын алгачкы айлардагы жана алгачкы жылдардагы жашоосу энеси менен байланыштуу болот. Балдарына кайдыгер караган ата-энелерге социалдык жактан жетилбегендик, инфантилдүүлүк, импульсивдүүлүк мүнөздүү. Өзүн-өзү баалабаган эне балдарына кайдыгер карагандыгы, баланын негиз-

ги муктаждыктарын баалабагандыгы турган иш. Көпчүлүк окумуштуулардын ою боюнча, өздөрү зомбулук менен барк албоонун шарттарында чоңойгон ата-энелер балдарынын негизги муктаждыктарын барк албагандыктын жогорку чегине жетишет.

Социалдык факторлор. Балдарга кам көрүүнүн кемдиги ойлонуп табылган нерсе эмес. Ал кедейлик жана түркөйлүк менен, социалдык кагылышуулар, стихиялык кырсыктар жана психологиялык стресс алуу менен байланышкан.

Баланын негизги муктаждыктарын барк албоонун баланын өнүгүүсүнө жана саламаттыгына тийгизген таасири. Тамактануусу толук кандуу, тең баланстуу болушун, жакшы кам көрүү керектигин, боюнун туура өсүшү жана өнүгүүсү үчүн медициналык жардамды убагында көрсөтүп туруу керектигин бардык эле ата-энелер жакшы билишет. Тилекке каршы, баланын өнүгүүсүнүн эмоционалдык учурларына, өзгөчө ымыркай кезине көп көңүл бурулбайт. Жашоодогу алгачкы жылды бала энеси менен өткөрөт, ошол учурдагы эне-баланын мамилесин бузуу баланын эмоционалдык жана неврологиялык өнүгүүсүнө оңолгус зыян келтирет, анын кесепети адамдын бүт өмүрүн коштоп жүрөт. Баланын эмоционалдык муктаждыктарын барк албоо, баланы эмизип, ойнотуп жатканда сүйлөшпөө, баланын өнүгүүсүнө көз салбоо – мунун баары эмоционалдык жана психологиялык зордук менен байланышкан.

Гендердик зомбулук – бул физикалык, сөз менен, же социалдык зомбулук, адамдын жыныстык өзгөчөлүгүнө багытталат.

- Зордуктоо, же зордуктоого аракет;
- Адамдарды мыйзамсыз сатуу;
- Сексуалдык асылуулар;
- Адамдар менен үйдө, мектепте, иште манипуляция кылуу;
- Тиричиликтеги зомбулук;
- Камап коюу;
- Моралдык кемсинтүү;
- Өз эркинен тышкары күйөөгө берүү, же үйлөндүрүү;
- Жыныстык белгисине (айырмачылыгына) карап, жумушка алуудан баш тартуу.

№ 11-сабак.

Сабактын темасы: Элдештирүү тажрыйбалары

Күн тартибинин сөзү: медиация, калыбына келтирүүчү медиация.

Медиация – бул процесс, анын чегинде, катышуучулар эч кимге жан тартпай, адилет караган үчүнчү жактын жардамы менен араздашууну чечет.

Калыбына келтирүүчү медиация – араздашуунун натыйжасында пайда болгон көйгөйдү чечүү үчүн бирин-бири түшүнүү жөндөмүн калыбына келтирүүгө шарт түзгөн процесс.

Сабактын максатты:

- Медиация жөнүндө түшүнүк берүү.

Сабактын тапшырмасы:

- Коомчулуктагы конфликттерди чечүүгө болгон ар түрдүү мамилелерди талкуулоо.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- маркер/бор,
- эски гезиттер/журналдар,
- дептердин барактары,
- чоң көлөмдөгү картон кагаз,
- боектор, калемдер, желим,
- көрсөтмө материал:

1. күндүн цитатасы: «Конфликт учурунда эч бир тарап жакшы көрүнбөйт, өзгөчө токтоолугу аз тарап. Тууралык жөнүндө баа бергенде, адамдар сөзсүз эстетикалык жагына оойт». Александр Васильевич Круглов (орус жазуучусу).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү. «Талаш» көнүгүүсү (5 мүнөт)
- Кичине топтордогу дискуссия. Талкуулоо (16 мүнөт)
- Көнүгүү (3 мүнөт)
- Мугалимдин маалыматы (10 мүнөт)

- Жекече иштөө (9 мүнөт)
- Сабакты бүтүрүү. Жыйынтыктоо (2 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)

«Талаш» көнүгүүсү

Максаты: Натыйжада чыңалуу басаңдап, чарчоонун жана шалдыроонун абалы кайтат, жашоого ынтызарлык ойгонот.

Жолдомо: «Эки-экиден болуп бетме-бет тургула. Азыр силер элестетип, сөз менен урушасыңар. Кимиңер «ооба» деген сөздү, а кимиңер «жок» деген сөздү айтаарыңарды чечип алгыла. Силердин талашыңар ушул эки гана сөздөн турат.

Тапшырма: Өзүңөрдүн оюңарды бербегиле.

Талдоо: Бул кызык талашта ким жеңди? Өз оюңардан кайтпоо оор болдубу? Ийгиликке жетиш үчүн кандай ыкма колдондуңар? Бул көнүгүүнү аткаргандан кийин өзүңөрдү кандай сездиңер?

Кичине топтордо дискуссия. Талкулоо (16 мүнөт)

Максаты: конфликт темасы боюнча теориялык материалдарды эске салуу.

Материал: 4 флип-чарт кагазы, фломастерлер/маркерлер.

Нускама: «Силер төмөнкү ыкма менен 4кө бөлүшү керек: ар бириңердин кулагыңарга бир сөз айтам. А силердин милдет: «өзүңөрдүкүн» табуу, б.а. сизге айтылгандай окшош сөз айтылган адамдарды табуу. Унчукпай, вербалдуу эмес түрдө гана, мимиканын, жаңсоолордун жана башка ыкмалардын жардамы менен үн-сөзсүз табышыңар керек». (Кеңешме: 4 сөз айтылат.)

Сөздөр: конфликт, кол салуу, талаш, коргоо (катышуучулардын түзүмүнө жараша, мугалим өзү сөздөрдүн варианттарын тандаса болот).

Бири-бирин «таап» алган ар бир топ, өзүнүн сөзүнө пантомима көрсөтүшөт.

«Эми топторду түзүп, өзүңөргө лидерди, докладчыны, хронометристти жана катчыны тандагыла. Мен силерге азыр талкуу үчүн суроолорду таратып берем. Талкуу жүрүп жатканда ой-чабыттын ыкмаларын колдонула. Ишке 5 мүнөт берилет».

Топторго тапшырма:

1 топко: «Көбүрөөк конфликтке алып барчу кырдаалдарды жазгыла».

2 топко: «Конфликттүү кырдаалдан чыгаруучу стратегияларды атагыла».

3 топко: «Конфликтке жакын адамдын сапаттарын атагыла».

4 топко: «Конфликттин түрлөрүн атагыла».

Ар бир топтун лидери жүргүзүлгөн иш боюнча отчет берет. Андан кийин чоң топто талкуу жүрөт. Бул көнүгүү медиациянын негизин түшүнүү үчүн биринчи баскыч болуп эсептелет.

Чыңалууну чечүү үчүн көнүгүү (3 мүнөт)

Аудиторияга жараша мугалим сунушталган көнүгүүдөн бир – экини өткөрө алат.

«Менин жиним келет, качан...» көнүгүүсү

Максаты: чыңалууну чечип, маанайдын эмоционалдык фонун көтөрүү.

Материалдар: гезиттер, калем саптар, карандаш/маркерлер.

Нускама: Силерге үч жолу :«Менин жиним келет, качан...» деген ойду бүтүрүү сунушталат. Эми бир гезит алып, ага чоң тамгалар менен атыңарды жазгыла. Мунун милдети, жинди чыгаруу, силер гезитти уйпалап, бырыштырып, жазылган ойлорду айтышыңар керек. Гезитти айлананын ортосуна ыргыткыла. Андан кийинки катышуучу ушул эле аракеттерди жасайт. Бардык катышуучулар өзүнүн жинин чыгармайынча улана берет».

Талдоо: Көнүгүүгө чейинки жана көнүгүүдөн кийинки өзүңөрдүн маанайыңар менен жана сезимдериңер менен бөлүшкүлө? Ойду тез эле бүтүрө алдыңарбы? Топко эмне айткыңар келет?

«Кагаз топ менен ойноо жана канчалык жеңилденип калдыңар?» көнүгүүсү

Максаты: чыңалууну чечүү, маанайдын эмоционалдык фонун көтөрүү, агрессивдүү сезимдерден арылуу.

Жүрүм-турумдун техникасы: Катышуучулар эки топко бөлүнөт. Бөлүнүүнүн ыкмасы: «биринчи» – «экинчи». Катышуучуларга сандардын ордуна кезеги менен «ооба», же «жок» деп айтуу сунушталат. Эки топ түзүлөт: бири «ооба», бири «жок». Топтордун ортосунда сызык чийилет. Ар бир команданын оюнчусу өздөрү тараптагы топторду каршы команданын тарабына тез ыргытканга аракеттенет (мурунку көнүгүүдө жасалган кагаз топтор). «Токто!» деген белгини уккандан кийин топту ыргытууну токтотушат. Кайсы команданын тарабында азыраак топ калса, ошол команда жеңүүчү болот.

Талдоо: өзүңөрдүн маанайыңар менен бөлүшкүлө. Көнүгүү жактыбы? Көнүгүү бүткөндөн кийин ар бириңер канчалык жеңилдендиңер?

«Түртүшүү» көнүгүүсү

Максат: Ишенимдин жана ачыктыктын атмосферасын түзүү. Катышуучулар оюндун алкагында позитивдүү кыймылдар аркылуу агрессиядан кутулууну, өзүнүн күчүн жана денесинин мүмкүнчүлүктөрүн колдонууну үйрөнөт.

Нускама: «Жуптарга бөлүнгүлө. Бири-бириңерге сунулган колдун аралыгында бетмебет тургула. Колуңарды ийиниңердин деңгээлине чейин көтөрүп, алакандарыңар менен бири-бириңерге тирешип тургула. Мен белги бергенде, шеригиңерди алаканыңар менен түртө баштагыла, аны ордунан жылдырууга аракет жасагыла. Эгер шеригиңиз сизди артка түртсө, өзүңөрдүн ордуңарга кайтканга аракет кылгыла. Абайлаңыз, шеригиңиздин бир жерин оорутуп албаңыз. Шеригиңизди дубалга, же эмеректерди көздөй түртпөңүз. Эгер сиз чарчасаңыз, же тажасаңыз «Токто!» деп кыйкырыңыз. Мен «Токто!» деп кыйкырганда, бардыгыңар токтотушуңар керек. Даярсыңарбы? Көңүл бургула! Даярдангыла! Баштагыла!»

Тапшырма: Көнүгүү учурунда мугалим шериктерди жана аткаруу ыкмаларын алмашты-

рууну сунуштаса болот: түртүшкүлө, далыларыңар менен, ошол эле учурда шеригиңер менен кол кармашып; капталдарыңар менен, чекелериңер менен, ийиндериңер менен ж.б.у.с.

Талдоо: Силерге оюн канчалык жакты? Шерик кылып кимди тандадыңыз? Оюн жүрүп жатканда сиз көбүрөөк түрттүңүзбү, же коргондуңузбу? Шеригиңер экөөңөр шартты бузбай ойнодуңарбы? Жеңишке жетиш үчүн эмнени ойлоп таптыңар? Бүт күчүңөр менен түрттүштүңөрбү, же өзүңөрдү кармандыңарбы? Азыр шеригиңерге карата кандай сезимдер пайда болду.

«Отун жаруу» оюну

Максат: Агрессивдүү энергиянын чогулганын сезип, аны оюнга колдонууга аракет кылуу. Андан тышкары, кыйкырык дем алууну жакшыртып, башыңарды сергитет.

Нускама: Тегерете тургула. Колуңарды өйдө көтөргүлө, андан кийин отун жарып жаткандай кыймыл жасап, «Ха» деп катуу кыйкыргыла.

Мугалимге маалымат (10 мүнөт)

«Медиация» - жараштыруу тажрыйбаларынын бири катары мүнөздөмө бериңиз.

Медиация (лат.сөзүнөн *mediare* - ортомчулук) – сотко жеткирбей талаштарды үчүнчү тараптын калыс - медиатордун (ортомчунун) жардамы менен чечүүнүн бир түрү.

Медиация – араздашууларды чечүүнүн альтернативдүү ыкмасы. Медиатордун тажрыйбасынын, билиминин жана шыгынын негизинде араздашып жаткан тараптар өздөрү өз ара пайда алып келүүчү чечимге келишет.

Медиация араздашып, же талашып жаткан тараптардын убактысын жана эмоционалдык абалын сактап калууга жардам берет. Медиациянын жүрүшүндө регламент, жагдай, уюшуу жеке түрдө болот. Медиация чыр-чатактын, же араздашуунун өзүнө (кимиси туура, кимиси күнөөлүү) же жеңүүчүгө эмес, иштиктүү чечим чыгарууга багытталган.

Медиация убакыттын сарпталышы боюнча катышуучулардын керектөөлөрүнө, алардын талаштагы эмоционалдык, же жеке көз караштарына жараша болот. Медиациянын жүрүшү конфиденциалдуу, ошонун негизинде катышуучулардын жеке кызыкчылыктары толугу менен корголгон.

Медиациянын жардамы менен араздашуунун тараптары келечекти баамдап, өздөрүнүн чыгармачылык шыктарын колдоно алышат.

«Каардуулуктун калканы» көнүгүүсү (9 мүнөт)

Маркерлердин, боектордун, борлордун, журналдардын кесиндилеринин жардамы менен калкан жасап (катуу чоң кагаздан), ага каардуулуктун, же ачуулануунун сезимдерин метафоралык сүрөттөр менен тарткыла. Калкандын ичине жиниң, же кыжырың келгиче болгон сезимдерди чагылдыргыла (таарыныч, муң, көңүл калуу ж.б.у.с.). Сүрөттөрдү талкууга алып, ачуулануунун же каардуулуктун табиятын түшүнүүгө аракет кылабыз.

Бүтүрүү бөлүгү (2 мүнөт)

Икаяны катышуучуларга айтып берип, талкууга алгыла. Икая сабактын темасы менен кандай байланышта?

Дзэндик икая

Жайдын аптаптуу акыркы күндөрү эле. Монастырды курчаган чөптөр куурап, саргарып кеткен.

— Тезирээк чөптүн уруктарын себиш керек эле! Такыр эле жаман көрүнүп калды! — деди жаш монах.

— Шашпа, ысык кичине басаңдасын. — кол серпип койду тарбиялоочу. — Убакытты аркала!

Күзүндө Ай майрамында устат бир кап урук сатып алып, аны жаш монахка себүүгө буйрук берди. Бирок, катуу шамал себилген уруктардын жарымын айлана-чөйрөгө учуруп жиберди.

— Мындай болбойт! Өтө эле көп урукту шамал айдап кетти! — деди жаш монах.

— Эч нерсе эмес. Учуруп кеткен уруктардын жарымынан көбү – тукумсуз, алар өсүп чыкмак эмес, — деди устат. — Табияттын касиеттерине баш ий!

Калган себилген уруктарды чымчыктар чокуп жей башташты.

— Бул эмне деген жаза! Чымчыктар болгон уруктарды чокуп ташташат — деп жер тепкиледди жаш монах.

— Эч нерсе эмес! Урук көп – бардыгын чокуп бүтө алышпайт! — деди устат. — Дүйнө кандай болсо, ошондой кабыл ал!

Түнкүсүн жамгыр жаай баштады. Таң атпай жаш монах монастырдын медитация залына «учуп» кирип, мындай деп кыйкырды:

— Устатым! Бардыгы бүттү! Жамгыр уруктарды жууп кетти!

— Кайсы жерге жууп барса, ошол жерден чыгат! — деди устаты. — Тагдырга баш ий!

Бир жумадан кийин, мурунку эч нерсе өспөгөн жерде жашыл чөптүн көп бүчүрлөрү пайда болду. Мурун эч нерсе айдалбаган жерлерде дагы жашыл чөп өсүп чыга баштады.

Жаш монах кол чаап көпкө сүйүндү. Устаты анда башын ийкеп, мындай деди:

— Кубанычты аркала!

№12-сабак.

Сабактын темасы: Иштин аякташы.

Күн тартибинин сөзү: окшоштук.

Окшоштук - бул ар түрдүү социалдык, улуттук, адистик, тилдик, саясий, диндик, расалык ж.б. топторго таандык болуу, же өзүн башка бир адамга салыштыруу.

Сабактын максаты:

- Иштин жыйынтыгын чыгаруу, теориялык материалдарды жалпылоо.

Сабактын тапшырмасы:

- Өткөн сабактарды карап көрүп, катышуучулар эмнелерди үйрөнгөнүн, сабактардын кандай пайдасы бар экенин баалоо.

Сабакта керектелүүчү куралдар:

- А4 форматындагы кагаз,
- флип-чарт же ак маркер/бор доска,
- түстүү калемдер же боек менен кисточкалар,
- маркерлер/бор,
- көрсөтмө материал:

1. күндүн цитатасы: «Мугалимдер премьер-министрлердин кыялына да келбеген бийликке ээ». Уинстон Черчилль (Британиялык мамлекеттик жана саясий ишмер, Великобританиянын 1940-1945 жана 1951-1955- жылдардагы премьер-министри, аскер кызматкери, журналист, жазуучу).

2. «Менин баалуулуктарым»

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Сабактын планы:

- Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)
- Көнүгүү (10 мүнөт)
- Жекече иштөө жана топто талкулоо (15 мүнөт)
- Топ менен сүрөт тартуу (10 мүнөт)
- Сабакты бүтүрүү учуру. Жыйынтык чыгаруу (5 мүнөт)

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү (5 мүнөт)

Көнүгүү. «Мен силерди/сени көргөнүмө кубанычтуумун, анткени...»

Топтун ичиндеги ар бир катышуучу өз кезегинде жанындагы балага кайрылып, ушул сүйлөмдү өзүнүн сөзү менен бүтүрөт.

Мугалим биринчи баштап, үлгү көрсөтүшү керек: жанындагы балага кайрылып, атын атап: «...мен сени көргөнүмө кубанычтамын, анткени сен биздин сабактарга эң активдүү катыштың», же «Мен сени (коңшусунун атын атап) көргөнүмө кубанычтуумун, анткени сенин сабактагы сөздөрүң жана иш-аракеттериң мага колдоо көрсөтүп турду» дейт.

«Адамдын жеке сапаттарын баалоону үйрөнөбүз» көнүгүүсү (10 мүнөт)

Эгерде биз өзүбүздүн жеке сапаттарыбызды баалай билсек, шеригибиздин өзгөчөлүгүн жеңил кабыл алмакпыз. Топтун мүчөлөрү тегерек тартып отурушат, ар биринин колунда карандаш жана кагаз бар. Оюндун башында төмөнкүдөй мисал келтиргиле: «Биз көп учурда башкаларга окшош болгубуз келет, бирок окшош эместигибизди сезгенде, өтө кабатыр болобуз. Кээде чындыгында эле башкаларга окшош болгонубуз жакшы, бирок биздин жекечелигибиз андан да маанилүү. Аны баалай билүү керек».

Ар бир катышуучуга, кагазга, бир жагынан, инсандык жана экинчи жагынан ата-эне катары, өзүнүн ысымын жана өзгөлөрдөн айырмалап турган үч белгисин жазууну сунуш кылгыла. Бул өзүнүн көрүнүп турган артыкчылыктары, же таланты, же турмуштук принциптери ж.б. мүнөздөмөлөрү болушу керек. Кандай болгондо да маалымат позитивдүү мүнөздө болушу кажет.

Катышуучуларга толук түшүнүктүү болушу үчүн өз турмушуңардан үч мисалды келтиргиле. Мисалы: «Мен сөз жеткис чеченмин, мыкты балык улоочумун, эң креативдүү адаммын», «Мен эң чарбачылмын, балдарын сүйгөн түшүнүктүү апамын». Оюн кызыктуу болуш үчүн өз фантазияңызды жана тамаша кошкула. Катышуучулар өз ысымдарын жазып, тамшырманы аткарууга киришет. Жазылгандарды жыйнап алып, үн чыгарып окууруңарды эскерткиле, топтун мүчөлөрү тигил, же бул далилдин авторун табуулары керек.

Кагаздарды жыйнап алып, адамдардын бири-бирине окшош эмес экендиктеринин оң жактарын айтып бергиле. Мисалы: биз ошол үчүн бири-бирибизге кызыкпыз, көйгөйлөрдү чечүүдө стандарттуу эмес ыкмаларды колдонобуз жана бири-бирибиздин өзгөрүшүбүз, өсүшүбүз үчүн көмөк көрсөтө алабыз ж.б. у.с. Андан кийин ар бир далилди окуп бергиле, катышуучулар ким жазганын табышсын. Эгер далилдин авторун таба албай калышса, ал өзү айтышы керек.

Жекече иштөө жана топто талкуулоо (15 мүнөт)

«Менин баалуулуктарым» плакаты

- Адамдар мага маанилүү, адамдардын ичинен, көбүрөөк маанилүүсү...
- Адамдардын топтору – мен өзүмдү төмөнкү топтун катышуучусу, же мүчөсү катары эсептейм...
- Дин/ишеним – мен ишенем...
- Жай (орун) – мен үчүн эң кызыктуу жай, бул...
- Иштер – менин жашоомо маани-маңыз жана максат берген иш...

- Ырахат – мен... ырахат алам.
- Каалоолор – мен ... каалайм.
- Өткөн учур – мен үчүн эң маанилүү окуялар...

Катышуучуларга ушул сүйлөмдөрдү өздөрү улантып, кагазга жазуу керектигин айткыла. Катышуучулар тапшырманы аткаргандан кийин, мугалим катышуучулардан кээ бир баалуулуктарынан баш тартууну суранат. Алардын турмушуна айбаттуу бирөө кийлигишип, турмушта бир нерседен ажыратууну чечкенин элестетип көрүшсүн. Катышуучулар бир баалуулукту чийип таштоосу керек, мисалы «Иштер» дегенди. Эми катышуучулар өздөрүн кандай сезип жаткандыгы боюнча ой бөлүшсүн. Андан кийин зомбулуктун кандай түрүнө жолукпасын, балдар өздөрүн так ушундай сезишээрин айткыла.

Бул кимдир-бирөөнө жакпай калышы мүмкүн, бирок ушундай жасоо керектигин түшүндүрүүңүз зарыл. Катышуучулар бир баалуулукту чийгенден кийин, эми тизмеден «Ырахат» деген баалуулукту чийиш керек экендигин айткыла. Буга кээ бир катышуучулар каршы чыгышат, кээ бирөө аткаруудан баш тартышат. Көңүл бургула, кээ бир учурларда балдар ушундай кылышат, а биз ошол замат мындай жүрүм-турумду «жаман» деп мүнөздөйбүз. Мындай учурда бала өзүн кандай сезээрин эске алуу зарыл.

Андан кийин “көздөрү кара катышуучулардан” дагы бир «Каалоо» деген баалуулукту чийип салууларын өтүнгүлө. Бул көнүгүү эмоционалдуу экендигин баса белгилегиле. Катышуучулардан тапшырманы аткарууда кандай эмоцияларга, сезимдерге туш болгонун сурагыла. Өздөрү үчүн маанилүү нерседен баш тартууга туура келгенде, кандай карама-каршы ойлогорго кептелишкендигин сурагыла.

Кийинки суроолорду талкуулагыла: Алардын өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн баалуулуктардан баш тартууга күч менен мажбурлаганда өздөрүн кандай сезишти? Чоң топтогу талкууну аяктаарда, көнүгүү турмуштун ар кандай шарттарында өз жекечелигиңизди көрүүгө жардам берерин белгилеңиз. Бала кезден баштап акырындап улуулардын жардамы менен, андан кийин ар-кимибиз өзүбүзчө жеке сапаттарды калыптандырабызды айтыңыз. Эгерде бала кезден турмуштук шарттарга ыңгайлашпасаң, кийин өзүңдүн жеке сапаттарыңды айырмалоо кыйын болот.

Топто сүрөт тартуу (10 мүнөт)

Топтун бардык мүчөлөрү бөлмөнүн ортосуна тегерете отурушат. Ар бирөөнүн алдында ак кагаз жана түстүү карандаштар, же боектор кисточкалары менен жатат. Катышуучулардан кагаздын жогорку жактагы оң бурчуна белги коюуларын сурагыла (кол коюп, атын, же бир башка символду жазуу). Катышуучуларга өздөрү үчүн маанилүү болгон бир нерсени тарта баштоого тапшырма бергиле. Мугалимдин белгиси менен катышуучулар кагазын өзүнүн сол тарабындагы коңшусуна өткөрүп берип, өзүнүн оң тарабындагы катышуучунун сүрөтүн алат. Алган сүрөттү улантып тартып, өзү каалагандай өзгөртүп тартууга болот. Мугалимдин белгиси менен сол тарабындагы коңшусуна өткөрүп берип, оң тарабындагы катышуучудан кийинки сүрөттү алат. Бул оюн өзүнүн баштапкы сүрөтү кайра келмейинче, улана берет.

Катышуучуларга өздөрүнө маанилүү болгон баштапкы сүрөтүнүн башкалардын кошумчалоосу менен болгон өзгөрүүлөрүн көргөндө кандай сезимдер пайда болгонун айтып берүүсүн сурагыла. Андан кийин ал сүрөттө эмнени өзгөрткүлөрү келсе, же кошумчалагылары келсе, ошону тартышсын. Бүткөндөн кийин топ ичинде талкуулагыла.

Сабакты бүтүрүү учуру (5 мүнөт)

Катышуучуларга икая айтып берип, аны талкуулагыла. Икая окутуу курсу үчүн кандай мааниге ээ?

Икая

Кудайлар Ааламды – жерди, жылдыздарды, күндү жараткандан кийин, алар Жаратылышты – тоолорду, көлдөрдү, мухиттерди, токойлорду жана гүлдөрдү жаратышты, андан кийин алар Адамды жаратып – анан Чындыкты жаратышты. Бирок, Кудайлар Чындыктын адамга бекер эле, эмгексиз таандык болушун каалашкан жок. Адам өзү аракеттенип, мээнеттенип, Чындыкты ачышы керек эле. Ошондо Кудайлар Чындыкты кайда бектизээрин ойлонушту. Алгач алар Чындыкты тоонун эң бийик чокусуна, андан кийин мухиттин эң терең түбүнө, же эң алыскы жылдызга бекитип коюуну ойлонушту, бирок бул жерлердин баарына Адам оңой жетчүдөй көрүндү аларга.

Ошондо Кудайлар мындай чечимге келишти: «Чындыкты Адамдын жүрөгүнө катып коелу. Ал аны жерден, асмандан, токойдон, же суудан издейт, бирок ал Чындыкты жүрөгүндө өзү менен алып жүргөндүгүн сезбейт».

Окутуу курсун аяктоодо катышуучуларга кийинки суроолорго жооп берүүнү сунуштагыла:

- Кайсы тема, сабак, же маалымат силерге кызыктуу болду?
- Сабактардын жүрүшүндө өзүңөр үчүн кандай ачылыштарды жасадыңар?
- Окутуу курсуна кандай өзгөртүүлөрдү киргизүүнү каалайсыңар, эмнени кошумчалао жана кайсы теманы тереңдетүү керек?

Сабакты аяктаар алдында катышуучуларга окутуу курсуна катышкандары үчүн, көйгөйдү түшүнгөндөрүнө, активдүү жарандык позицияларына жана чогуу өткөргөн убактыңар үчүн дагы бир жолу ыраазылык билдиргиле.

ТИРКЕМЕЛЕР

№1 ТИРКЕМЕ

БУУнун БАЛДАРДЫН УКУГУ БОЮНЧА КОНВЕНЦИЯСЫНАН АЙРЫМ БЕРЕНЕЛЕР (1989 ж.)

1-берене

Эгерде, ар бир 18 жаш куракка толо элек адам баласы, өзүнө карата колдонулуучу мыйзам боюнча эрезеге эрте жетпесе, ал ушул Конвенцияда бала катары таанылат.

2-берене

1. Катышкан мамлекеттер өздөрүнүн юрисдикциясынын чектеринде болгон ар бир баланын ушул Конвенцияда каралган бардык укуктарынын эч кандай басмырлоосуз, расасына, өңүнүн түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий же башка ынанымдарына, улуттук, этностук же социалдык тегине, мүлктүк абалына, баланын ден соолугунун абалына жана туулушуна, анын ата-энесине, же мыйзамдуу көзөмөлчүлөрүнө, же кандайдыр-бир башка жагдайларга карабастан урматташат жана камсыз кылышат.

3-берене

1. Балдарга карата бардык аракеттерде, алар социалдык жактан камсыз кылуу маселелери жагында иш жүргүзгөн мамлекеттик, же жекече мекемелер, соттор, административдик, же мыйзам чыгаруу органдары тарабынан колдонулгандыгына карабастан биринчи кезекте баланын таламдарын эң мыкты камсыздоого көңүл бурулат.

12-берене

1. Катышкан мамлекеттер өзүнүн жеке көз караштарын билдирүүгө жөндөмдүү болгон баланын өзүнө тиешелүү болгон бардык маселелер боюнча бул көз караштарды эркин билдирүү укугун камсыз кылат, мындан тышкары баланын көз караштарына, анын курагына жана жетилгендигине ылайык тиешелүү көңүл бурулат.

13-берене

1. Бала өз пикирин эркин билдирүүгө укуктуу; анын бул укугуна ар кандай түрдөгү маалыматтарды жана идеяларды чек арага карабастан ооз эки, кат жүзүндө, же басылган түрдө, искусство чыгармалары түрүндө, же баланын тандап алышы боюнча башка каржаттардын жардамы менен эркин издеп табуу, алуу жана берүү кирет.

15-берене

1. Катышкан мамлекеттер баланын эркин ассоциациялашууга жана жөнөкөй топторго эркин катышууга болгон укугун таанышат.

2. Бул укукту жүзөгө ашырууга карата мыйзамга ылайык жана демократиялык коомдо мамлекеттик коопсуздуктун же коомдук коопсуздуктун, коомдук тартиптин таламда-

ры, калктын ден-соолугун, же адеп-ахлактуулугун коргоо, же башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо үчүн зарыл болгон чектөөлөрдөн башка эч кандай чектөөлөр колдонулушу мүмкүн эмес.

17-берене

Катышкан мамлекеттер массалык маалымат каражаттарынын маанилүү ролун таанышат жана бала ар кандай улуттук, же эл аралык булактардан, айрыкча баланын социалдык, руханий жана моралдык жыргалчылыгына, ошондой эле анын мүчө боюнун жана психикасынын мыкты өнүгүшүнө көмөк көрсөтүүгө багытталган маалыматтарды жана материалдарды алууга мүмкүнчүлүк алышын камсыз кылышат. Катышкан мамлекеттер бул максаттарда:

- a) бала үчүн социалдык жана маданий жагынан пайдалуу болгон жана 29-берененин мазмунуна туура келген маалыматтарды жана материалдарды жайылткан массалык маалымат каражаттарын колдошот;
- b) ар кандай маданий, улуттук жана эл аралык булактардан мындай маалыматтарды жана материалдарды даярдоо, алмашуу жана жайылтуу жагындагы эл аралык кызматташтыкты колдошот;
- c) улуттук азчылыктын кандайдыр-бир топторуна, же жергиликтүү калкка таандык болгон баланын тилдик керектөөлөрүнө айрыкча көңүл бурган массалык маалымат каражаттарын колдошот;
- d) 13 жана 18-беренелеринин жоболорун эске алуу менен баланын жыргалчылыгына зыян келтирүүчү маалыматтар менен материалдардан баланы коргоонун тиешелүү принциптерин иштеп чыгууну колдошот.

28-берене

1. Катышкан мамлекеттер баланын билим алууга болгон укугун бирдей мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде жүзөгө ашырууга акырындык менен жетишүү максатында ал укукту таанышат, атап айтканда:

- a) акысыз, же милдеттүү башталгыч билим берүүнү киргизишет;
- b) жалпы да, кесиптик да билим берүү сыяктуу орто билим берүүнүн ар кандай түрлөрүн өнүктүүрүнү колдошот, анын бардык балдар үчүн мүмкүн болушун камсыз кылышат жана акысыз билим берүү жана зарыл учурда каржылык жардам көрсөтүү сыяктуу зарыл чараларды көрүшөт;
- c) ар бир баланын жөндөмүнүн негизинде бардык балдар үчүн жогорку билимдин мүмкүнчүлүгүн зарыл болгон бардык каражаттардын жардамы менен камсыз кылышат;
- d) бардык балдар үчүн билим берүү жана кесиптик даярдоо жаатындагы маалыматтарды жана материалдарды алууга мүмкүнчүлүктү камсыз кылышат;
- e) мектептерге үзбөй барууга жана мектепти таштап кеткен окуучулардын санын төмөндөтүүгө көмөк көрсөтүү боюнча чараларды көрүшөт.

29-берене

1. Катышкан мамлекеттер балага билим берүү:

а) баланын инсандыгын, талантын жана акыл-эси менен мүчө-боюнун мүмкүнчүлүктөрүн эң толук деңгээлде өнүктүрүүгө;

д) баланы эркин коомдо түшүнүү, ынтымак, сабырдуулук, эркектер менен аялдардын ортосундагы тең укуктуулуктун жана бүткүл элдердин, этностук, улуттук жана диний топтордун, ошондой эле жергиликтүү калктын ичиндеги адамдардын ортосундагы достуктун рухунда аң-сезимдүү жашоого тарбиялоого;

е) курчап турган табиятты урматтоого тарбиялоого багытталууга тийиш экендиги менен макул болушат.

30-берене

Этностук, диний же тилдик азчылыктар болгон мамлекеттерде, же жергиликтүү калктын ичинен ушундай адамдар болгондо, ушундай азчылыктарга жана жергиликтүү калкка таандык болгон балага өзүнүн тобунун башка мүчөлөрү менен биргелешип, өз маданиятын пайдалануу, өз динин тутуу жана анын каадаларын аткаруу, ошондой эле эне тилин пайдалануу укугунан баш тартылышы мүмкүн эмес.

31-берене

1. Катышкан мамлекеттер баланын эс алууга жана көңүл ачууга, өзүнүн курагына ылайык келген оюндарга жана оюн-зоок иш-чараларына катышууга, маданий турмушка эркин катышууга жана искусствого катышууга болгон укугун таанышат.

33-берене

Катышкан мамлекеттер балдарды баңгилик каражаттарды жана психотроптук заттарды колдонуудан тиешелүү эл аралык келишимдерде аныкталгандай коргоо жана мындай заттарды мыйзамга жат өндүрүштө жана аларды сатууда балдарды пайдаланууга жол бербөө үчүн бардык чараларды, анын ичинде мыйзамдык, административдик жана социалдык чараларды, ошондой билим берүү жагындагы чараларды көрүшөт.

№ 2 ТИРКЕМЕ

БАЛДАРГА КАРАТА ЗОМБУЛУККА ЖАНА КАЙДЫГЕР МАМИЛЕГЕ ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Зомбулук - кол тийбестик укугун бузуп, бир адамдын экинчисине физикалык жана психикалык таасир этүүсү (саламаттык жана жан дүйнө маанисинде).

Зомбулук – бул дайыма курмандыктын эркине каршы ишке ашырылган, же анын алсыз абалынан пайдаланган кыймыл-аракет.

Курмандыктын эрки - өзүнө карата башка тарабынан жасалып жаткан кыймыл-аракеттин мүнөзүн жана маанисин түшүнүп жана анын ишке ашпоосун каалоодо жатат.

Курмандыктын мажүрөө абалы – физикалык жана психикалык ал-абалына (жаш курагынын кичинекейлиги, физикалык кемчиликтери, жан дүйнөсүнүн бузулушу, оорулуу же эстен танган абалы, алкогольдук ичимдиктерге мас болгон же баңгизаттарга ууланган абалы ж.б.у.с.) байланыштуу болуп, курмандык өзүнө карата жасалган кыймыл-аракеттин мүнөзүн жана маанисин түшүнө албайт, же кылмышкерге каршылык көрсөтө албайт.

Физикалык зомбулук – бул түздөн-түз адамдын организмине таасир этүүнүн натыйжасында жабырлануучуну ооруксунтуп, физикалык жана адеп-ахлактык азап чегүүгө алып келүү менен, саламаттыгына доо кетирген кыймыл-аракет.

Физикалык зомбулуктун түрлөрү:

- өлтүрүү;
- ден-соолугуна зыян келтирүү;
- ур-токмок (кол, бут менен, кандайдыр бир буюм менен);
- тиштөө;
- чачын жулуу;
- адамды ыңгайсыз абалда турууга мажбурлоо;
- күйгүзүү;
- мажбурлап тамак жедирүү;
- кыйноо.

Сексуалдык зомбулук – физикалык зордук-зомбулуктун бир түрү. Негизги аныктоочу белгиси, курмандыкка карата физикалык жана психикалык кыйноолоорду колдонуу менен бирге сексуалдык мүнөздөгү кыймыл-аракеттерди жасоо жана физикалык, моралдык жабыр тарттыруу.

Сексуалдык зомбулуктун түрлөрү:

- зордуктоо;

- сексуалдык мүнөздөгү зомбулук иш-аракеттер;
- физикалык түз байланыш, денеге көңүлгө туура келбеген кол тийгизүүлөр;
- кийим-кечеге жана сырт-келбетке байланыштуу болгон тамаша жана какшыктар менен кошо эле көңүлгө туура келбеген бардык көңүл буруулар дагы сексуалдык асылгандык болуп эсептелет.

Психикалык (эмоционалдык) зомбулук – жабырлануучуга өз укугун жана кызыкчылыктарын коргоо мүмкүнчүлүгүн бербестен, анын каршылык кылууга болгон эркин сындыруу максатында коркутуу жана башка аморалдык, асоциалдык кыймыл-аракеттерди көрсөтүү аркылуу адамдын психикасына таасир этүү. Ал эми мындай кыймыл-аракеттер ар кандай нерв ооруларына, же жан дүйнөсүнүн жабыр тартышына алып келет.

Психикалык зомбулуктун түрлөрү:

- өлүм менен коркутуу;
- физикалык зомбулук көрсөтүү менен коркутуу;
- буюм-тайымдарын тартып алып, талкалап-сындыруу менен коркутуу;
- жабырлануучуну жана анын жакындарын уят кылуучу сөздөрдү, же башка билдирүүлөрдү жасап, жабырлануучунун, же анын жакындарынын укуктарына, же мыйзамдуу кызыкчылыктарына олуттуу зыян алып келе турган маалыматтарды таратуу менен коркутуу;
- жабыр тартуучунун денесине физикалык зыян келтирбей, ырайымсыз мамиле кылуу;
- системалык түрдө жеке кадыр-баркын кемсинтүү;
- кемсинтүү;
- ушак таратуу, жалаа жабуу;
- оозеки сөгүү/мазактоо (ата-энелер, же мугалимдер балдарга карата кемсинткен, жаманатты кылган физикалык эмес жазаларды колдонуп, коркутуп, мыскылдашы мүмкүн жана башка бирөө жасаган иш үчүн жазалашы мүмкүн);
- бойкот кылуу;
- кордоочу сөздөр менен эскертүү берүү.

КР мыйзамында кайдыгер мамиле жөнүндө түшүнүк каралган эмес. Кайдыгер мамилени төмөнкүдөй аныктайбыз:

Балага карата кайдыгер мамиле – ата-энеси, же аларды алмаштырган башка адамдар жана жалпы эле улуу адамдар тарабынан баланы окутуу, тарбиялоо, багуу, кам көрүү, дени сак жашоого, жеткиликтүү билим алууга шарттарды түзүү ж.б. милдеттерди аткарыбоосу, же жеткиликтүү эмес аткаруусу.

Балага карата кайдыгер мамиленин негизги түрлөрү:

- коркунучта калтыруу;
- антисоциалдык жүрүм-турумга азгыруу (тилемчилик, спирт ичимдиктерин ичүү,

баңгизат же психикага таасир этпеген, бирок интеллектуалдык эркин жок кылган заттарды жана каражаттарды колдонууга түртүү);

- коомго каршы кыймыл-аракеттерди жасоого азгыруу (аракеттик, баңгизаттарды жана башка башты айландыруучу заттарды врачтын уруксаты жок колдонуу, сойкулук, тентүү же тилемчилик кылуу, сексуалдык зордук, ошондой эле порнографиялык булактарды колдонуу, же материалдарды жасоо);
- жыныстык жашоону эрте баштоого көндүрүү;
- ата-энелеринин, же аларды алмаштырган адамдардын балдарды багып-тарбиялоо жана окутуу милдетин аткарбагандыгы;
- балдардын билим алуусуна бөгөт коюу;
- күч менен динге киргизүү;
- эмгегин пайдалануу;
- мугалимдер мектепте балдарды тарбиялоо милдетин аткарбагандыгы;
- тилдик, улуттук, жыныстык жана социалдык белгилери боюнча кодулоо.

ЗОМБУЛУКТУН ДИАГНОСТИКАСЫ ЖАНА БЕЛГИЛЕРИ

1. Балага карата физикалык зомбулук көрсөтүү фактысын таанып-билүү.

Денедеге майып болгон жерлердин мүнөзү:

- Денесиндеги көгөргөн, канталаган, сыйрылган жерлери;
- Зордук көрсөтүүнүн натыйжасында калган тактар, тырыктар;
- Бетинде же денесинде кайыш курдун, тиштин калтырган издери, ысык буюм же тамекинин күйгөн издери;
- Ысык суюктуктар менен колдоруна, буттарына (ысык сууга салып) күйүктүн изин калтыруу, ошондой эле май куйругуна ысыктык басуу;
- Сөөктөрүн сындырып, залал келтирүү, муундарынын шишип, ооруксунуусу;
- Сынган, түшкөн тиштери, канталаган эриндери, оозу жарылып, айрылганы;
- Чачы түшүп, башынын канталап калган жерлери;
- Ички органдарынын жабыркашы;
- Эмчектеги балдардын «калчылдоо (чайкалуу) синдрому»;
- Чоңдордун берген түшүндүрмөсүнүн алган жараттардын мүнөзүнө туура келбегендиги;
- Майрам жана дем алыш күндөрүнөн кийин пайда болгон жараттар;
- Ар кайсы убакта алынган көптөгөн жараттар (жаңылары жана айыгып бараткандары) жараттын өзгөчөлүгү, (бармактардын же буюмдардын издери);
- Канталаган жерлерин жашыруу үчүн мезгилге туура келбеген кийим кийип жүрүүсү.

Жүрүм-турумунун өзгөчөлүгү:

3 жашка чейин: ата-энесинен же улуулардан коркуу: кубануусун өтө аз билдирүү, ыйлаактык; өзгө балдардын ыйлаганынан коркуп кетүү; сүйлөшүү ыкмаларына үйрөнбөгөндүгү, жүрүм-турумундагы аша чапкандык – өтө жинденүүдөн, таптакыр кайдыгерликке чейин.

3 жаштан 7 жашка чейин: жагалданып мамиле кылуу, өтө тил алчаактык, ооруксунууну сезбөө, негативдүү, агрессивдүү мамиле, жаныбарларга ырайымсыз мамиле кылуу, калпычылык, уурулук, сүйлөө кебинин өнүкпөгөндүгү.

Башталгыч мектеп жашындагылар: залал келген жана кокустаган жерлеринин себебин жашырууга аракеттенүү; мектептен кийин үйүнө кайтуудан коркуу, жалгыздык, досторунун жоктугу, окууда жетишпегендиги, көңүл коюуга жөндөмсүздүгү, жинденүүсү.

Өспүрүм курак: үйдөн качуу, спирт ичимдиктерин, баңгизаттарды пайдалануу, өзүн-өзү өлтүрүүгө аракет кылуу, коомго жат, криминалдык жүрүм-турум.

2. Балага эмоционалдык зомбулук кылуунун фактысын аныктоо

Сырткы көрсөткүчтөр:

- Дене түзүлүшүнүн өнүгүүсүнүн артта калуусу;
- Сүйлөө кебинин кемчиликтери;
- Тарбиялоочу таасирге оңойлук менен моюн бербейт;
- Жалпы өсүшүнүн артта калуусу (эс-тутумунун, көңүл коюусунун, кабыл алуусунун, ой жүгүртүүсүнүн, моторикасынын өнүгүшү).
- Күндүзгү жана түнкү заарасын кармай албагандыгы;
- Ар кайсы жерлери ооруй тургандыгы жөнүндө тез-тез арыздануулар.

Таасирлениши:

- Өтө кыймылдуу, өзгөлөргө жолтоо болот;
- Бир калыпта чайкала берет, чымчыйт, тиштейт, бармагын сорот;
- Уйкусу начар, коркунуч басат;
- Башка балдар менен ойной албайт;
- Баарынан коркот;
- Бат жинденет;
- Кайдыгер;
- Түнт;
- Каардуулук байкалат;
- Кичине эле стресс абалга кабылса, кооптонуу жана толкундануу сезимдери пайда болот.

Эмоционалдык (психологиялык) зомбулукка дуушар болгон балдардын өзгөчөлүгү:

- Психикалык өнүгүүсүнүн токтоп калуусу;
- Көңүл коюусунун начардыгы, сабактан жетишпегендиги;
- Өзүн баалоосунун төмөндүгү;
- Каардануу, жинденүү түрүндөгү эмоционалдык бузулуулар (көп учурда өзүнө карай), басынган абалы;
- Башкалардын көңүл буруусуна өтө муктаж болуу;
- Депрессия, өзүнө-өзү кол салууга (суицид) аракеттенүү;
- Өз теңтуштары менен тил табыша албагандыгы (жагалдануу, өзгөчө илбериңкилик же жинденүү);
- Калпычылык, уурулук, девианттуу («чектен чыккан», асоциалдуу) жүрүм-турум;
- Психикалык нерв жана психосоматикалык оорулар: невроз, энурез, нервдеринин тартылуусу, уйкуусунун бузулуусу, табиттин жоголушу, семирүү, тери оорулары, астма ж.б.).

Жаш курактык өзгөчөлүк:

Жаш балдар үчүн уйкуунун, табиттин бузулушу, тынчсыздануу же сар-санаага батуу, ойногонду билбөө, сүйлөө жөндөмүнүн начардыгы, бармагын соруу адаты;

Башталгыч мектептин окуучулары үчүн - окуудагы көйгөйлөрү, теңтуштарынын четке кагуусу, социалдык жөндөмдөрүнүн начардыгы;

Эс тартуу же балакатка жетүү (препубертаттуу) мезгилинде үйдөн качып кетүү девиантуу жана делинквентүү (криминалдуу) жүрүм-турум, сабакка дайыма жетишпегендиги байкалат.

Балагатка жетип келе жаткан мезгилинде - депрессияга батат, агрессивдүүлүгү өсөт, өзүн-өзү жок кылуучу жүрүм-турумга, өзүн-өзү баалабоого, психосоматикалык ооруга кабылуу менен мүнөздөлөт.

3. Балдарга карата кайдыгер мамиле кылуу фактысын аныктоо

Физикалык керектөөлөрүнө болгон кайдыгерлик:

- Арык, же семиз;
- Кубарган, анемияга кабылган;
- Сунуш кылынган тамак-ашты сугалактанып жейт;
- Кирдеген, денеси түлөгөн, буттарында кычыткы ж.б. жугуштуу тери оорулары, тиштери чириген жана жагымсыз жыт чыгып турат;
- Кийими начар, мезгилге туура келбейт жана бою-башына чак эмес;
- Салмагынан жана боюнун өсүшүнөн теңтуштарынан артта калган;
- Уйкусураган чарчаңкы түрү, кубарган өңү, шишимик көздөрү;
- Эмчектеги балдардын денеси кургап, бышарып кетүүсү, кызамык чыгуу;
- Кебетеси жүдөө, жаман жыттанат.

Баланын эмоционалдык керектөөлөрүнө болгон кайдыгерлик:

- Жардам сурап көп кайрылбайт, көңүл бурууну күтпөйт, себеби андан улуулар кыжырланып кетээрин билет;
- Теңтуштары менен ынтымакташууну билбейт;
- Чоочун адамдын көңүлүн бурдурууга аракеттенет, ага жабышып алат;
- Өзгөлөрдү көңүлү ток ээрчип кете берет;
- Кебетеси муңайым;
- Бирөөлөр менен сүйлөшүүгө көңүлдөнбөйт.

Баланын саламаттыгына болгон кайдыгерлик:

- Муниципалдык медициналык жардам өз убагында берилбейт (тез жардам чакырышпайт);
- Дарылашпайт;
- Керектүү медициналык процедураларды, эмдөөлөрдү өткөрүшпөйт, врачтын жазгандарын аткарышпайт;
- Балдарды текшерүүдөн өткөрүшпөйт;
- Педикулез, котур;
- «Кырсыктуу окуялардын» тез кайталанышы, ириңдеген көнүмүш инфекциялуу оорулар;
- Дарыланбаган тиштер;
- Керектүү эмдөөлөрдүн жоктугу;
- Сүйлөө жана психикалык өсүштүн кармалышы.

Билим алуусуна жана өнүгүүсүнө болгон кайдыгерлик:

- Психикалык өнүгүшүнүн жана сүйлөөнүн кечигиши;
- Сабакты көп калтыруусу, такай кечигүүсү;
- «Мектеп неврозу» симптому – мектепке баруудан коркуу жана улуулардан жардамдын жоктугу;
- Дайыма үй тапшырмасын аткарбай келүүсү;
- Балдардын окуудагы жетиш-катышын көзөмөлдөбөө.

Жүрүм-турумунун өзгөчөлүгү:

- Ар-дайым ачка жана суусап турат: тамак-ашты уурдап, акыр-чикирди аңтаруусу мүмкүн ж.б.у.с.;
- Ойногонду билбейт;
- Бирөөлөрдүн көңүл буруусун, камкордугун издейт;
- Сабакты көп калтырат;

- Чектен чыккан жүрүм-турум: акыл эси өспөй калган, же өзүн чоң кишидей көрсөтүүгө аракеттенет;
- Сабыры суз;
- Чатак, же түнт;
- Баары менен ынтымакташа берет, же эч ким менен мамиле түзгүсү келбейт, сүйлөшкүсү келбейт;
- Өрт чыгарганга жакын, жаныбарларга таш боор;
- Мастурбация жасайт, чайкалат, бармактарын сорот ж.б.

4. Балага карата сексуалдык зомбулук болгонун аныктоо.

Алган жаракаттарынын, ооруларынын мүнөздөмөлөрү:

- Жан жеринен, ички органдарына залал келген, анын ичинде кыздык белгинин бүтүндүгү жоголгон;
- Көтөн-чучуктун «ачылып калышы»;
- Кийимдериндеги, терисиндеги, жан жериндеги, жамбаштарындагы сперманын тактары;
- Жыныс жолдору аркылуу берилүүчү оорулар;
- Кош бойлуулук;
- Заңды кармабай калуу («кийимдерди булгоо»), энурез;
- Нервдеринин, психикасынын бузулушу;
- Психосоматиканын бузулушу.

Сексуалдык зомбулукка кабылган баланын психикалык абалынын жана жүрүм-турумунун өзгөчөлүгү.

Мектеп жашына чейинки балдар: коркунучтуу түштөр, эси чыгып коркуу, регрессивдүү жүрүм-турум (кичине балдарга мүнөздүү кылык-жорук); сексуалдык жактан өз жашына ылайыксыз билимдүүлүгү, ошондой эле өзү менен өзү, же теңтуштары, же оюнчуктары менен сексуалдык оюндарды ойноосу; мастурбацияны ачык эле жасаганы.

Башталгыч класстын балдары: сабактардан артта калуусу, көңүл коюуну билбегендиги, жыныстык жактан өз жашына ылайык келбеген нерселерди билгени, жүрүм-турумунун сексуалдык “боекторду” алып жүрүүсү, ачуулануусу, жинденген кебетеси, деструктивдүү жүрүм-туруму, теңтуштары жана ата-энеси менен мамилесин бузуусу, көрсөтпөй мастурбация жасоосу.

Өспүрүм курактагылар: депрессияга түшүшөт; өзүн-өзү баалабайт; агрессивдүү, чектен чыккан жүрүм-туруму, жыныстык жактан өзүн-өзү туура эмес баалап алуусу, сексуалдашкан жүрүм-туруму, өз жанын кыюу менен коркутуулары жана аракеттери; спирт ичимдиктерди, баңгизатты пайдалануу, сойкулук, иретсиз жыныстык катнаштар, үйдөн кетүү; өзүнөн алсыздарга зомбулук көрсөтүүсү (анын ичинде сексуалдык). Иш жүзүндө көрүнгөндөй, балага сексуалдык зордук 80% учурда туугандары, же тааныштары тарабынан болот.

№3-ТИРКЕМЕ

КР МЫЙЗАМЫНА ЫЛАЙЫК БАЛАГА КАРАТА ЗОМБУЛУК ЖАНА КАЙДЫГЕР МАМИЛЕ ҮЧҮН ЖООПКЕРЧИЛИК

Күч колдонулган зомбулук үчүн кылмыштык жоопкерчилик

1. **Киши өлтүрүү** (97-берене КР Кылмыш кодекси). Киши өлтүрүү бул атайылап башка кишинин өмүрүн кыюу болуп эсептелет. Күнөөкөрдүн жашы жетпеген өспүрүмдү өлтүрүүсү квалификациялуу кылмыш түзүмү болуп эсептелет (б.а. өтө оор, катаал жаза алып келүүчү).

2. **Байкабастыктан өлүмгө дуушар кылуу** (101-берене). Өзүнүн кесиптик милдеттерин талапка ылайык аткарбоонун кесепетинен өлүмгө дуушар кылганда квалификациялуу кылмыш түзүмү болуп эсептелет.

3. **Саламаттыкка атайылап оор** (104-берене), **анча оор эмес** (105-берене) **же жеңил** (112-берене) **залал келтирүү**. Саламаттыкка, өмүргө коркунуч келтирген¹ же көрбөй, сүйлөбөй, укпай калууга же кайсы бир мүчөсүнөн ажыратууга же дененин бир мүчөсүнүн иштебей калышына, психикалык дартка чалдыгышына же саламаттыгынын башка бузулушуна алып келген оор залал келтирилгенде, бул эмгекке жарамдуулугунун үчтөн бирин туруктуу жоготуу менен коштолгондо, же боюнан түшүүгө, же болбосо бети, башына өчпөс так салууга алып келгенде саламаттыкка атайылап оор залал келтирүү деп эсептелет.

Саламаттыкка атайылап өмүргө коркунуч келтирбеген жана ушул Кодекстин 104-беренесинде каралган кесепеттерге алып келбеген, бирок саламаттыктын узакка начарлашына, же эмгекке жарамдуулугунун үчтөн бирин² олуттуу түрдө туруктуу жоготууга алып келген анча оор эмес залал келтирилгенде саламаттыкка атайылап оор залал келтирүү деп эсептелет.

Саламаттыкка жеңил залал келтирилгенде, бул саламаттыктын кыска убакытка бузулушуна же эмгекке жарамдуулугун утурумдук жоготууга алып келсе, бул саламаттыкка жеңил залал келтирүү деп эсептелет³.

4. **Кыйноо** (111-берене). Такай уруп-сабоо, же болбосо башка зомбулук аракеттер менен азап-тозокко салганда, эгерде бул ушул Кодекстин 104, 105-беренелеринде көрсөтүлгөн кесепеттерге алып келбесе, кыйноо деп түшүнсө болот. Жашы жете элек экендиги, же күнөөлүү үчүн алсыз абалда экендиги белгилүү болгон, же болбосо айып-

1 Өмүргө коркунучтуу деген – бул денеге залал келтирүүнүн негизинде жабырлануучунун ошол учурда өмүрүнө коркунуч алып келүүсү же өлүм менен бүтүшү. Ошол эле учурда өлүмдүн медициналык жардам берүү менен коштолгон алдын алуусу мындай жаракаттардын өмүргө коркунучун баалаганда эске алынбайт. Өмүргө коркунуч алып келчү жаракаттарга төмөнкүлөр тийиштүү: баш сөөктү, жүлүндү, көкүрөктү, ички тешип өткөн жаракаттар; жабык жаракаттар жана баш сөөктүн ачык сыныктары; чоң кан тамырлардын жаракаты (аорталар, уйку бездери, акырек, колтук, ийин, жамбаш, тизенин артындагы жана аларды коштогон тамырлар); узун түтүктүү сөөктөрдүн ачык сынышы: жамбаш, шыйрак, ийин; мээнин чайкалышынын өмүргө коркунучу бар оор даражадагы; кол менен же илмек менен муундуруунун негизинде мээде кан айлануунун бузулушу: эсин жоготуу, амнезия. / Россия Федерациясынын Кылмыш кодексине түшүндүрмө – М., 1997. – 229 – 232 б.

2 Саламаттыктын узакка начарлашы, бул үч жумадан ашуун жаракаттын натыйжасында пайда болгон дарттар, же кандайдыр бир ички органдардын функцияларынын бузулушу ж.б. Ооруканада жаткан учурда жана ооруканадан чыгуусун толук күн кылып саноо керек. Орчундуу туруктуу эмгек жөндөмүн жоготуу, бул үчтөн бир бөлүгүнөн кем эмес 10дон 33% чейинки эмгек жөндөмүн жоготуу болуп эсептелинет. / Россия Федерациясынын Кылмыш кодексине түшүндүрмө – М., 1997. –235б.

3 Саламаттыктын кыска убакытка бузулушу, бул 6 күндөн ашуун, бирок 3 жумага жетпеген, жаракаттын негизинде келип чыккан, саламаттыктын кыска мөөнөткө бузулушу. Анча оор эмес болуп эмгек жөндөмүнүн 10% туруктуу жоготуусу эсептелинет.

керге материалдык, же башка жагынан көз каранды болгон адамга карата, ошого тете уурдалган, же болбосо барымтага алынган адамга карата кыйноо болсо, бул кылмыштын квалификациялуу түзүмү болуп эсептелет.

Психикалык зомбулук үчүн кылмыштык жоопкерчилик

1. Өзүн-өзү өлтүрүүгө жеткирүү (102-берене). Коркутуу, катаал мамиле жасоо, же жеке кадыр-баркын дайыма кемсинтүү аркылуу адамды өзүн-өзү өлтүрүүгө же ага аракет кылууга жеткирүү (102-берене). Ошол эле жосундар айыпкерге материалдык, же башка жагынан көз каранды болгон адамга карата жасалганда, (мугалим-окуучу мамилелеринде, окуучу көз каранды) кылмыштын квалификациялуу түзүмү болуп эсептелет.

2. Өзүн өлтүрүүгө түрткү берүү (103-берене). Өзүн-өзү өлтүрүүгө түрткү берүү – бул көндүрүү, алдоо же башка жол менен экинчи бир адамда өзүн-өзү өлтүрүүгө болгон чечимди пайда кылганда, эгерде бул адам өзүн өлтүрсө, же өлтүрүүгө аракет кылса.

3. Мазактоо (128-берене). Мазактаганда, башкача айтканда, уятсыздык менен экинчи бир адамдын ар-намысын жана кадыр-баркын атайылап кемсинткенде бул беренеге таандык болот⁴.

4. Сексуалдык мүнөздөгү аракеттерге мажбурлоо (131-берене). Шантаж, жок кылам, зыянга учуратам, же мүлкүңдү алып коём деп коркутуу же болбосо жабырлануучунун (жабырлануучу аялдын) материалдык же башка жагынан көз карандылыгынан пайдалануу менен адамды жыныстык катнашка, бачабаздыкка, лесбиянчылыкка же сексуалдык мүнөздөгү башка аракеттерди жасоого мажбурлаганда, сексуалдык мүнөздөгү аракеттерге мажбурлоо деп эсептелет.

5. Опуза-талап (170-берене). Зомбулук көрсөтөм деп коркутуу, же башка бирөөнүн мүлкүн талкалайм, же сындырам деп коркутуу, ага тете эле жабырлануучуну, же анын жакын туугандарын маскаралаган маалыматтарды, же болбосо жабырлануучунун, же анын жакын туугандарынын укуктарына же мыйзамдуу кызыкчылыктарына олуттуу зыян келтириши мүмкүн болгон башка маалыматтарды таратам деп коркутуу менен башка бирөөнүн мүлкүн, же мүлккө карата укугун талап кылуу же мүлктүк мүнөздөгү башка аракеттерди жасоо опуза-талап деп эсептелет.

6. Хулиганчылык (234-берене). Зомбулук иш аракет жасоо же зомбулук көрсөтөм деп коркутуу, ошого тете мүлктү жок кылам, же зыянга учуратам деп коркутуу менен коштолгон, коомдук тартипти, же жалпыга бирдей жүрүм-турум ченемдерин одоно бузган аракеттер, атайылап жасалганда хулиганчылык деп эсептелет. Хулиганчылык, балдарды (14 жашка чейинки), кары-картаңдарды, майыпты же алсыз абалда болгон адамды мазактоо менен коштолгондо, кылмыштын квалификациялуу түзүмү болуп эсептелет.

Сексуалдык зомбулук үчүн кылмыштык жоопкерчилик

1. Зордуктоо (129-берене). Жабырлануучуга, же анын жакындарына зомбулук көрсөтүү, зомбулук көрсөтөм деп коркутуу аркылуу, ошого тете жабырлануучунун алсыз абалынан пайдалануу менен жыныстык катнашта болгондо бул зордуктоо деп

⁴ Мазактоо, бул бир, же бир нече кишиге карата болгон беделин түшүрүүчү аракеттер. Башкача айтканда, мазактоо бул уятсыз сөз түрүндө, адамдардын жөнөкөй жүрүм-турумдарынын эрежелерине туура келбейт, жабырлануучу инсанды төмөн баалоо. Мазактоо оозеки түрүндө жана ар-кандай адепсиз аракеттер менен коштолот (бетке түкүрүү, жаакка чабуу). Мазактоо, адамдын беделин түшүрүү, кемсинтүү, эл алдында же бетме-бет, же жабырлануучунун өзү жокто болушу мүмкүн, бирок жабырлануучуга бул окуя белгилүү болоорун эсепке алып туруп жасалат. Кемсинтүү менен баалоо чындыкка жатканда да, башкалардын ою менен төп келишкенде да мазактоо болуп эсептелет. / Россия Федерациясынын Кылмыш кодексине түшүндүрмө.- М., 1997.- 239б.

эсептелет. Бойго жете элек кызды зордуктоо кылмыштын квалификациялуу түзүмү болуп эсептелет, ал эми 14 жашка чейинки кызды зордуктоо, бул өзгөчө квалификациялуу кылмыштын түзүмү.

2. Сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттер (130-берене). Жабырлануучуга (жабырлануучу аялга) же башка адамдарга зомбулук көрсөтүү, же зомбулук көрсөтөм деп коркутуу, же болбосо жабырлануучунун (жабырлануучу аялдын) алсыз абалынан пайдалануу менен бачабаздык, лесбиянчылык, же сексуалдык мүнөздөгү башка аракеттер жасалганда, сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттер деп эсептелет. Эгерде жашы 14-кө жетпегендиги белгилүү болгондорго карата сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттер жасалса, бул өзгөчө квалификациялуу түзүмү бар кылмыш деп эсептелинет.

Кайдыгер мамиле үчүн кылмыштык жоопкерчилик

1. Коркунуч абалда калтыруу (ст. 121). Жаштыгына, карылыгына, оорусуна, же өзүнүн алсыз абалына байланыштуу өзүн сактап калууга чара көрүүгө мүмкүнчүлүгү жок адамды, анын өмүрү жана саламаттыгы үчүн коркунучтуу абалда жардам бербестен, атайылап таштап кеткенде, эгерде айыпкердин жабырлануучуга жардам берүүгө мүмкүнчүлүгү болсо, жана ал жөнүндө кам көрүүгө милдеттүү болсо, же болбосо өзү анын өмүрү үчүн коркунучтуу абалга алып келсе, бул коркунуч абалда калтыруу деп эсептелет⁵.

2. Он алты жашка толо элек адам менен жыныстык катнашта болуу жана сексуалдык мүнөздөгү башка аракеттерди жасоо (132-берене). Он алты жашка толо элек экендиги белгилүү болгон адам менен он сегиз жашка толгон адам жыныстык катнашта болгондо, бачабаздык же лесбиянчылык кылганда, ушул берененин негизинде жазага тартылат⁶.

3. Ыплас аракеттер (133-берене). Он төрт жашка толо элеги белгилүү болгон адамга карата зомбулук көрсөтпөстөн, ыплас аракеттер жасалганда ушул берене боюнча жоопкерчиликке тартылат⁷.

⁵ Эгерде инсан кесибинин, келишимдин же анын алдындагы жүрүм-турумдун натыйжасында келип чыккан башка бирөөгө жардам берүү милдети бар болуп туруп жана аны ишке ашырганга мүмкүнчүлүгү болуп туруп, аны аткарбаса, коркунуч абалда калтыргандык үчүн жоопкерчиликке тартылат. Айыпталуучу тарап жабырлануучуну саламаттыкка жана өмүргө коркунуч туудурган, жабырлануучу өзү эч кандай өзүнүн абалын сактоо үчүн чара көрө албастыгын баамдоосу керек. Жабырлануучуга жардам берүүдөн баш тартуунун себептери болуп: кылмыш жазасынан коркуу, өзүн кыйнагысы келбесе, өзүмчүлдүк, жактырбастык, кызганыч ж.б. болушу мүмкүн. // Россия Федерациясынын Кылмыш кодексине түшүндүрмө. Ю. И. Скуратова жана В. М. Лебедева.- М., 2000.- 287 бет.

⁶ Бул кылмыш зордук же тоотпогондук болуп баланын жашына жараша жоопкерчиликке тартылат. Эгерде бул аракеттер жашы 14 чыга элек балага карата болсо, анда бул жашы кичинекей баланын алсыз абалынан пайдаланып жасалган зомбулукка кирет. Эгерде бул аракеттер жашы 14-15 чейинки балдарга карата жасалган болсо, анда бул тоотпогон мамиле болуп эсептелет, ал жашы жетиле элек баланын өз ыктыяры менен, зомбулук колдонбой туруп мындай катнаштар балага физикалык, психикалык, адептик өнүгүүсүнө залал келтирүүсүн туюшу керек. Бирок бойго жеткен инсан баланын саламаттыгын жана адебин эске албастан өзүнүн жыныстык кумарын ишке ашырыш үчүн тоотпогон мамиле жасайт. КР Кылмыш Кодексинин 132-беренесинде көрсөтүлгөн аракеттер каталыраак жоопкерчиликке тартылат.

⁷ Ыплас аракеттер физикалык болушу мүмкүн (жашы кичине баланын жыныстык органдарын жылаңачтап, аларды кармалоо, айыпталуучу өзүнүн жыныстык органдарын жылаңачтап, ыплас аракеттерди жасоо). Ыплас аракеттер интеллектуалдуу түрдө да болушу мүмкүн (уятсыз, адепсиз нерселерди көрсөтүү, сексуалдык темага байланышкан кептерди жүргүзүү, уятсыз, адепсиз фильмдерди жана башка аудио же видео материалдарды угузуу же көрсөтүү). // Россия Федерациясынын Кылмыш кодексине түшүндүрмө. Ю. И. Скуратова жана В. М. Лебедеванын жалпы ред. астында- М., 2000.- 309 – 310б. / Мындай учурда балага карата тоотпогон мамиле төмөндө көрсөтүлөт: өзүнүн жыныстык керектөөлөрүн канаттандыруу максатында жашы кичине балада жыныстык катнаштарга кызыгуусун арттырып, аны кийинки жыныстык катнашка даярдоосу, айыпталуучу балага карата ыплас аракеттерди жасайт, анын сексуалдык дүүлүгүүсүн чакыруу үчүн аларга жат сексуалдык кызыгууну ойготуп, ошону менен баланын кадимки физикалык жана психикалык өнүгүүсүн бузат.

4. Жашы жетпегенди кылмыш жасоого тартуу (156-берене). Он сегиз жашка толгон адам тарабынан убада берүү, алдоо, коркутуу же башка ыкма менен жашы жетпегенди кылмыш жасоого тартуу эсептелет. Эгерде бул иш мугалим тараптан болсо анда квалификациялуу кылмыш түзүмү бар деп эсептелет.

5. Жашы жетпегендерди коомчулукка каршы аракеттерди жасоого тартуу (157-берене). Бул берене боюнча он сегиз жашка толгон адам тарабынан жашы жетпеген адамды аракеттикке, баңги же башка баш айлантуучу заттарды врачтын дайындоосуз керектөөгө, сойкулукка, сексуалдык аракеттерди жасоого, селсаяктык же кайырчылык кылууга, же болбосо аны селсаяктыкта, же кайырчылыкта пайдаланууга тартса жаза алат⁸.

6. Жашы жетпегенди тарбиялоо боюнча милдеттерди аткарбоо (161-берене). Ата-эне, же өздөрүнө жашы жетпегенди тарбиялоо боюнча милдеттер жүктөлгөн башка адам жашы жетпегенди тарбиялоо боюнча милдеттерин, ошого тете жашы жетпегенге көзөмөл жүргүзүүгө милдеттүү болгон билим берүүчү, тарбиялоочу, дарылоочу, же башка мекемелердин окутуучусу, же башка кызматкери өз милдеттерин аткарбаганда, же талапка ылайык аткарбаганда, эгерде бул жосундар жашы жетпегенге ырайымсыз мамиле жасоо менен коштолсо, ушул беренеге ылайык жоопко тартылат⁹.

7. Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, аларга окшош нерселерди, же прекурсорлорду башкага берүү максатында мыйзамсыз даярдоо, сатып алуу, сактоо, ташуу, жөнөтүү, ага тете эле мыйзамсыз өндүрүү же берүү (247-берене). Жашы жетпегендиги мурда белгилүү болгон адамга карата 18 жашка чыккан адам тарабынан болсо квалификациялуу түзүмү бар деп эсептелет, эгерде жашы он төрткө жете элекке карата болсо, анда өзгөчө квалификациялуу түзүмү бар кылмыш болуп ушул берене боюнча жоопкерчиликке тартылат.

8. Баңгилик каражаттарды же психотроптук заттарды колдонууга тартуу (249-берене). Жашы жетпегендерге карата мындай кылмыш жасалса, ал квалификациялуу түзүмү бар деп эсептелинет.

9. Порнографиялык буюмдарды жасоо же сатуу (262-берене). Сатуу, жайылтуу же рекламалоо максатында порнографиялык чыгармаларды, басылмаларды, сүрөттөрдү же порнографиялык мүнөздөгү башка буюмдарды даярдоо, ошондой эле аларды сатуу, же сатуу максатында сактоо ушул берене боюнча жоопкерчиликке тартылат.

Физикалык зомбулук үчүн административдик жоопкерчилик

1. Уруп-сабоо (КР "Административдик жоопкерчилик жөнүндө" Кодексинин 66-9-бере-

⁸ Баланы бардык аталып кеткен коомго жат көрүнүштөргө көндүрүп, суранып, конок кылып, кандайдыр бир кызыкчылыктарды убада кылып, коркутуп же үйдөн кууп чыгуу ж.б. менен коштолот. / Россия Федерациясынын Кылмыш кодексине түшүндүрмө. Ю. И. Скуратова и В. М. Лебедеванын жалпы ред. астында.- М., 2000.- 333б./ Балдарга карата тоотпогон мамиле баланын кылмышка катышуусу, анын кадимки өнүгүүсүн жана инсан катары калыптануусун бузуп, аны криминалдык чөйрөгө түртөт ж.б.у.с. Жаш курактан спирт ичимдиктерди ичүү, баңгизаттарды колдонуу, же башка дагы баш айландыруучу заттар жаш өспүрүмдөрдүн физикалык жана психикалык өнүгүүсүнө залал келтирип, көп учурда кийинки өнөкөт алкоголизм жана наркомания орууларын алып келет. Сойкулук бул жаш өспүрүмдүн физикалык гана саламаттыгын эмес, анын инсан катары адептик өнүгүүсүн да бузат. Селсаяктык жана тилемчилик окууга тоскоол болуп, жаман адаттарды өнүктүрөт. Сексуалдык аракеттер жана о.э. порнографиялык материалдарды жасоого байланышкан аракеттер баланын психикалык, физикалык, адеп-ахлактык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет.

⁹ Баланы тамак-ашсыз калтырып, өзүн жалгыз бир бөлмөгө көпкө бекитип койгондо, анын адамдык беделин түшүргөндө, кемсинткенде, сабаганда ж.б. акылга сыйбаган аракеттерди жасаганда, бул балага карата зомбулук мамиле деп эсептелет.

неси). Уруп-сабоо бул – ур-токмокко алып, же башка физикалык оору келтирүүчү зомбулук аракеттер¹⁰.

2. Саламаттыкка атайын жеңил залал келтирүү (66-10-берене). Бул берене боюнча анча иш жөндөмүн жоготпогон же аз убакытка атайын саламаттыгына залал келтирген учурларда жоопкерчиликке тартылат.

Психикалык зомбулук үчүн административдик жоопкерчилик.

1. Ынсап эркиндигине жана динге ишенүү эркиндигине укукту ишке ашырууда тоскоолдуктарды түзүү (ст. 61).

2. Жарандардын тилди эркин тандап алуу укугун бузуу (64-берене). Жарандардын тарбиялоодо жана окутууда тилди эркин тандап алуу укугун бузуу, тилди пайдаланууга тоскоолдуктарды жана чектөөлөрдү коюу, мамлекеттик тилди, ошондой эле Кыргыз Республикасында жашаган улуттар менен элдердин башка тилдерине тоотпой мамиле кылуу ушул берене боюнча жоопкерчиликке тартылат.

3. Жашы жете элек баланы (өспүрүмдү) тарбиялоо жана окутуу милдеттерин аткарбоо (65-берене). Бул берене боюнча ата-энелери жана башка бул милдеттер жүктөлгөн адамдар, педагогдор же билим берүү, тарбиялоо, дарылоо, ошондой эле ж.б. жашы жете электерди көзөмөлдөөчү мекемелердин кызматкерлери тарабынан жашы жете элек өспүрүмдү тарбиялоо жана окутуу милдеттерин аткарбагандыгы, же жеткиликтүү аткарбагандыгы үчүн жазланышат.

4. Өлүм менен коркутуу (66-11-берене). Бул берене боюнча өлүм менен опузалоо коркунучун ишке ашыруу жетишээрлик негиздери бар болсо жоопкерчиликке тартылат. Жабырлануучу тарапка өлүм менен коркутуу кат түрүндө же оозеки түрдө айтылат, телефон аркылуу, почта же телеграф аркылуу жабырлануучунун өзүнө, же анын жакын тааныштары аркылуу, же дагы үчүнчү тарап аркылуу. Маанилүүсү, бул жабырлануучуга белгилүү болсо болду. Айыпталуучу тараптан опуза жабырлануучу үчүн чын эле коркунуч алып келип ишке ашчудай аракет, же сөз түрүндө көрсөтүлүшү керек. Коркутуунун аныктыгынын күбөсү бул жабырлануучуга курал көрсөтүп, же коркунучтуу кыймыл-аракеттерди жасоо ж.б. болот.

Тоотпогон мамиле үчүн административдик жоопкерчилик

1. Жашы жетиле электерге спирт ичимдиктерин сатуу (92-1-берене).

2. Коомдук жайларда спирт ичимдиктерин ичүү, же адамдык беделди булгап, мас болуп жүрүү (366-берене).

3. Жашы жетпегендерди жосунсуз иштерге тартуу (367-берене). Бул берене боюнча жашы жетпегендерди кайырчылыкка, спирт ичимдиктерин ичүүгө, баңги же психиканы бузуучу зат болбогону менен, интеллектуалдык-эртүүлүк сапаттарына таасир берүүчү заттарды, же каражаттарды колдонууга тартуу жоопкерчиликке тартылат.

¹⁰ Уруп-сабоо – Адамдын саламаттыгына залал келтирбеген, аз убакытка ооруксунган катуу, тукул курал менен көп жолу уруу (муштум, таяк, балтанын уңгусу менен ж.б.). Физикалык ооруга алып келген башка зомбулук аракеттер, булар, камчы менен чабуу, чымчуу, чачын жулуу, жаныбарларга тиштетүү же курт-кумурскаларга чактыруу ж.б. айыпталуучулар колдонгон аракеттер. Ошол эле учурда бардык физикалык аракеттер физикалык оору алып келиши мүмкүн. / Россия Федерациясынын Кылмыш кодексиине түшүндүрмө.- М., 1997.- 238, 239 бет.

СОТ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ МЫЙЗАМДУУ ӨКҮЛДӨРДҮН МАКАМЫ

30 июнь 1999 жыл №62 КР кылмыш-жаза кодекси.

21 июлда 1999 жылы № 59-62 «Эркин-тоо» гезитинде жарыкка чыккан; “КР Жогорку Кеңешинин ведомосту”1999 ж., № 10, 442-берене.

5-берене. Ушул Кодексте камтылган негизги түшүнүктөрдүн аныктамасы

Мыйзамдуу өкүлдөр – ишке катышкан адамдын ата-энеси, багып алган ата-энеси, камкорчусу, тарбиялоочусу, ошондой эле ишке катышкан адам камкордугунда турган уюмдун жана адамдардын өкүлдөрү.

49-берене. Жабырлануучу

Кылмыштан улам моралдык, денесине, же мүлкүнө зыян келтирилген адам жабырлануучу деп табылат. Жабырлануучу деп табуу жөнүндө тергөөчү жана сот токтом чыгарат. Жабырлануучу деп табуу жөнүндө чечим зыян келтирген кылмыш окуясы аныкталгандан кийин кабыл алынат жана анын жашына, психикалык, же саламаттык абалына көз каранды болбойт.

50-берене. Жабырлануучунун укуктары жана милдеттери

(1) Жабырлануучу:

- 1) айыпкерге коюлган күнөөнүн маңызын билүүгө;
- 2) көрсөтүү берүүгө;
- 3) далил келтирүүгө;
- 4) өтүнүч жана баш тартуу билдирүүгө;
- 5) өз эне тилинде же өзү билген тилде көрсөтүү берүүгө;
- 6) тилмечтин кызматынан пайдаланууга;
- 7) өзүнүн өкүлүнө ээ болууга;
- 8) өзүнүн өтүнүчү боюнча, же өз өкүлүнүн өтүнүчү боюнча жүргүзүлүүчү тергөө аракеттерине катышууга;
- 9) өзүнүн катышуусу менен жүргүзүлгөн тергөө аракеттеринин протоколдору менен таанышууга жана аларга карата пикирин билдирүүгө;
- 10) тергөө бүткөндөн кийин иштин бардык материалдары менен таанышууга жана андан зарыл маалыматтарды көчүрүп алууга;
- 11) жазык ишин козгоо, жабырлануучу деп табуу, же андан баш тартуу, жазык куугунтугун токтотуу жөнүндө токтомдордун көчүрмөлөрүн, айыпкер катары ишине тартуу жөнүндө токтомдун көчүрмөсүн, ошондой эле соттун чечимдеринин көчүрмөсүн алууга;
- 12) сотко катышууга;
- 13) соттогу талаш-тартыштарда чыгып сүйлөөгө, айыптоону колдоого;
- 14) сот заседаниесинин протоколу менен таанышууга жана ага карата пикирлерин билдирүүгө;
- 15) алгачкы текшерүү органынын кызматкеринин аракеттерине, тергөөчүнүн, прокурордун жана соттун аракеттерине жана чечимдерине даттанууга;

16) соттун чечимдерине даттанууга;

17) иш боюнча берилген даттануулар, сунуштар жөнүндө билүүгө жана аларга каршылык билдирүүгө;

18) даттануулар менен өтүнүктөрдү сотто кароого катышууга;

19) ушул Кодексте жол берилген учурларда айыпкер менен жарашууга;

20) кылмыш аркылуу келтирилген зыяндын ордун мамлекеттин эсебинен толтуруп алууга;

21) заттык далил катары же башка негиздер боюнча жазык процессин жүргүзүп жаткан орган кылмыш жасаган адамдан алып койгон мүлкүн, өзүнө таандык болгон расмий документтердин түп нускасын кайтарып алууга;

22) соттолгон адамдан кылмыштын айынан келтирилген моралдык зыяндын ордун толтурууну талап кылууга укуктуу.

(2) Жабырлануучу:

1) тергөөчүнүн, прокурордун жана соттун чакыруусу боюнча келүүгө;

2) көрсөтүү берүүгө, иш боюнча өзүнө белгилүү болгон бардык маалыматтарды туура айтып берүүгө;

3) өзүндөгү буюмдарды, документтерди, салыштырып изилдөө үчүн үлгүлөрдү берүүгө;

4) тергөөчүнүн, прокурордун, соттун талабы боюнча күбөлөндүрүүдөн өтүүгө;

5) иш боюнча өзүнө белгилүү жагдайлар туурасында маалыматтарды ачыкка чыгарбоого;

6) тергөөчүнүн, прокурордун, соттун буйругуна баш ийүүгө;

7) сот отурумунда тартипти сактоого милдеттүү.

(3) Чакырган учурда жабырлануучу жүйөлүү себепсиз келбесе, ушул Кодекстин 120, 121-беренелеринде каралган тартипте мажбурлоо жолу менен келтирилиши жана эсептик көрсөткүчтөрдүн эки өлчөмүнө чейин акчалай айып тартышы мүмкүн.

(4) Көрсөтмө берүүдөн баш тарткандыгы жана атайылап жалган

көрсөтмө бергендиги үчүн жабырлануучу Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 330, 331-беренелери боюнча жоопкерчилик тартат.

(5) Кылмыштардын кесепетинен жабырлануучу өлүмгө учураган иштер боюнча ушул беренедө каралган укуктарды анын жакын туугандары жүзөгө ашырат.

54-берене. Жабырлануучунун, жарандык доогердин өкүлдөрү

(2) Жашы жетпеген, же өзүнүн дене-боюнун же психикасынын абалы боюнча өз укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын өз алдынча коргой албаган жабырлануучунун, жарандык доогердин укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын коргоо үчүн алардын мыйзамдуу өкүлдөрү ишке катышууга милдеттүү түрдө тартылат.

(3) Мыйзамдуу өкүлдөр жана жабырлануучунун, жарандык доогердин өкүлдөрү жабырлануучунун жана жарандык доогердин өздөрүндөй эле процесстик укуктарга жана милдеттерге ээ.

(4) Жабырлануучунун, жарандык доогердин ишке жеке катышуусу, аларды бул иш боюнча өзүнүн өкүлүнө ээ болуу укугунан ажыратпайт.

131-берене. Тергөөчүнүн, прокурордун аракеттерине жана чечимдерине даттануулар

(1) Тергөөчүнүн, прокурордун жазык ишин козгоо тууралуу, жазык ишин токтотуу жөнүндө токтому, ошого тете алардын жазык сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын конституциялык укуктарына жана эркиндиктерине зыян келтирүүгө жөндөмдүү же жарандардын сот адилеттигине жетишүүсүн кыйындатуучу чечимдери жана аракеттери (аракетсиздиктери) териштирүү өндүрүшүнүн жери боюнча сотко даттанылышы мүмкүн.

(2) Даттануу сотко арыздануучу, анын жактоочусу, мыйзамдуу өкүлү же өкүлү тарабынан түздөн-түз, болбосо тергөөчү же прокурор аркылуу берилиши мүмкүн.

170-берене. Тергөө аракетинин протоколу

(8) Жабырлануучунун, анын өкүлүнүн, күбөнүн жана алардын жакындарынын коопсуздугун камсыз кылуу зарыл деп ойлоого негиздер болгондо тергөөчү жабырлануучу, анын өкүлү, күбө катышкан тергөө аракетинин протоколунда алардын ким экендиги жөнүндө маалыматтарды келтирбөөгө укуктуу. Мындай учурда тергөөчү токтом чыгарууга милдеттүү, анда тергөө аракетине катышуучунун ким экендиги жөнүндө маалыматтарды жашыруун сактоо жөнүндө кабыл алынган чечимдин себептери баяндалат, тергеме аты жана ал катышкан тергөө аракетинин протоколунда коюла турган колдун үлгүсү көрсөтүлөт. Токтом мөөр басылып чапталган конвертке жайгаштырылат, анын мазмуну менен тергөөчүдөн башка көзөмөл жүргүзгөн прокурор жана сот гана тааныша алат.

172-берене. Жазык процессине катышкандардын укуктарын түшүндүрүүнүн жана камсыз кылуунун милдеттүүлүгү.

Тергөөчү тергөө аракетине катышып жаткан шектүү адамга, айыпкерге, жабырлануучуга, жарандык доогерге, жарандык жоопкерге жана алардын өкүлдөрүнө, ошондой эле башка адамдарга алардын укуктарын түшүндүрүүгө жана иш боюнча тергөөнүн жүрүшүндө бул укуктарды жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүктү камсыз кылууга милдеттүү. Ошол эле мезгилде аларга жүктөлгөн милдеттер жана аларды аткарбоонун терс кесепеттери түшүндүрүлүүгө тийиш. Ушул беренедө аталып өткөн адамдарга укуктарын жана милдеттерин түшүндүрүү алардын коюлган колдору менен күбөлөндүрүлөт.

173-берене. Тергөөнүн маалыматтарын ачыкка чыгаруунун жол берилгистиги

(1) Жазык иштери боюнча тергөөнүн жүрүшүндө алынган маалыматтар ачыкка чыгарылбоого тийиш.

(2) Тергөөчү күбөнү, жабырлануучуну, жактоочуну, жарандык доогерди, жарандык жоопкерди же алардын өкүлдөрүн, серепчини, адисти, тилмечти, күбө-калысты жана тергөө аракетин жүргүзүүгө катышып жаткан башка адамдарды тергөөнүн маалыматтарын ачыкка чыгарууга жол берилбей тургандыгы жөнүндө эскертет жана жоопкерчилик жөнүндө эскертүү менен алардан колкат алууга укуктуу.

190-берене. Суракка чакыруунун тартиби

(5) Он алты жашка толо элек адамды, күбө же жабырлануучу катарында чакыруу, анын ата-энеси, же башка мыйзамдуу өкүлдөрү аркылуу жүргүзүлөт. Башкача тартипте чакырууга, эгерде бул иштин жагдайларынан улам келип чыккан учурда гана жол берилет.

193-берене. Жашы жете элек өспүрүм күбөнү, же жабырлануучуну суракка алуунун өзгөчөлүктөрү

(1) Он төрт жаш куракка чейинки күбөнү, же жабырлануучуну, ал эми тергөөчүнүн кароосу боюнча он төрт жаштан он алты жашка чейинки курактагы күбөнү, же жабырлануучуну суракка алууда педагог чакырылат. Жашы жете элек өспүрүм күбөнү, же жабырлануучуну суракка алууда анын мыйзамдуу өкүлдөрү катышууга укуктуу.

(2) Он алты жашка чейинки курактагы күбөлөргө жана жабырлануучуларга көрсөтүүлөрдү берүүдөн баш тартуу үчүн жана атайылап жалган көрсөтүүлөрдү берүү үчүн жоопкерчилик жөнүндө эскертилбейт. Мындай күбөлөргө жана жабырлануучуларга процесстик укуктарды жана милдеттерди түшүндүрүүдө аларга чындыкты гана айтуунун зарылдыгы көрсөтүлөт. Жашы жете элек өспүрүм күбөгө жана жабырлануучуга алардын өздөрүнүн, же жакын туугандарынын жасаган кылмыштарынын бетин ачкан көрсөтүүлөрдү берүүдөн баш тартууга укуктуулугу түшүндүрүлөт. Укуктарынын жана милдеттеринин түшүндүрүлүшү жөнүндө протоколго белги коюлуп, ал күбөнүн, же жабырлануучунун колун койдуруу менен күбөлөндүрүлөт.

(3) Ушул берененин биринчи бөлүгүндө көрсөтүлгөн суракка катышып жаткан адамдарга, суралып жаткандардын укуктарынын жана мыйзамдуу таламдарынын бузулушу жөнүндө протоколго киргизиле турган пикирлерди айтууга, ошондой эле тергөөчүнүн уруксаты менен суралып жаткан адамга суроолорду берүү укуктуулугу түшүндүрүлөт. Тергөөчү суроону четке кагууга укуктуу, бирок аны протоколго киргизүүгө жана четке кагуунун себебин көрсөтүүгө тийиш.

199-берене. Серептөөнү белгилөөнүн тартиби

(4) Жабырлануучуга карата соттук серептөө, ушул Кодекстин 200-беренесинин 2 жана 4-пункттарында каралгандан башка учурларда, ошондой эле күбөгө карата алардын жана алардын мыйзамдуу өкүлдөрүнүн жазуу жүзүндөгү макулдуктары менен жүргүзүлөт.

200-берене. Серептөөнү белгилөөнүн жана аны жүргүзүүнүн милдеттүүлүгү, эгерде иш боюнча:

1) өлүмдүн себебин, ден соолукка келтирилген зыяндын мүнөзүн жана оордугунун даражасын аныктоо зарыл болгондо;

2) бул иш үчүн мааниге ээ болгондо, ал эми курагы жөнүндө документтер жок болгондо, же шектенүүнү пайда кылганда, шектүү адамдын, айыпкердин, жабырлануучунун курагын белгилөө зарыл болгондо;

3) алардын акыл-эсинин соо экендиги, же жазык процессинде өз укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын өз алдынча коргоого мүмкүнчүлүгү жаатында шектенүү пайда болгондо, шектүү адамдын, айыпкердин психикалык абалын аныктоо зарыл болгондо;

4) жабырлануучунун, күбөнүн иш үчүн мааниси бар жагдайларды тура кабылдоого жана алар жөнүндө көрсөтмө берүүгө жөндөмдүү экендиги тууралуу шектенүү пайда болгондо, алардын психикалык абалын аныктоо зарыл болгондо серептөөнү дайындоо жана жүргүзүү милдеттүү болуп эсептелет.

202-берене. Шектүү адамдын, айыпкердин, жабырлануучунун, күбөнүн серептөөнү белгилөөдөгү жана жүргүзүүдөгү укуктары

(3) Жабырлануучуларга жана күбөлөргө карата серептөө жүргүзүү алардын макулдугу менен жүзөгө ашырылат, алардын макулдугу жазуу жүзүндө берилет. Эгерде бул адамдар он алты жашка толо элек же сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп табылса, серептөө жүргүзүүгө жазуу жүзүндө макулдук алардын мыйзамдуу өкүлдөрү тарабынан берилет.

293-берене. Жашы жетпеген жабырлануучуну жана күбөнү суракка алуунун өзгөчөлүктөрү

(1) Он төрт жашка чейинки жабырлануучуну жана күбөнү суракка алууда, ал эми соттун кароосу боюнча – он төрттөн он алты жашка чейинкилерди суракка алууда да педагог чакыртылат. Зарыл учурда ата-энелер же жашы жетпегендин башка мыйзамдуу өкүлдөрү чакыртылат. Көрсөтүлгөн адамдар төрагалык кылуучунун уруксаты менен жабырлануучуга жана күбөгө суроолор бере алышат.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ

Үй-бүлөдөгү зомбулуктан социалдык-укуктук коргоо жөнүндө

Үй-бүлөдөгү зомбулук (үй-бүлөлүк зомбулук) – үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн үй-бүлөнүн экинчи мүчөсүнө карата жасаган, үй-бүлө мүчөсүнүн мыйзамдуу укуктары менен эркиндиктерин кысымга алган, денесинин, же психикасынын жабыр тартуусуна алып келген жана үй-бүлөнүн жашы жете элек мүчөсүнүн денесине, болбосо инсандык жетилишине зыян келтирген, же коркунуч туудурган ар кандай атайын аракет;

үй-бүлөдөгү күч колдонулган зомбулук – үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн экинчисин атайын кыйноосу, болбосо уруп-согуусу, ден соолугуна зыян келтирүүсү, үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн үй-бүлөнүн экинчи бир мүчөсүнүн эркин жүрүүсүнөн, турак-жайынан, тамак-ашынан, кийим-кечесинен жана кадимки жашоо шартынан атайын ажыратуусу, оор күч эмгегине мажбурлоосу, ошондой эле жашы жетпегендердин ата-энесинин, камкорчуларынын, көзөмөлчүлөрүнүн, багып алган адамдардын жашы жетпегенди багуу, анын саламаттыгы жана жекече коопсуздугу жөнүндө кам көрүү милдеттерин аткаруудан качуусу, бул анын денесине, же психикасынын саламаттыгына залал келтириши, анын инсандыгынын ар-намысына жана кадыр-баркына зыян келтирүүсү, ошондой эле жабыр тарткан баланын психикасына, денесине, же инсандык жетилишине зыян келтириши, же үй-бүлө мүчөсүнүн өлүмүнө алып келиши;

үй-бүлөдөгү психикалык зомбулук – үй-бүлөнүн бир мүчөсүнүн үй-бүлөнүн экинчи мүчөсүнүн ар-намысын жана кадыр-баркын атайылап кордоосу, же аны коркутуу, мазактоо, коркок билишке алуу аркасында анын өмүрү, же ден соолугу үчүн коркунучтуу, ошондой эле үй-бүлөнүн жашы жетпеген мүчөсүнүн психикалык, денесинин, же инсандык жетилишинин бузулушуна алып келүүчү укук бузууларды жасоого мажбурлоо;

үй-бүлөдөгү сексуалдык зомбулук – үй-бүлө мүчөсүнүн бирөө үй-бүлө мүчөсүнүн башка бирөөсүнүн жыныстык кол тийбестигине жана жыныстык эркиндигине кол салуучу жосуну, ошондой эле үй-бүлөнүн жашы жете элек мүчөсүнө карата болгон сексуалдык мүнөздөгү аракет;

коргоо ордери – үй-бүлөдө зомбулуктан жана аны коркутуудан жабыр тартуучуну мамлекет тарабынан коргоого алган жана зомбулук жасаган, же аны ишке ашырууга коркутуу аракетин жүргүзгөн адамга ушул Мыйзамда аныкталган чараларды эскертүү жасоого алып келүүчү процесстик юридикалык документ.

№4-ТИРКЕМЕ

Сабактар үчүн көнүгүүлөр.

Оюндарды колдонуу «Зомбулуксуз мектеп» программасынын окутуу курсунун сабактарына күч кошот. Алар талкууланып жаткан темага кызыгуу жаратып, бир темадан экинчи темага өтүүнү толуктап, окутуу учурунда пайдаланылат.

Бул тиркемеде сунуш кылынган көнүгүүлөрдү энерджайзер деп аташат, анткени алар дайыма эмоционалдык жана физикалык күч беришет. Энерджайзер (energize- деген англис сөзүнөн “энергия берет” дегенди жана energizer- активизатор, генератор дегенди билдирет, эреже катары, анча узун эмес көнүгүүлөр (демейкидей, 2ден 10мүнөткө чейин) катышуучуларга бири бири менен таанышууга, чымырканууну жеңилдетип, команда болуп түзүлүүгө жана топторго бөлүнүүгө жардам берет. Бир эле көнүгүүдө бир канча максат болушу мүмкүн.

Алып баруучуну тап

Бир катышуучунун сыртка чыгып туруусун өтүнгүлө. Бөлмөдө калган катышуучулар «алып баруучуну» тандап алышат, ал башкаларга тууроо үчүн кыймылдарды көрсөтүп турат (жаңсоолор, мимика, кыймыл-аракеттер ж.б.). Сыртка чыгып кеткен адам киргенде, катышуучулар айланта курчап турушат да, ал чок ортодо болуп калат. Айланада тургандар алып баруучунун кыймыл-аракетин кайталашат, ал тез-тез кыймылдарын өзгөртүп турат. Ортодо турган катышуучу, «алып баруучуну» табуусу керек.

Топтогу катышуучулардын санын айткыла

Бардыгы, алып баруучу (ар бир каалоочу боло алат) алакан чапкандан кийин башталат, катышуучулар тегерек тартып турушат да, алакан чабылган сайын айлана басышат, алып баруучу катышуучулардын санына жараша экиден онго чейин санаганга чейин ошентешет. Катышуучулар тез арада аталган сандагы топту түзүүлөрү керек. Ашыкча болуп сыртта калган катышуучулар оюндан чыгып, орундарына отурушат.

Жемиш салат

Алып баруучу (ар бир каалоочу боло алат) катышуучулар түзгөн айлананын чок ортосуна турат жана кезек менен жемиштердин аты менен санайт: алма, банан, алмурут же апельсин. Андан ары алып баруучу ошол аталган жемиштин бирин айтат. Ушул атты кайталап айткан катышуучулардын бардыгы өз ара орун алмаштырат, «алып баруучу» бош орунга отура калат да, орунсуз калган бала «алып баруучу» болуп оюнду улантат.

Бузук телефон

Алып баруучу (ар бир каалоочу боло алат) оң жагында отурган катышуучунун кулагына бир нерсе деп шыбырап, оюнду баштайт. Ал катышуучу оң жакта отурган балага укканын шыбырайт. Маалымат ошентип аягына чейин кыдырата айтылып, эң акыркы катышуучу үн чыгара айтат. Катышуучулар укканын кайра кайталап суроого, үн чыгара кайталоого тыюу салынат.

Чогуу иштешүү

Катышуучулар эки командага бөлүнүүлөрү керек. Ар бир команда эки сапка тизилип, бир-бирине бетме-бет турушат. Колдорун сунуп, кайчылаштыра, бет алдындагы катышуучунун колдорун кармайт. Колдорун ушундай кайчылаштыра кармап туруу менен топту биринчи эки катышуучудан баштап аягына чейин өткөрүү керек. Эгер топ түшүп кетсе, катышуучулар колдорун ажыратпай эңкейип, топту алып, андан ары узатуулары керек. Эгер топту антип ала алышпаса, чынжырды үзүүгө туура келет. Топту берээрге кайрадан түз болуп туруу зарыл. Акыркы катышуучуга топту биринчи жеткирген команда жеңүүчү болуп эсептелет.

Релаксиялык (жеңилдетүүчү) көнүгүүлөр

Жөнөкөй ыкмаларды колдонуу жеңилдетүүчү көнүгүүлөрдү аткаруу, катышуучулардын негативдүү, аша чапкан аракеттерин тынчтантууга багытталган. Жеңилдетүүчү көнүгүүлөрдү колдонуу менен стрессти азайтып, бала же улуу адам күтүлбөгөн кырдаалдан чыгууну үйрөнөт.

«Жираф»

Көзүңөрдү жумгула. Дем алып, өзүңөрдү бош кармагыла. Ээгиңерди көкүрөгүңөргө такап, оң жакка бурулгула, кайра солго. Муну үч жолу кайталагыла. Эми акырын мойнуңарды бурагыла. Ийниңерди көтөргүлө, кайра түшүргүлө, үч жолу кайталагыла. Андан кийин эки ийниңерди алмак-салмак бир нече жолу көтөргүлө. Кайрадан түз жана ыңгайлуу отургула. Мойнуңардын узарып, бошоп калганын сездиңерби? Өзүңөрдү жирафтай мойну узун кылып элестеткиле.

«Акылманга жол»

Жаңы көнүгүү башталды. Силер тоого жай чыгып баратасыңар. Кандай жол менен басып баратасыңар? Бир мүнөткө токтогула. Пейзажды карагыла! Кандай сонун! Кааласаңар, бул жерде калып, бул кооз, көркөм, ажайып жаратылышка жуурулушуп көргүлө. Андан ары жолго чыккыла. Улам жогорулап тоого чыга бергиле. Кичине чарчадыңарбы? Чарчоону сезгиле. Бул жагымдуу чарчоо, бирок жолду улоо керек. Тигинде, тоонун башында адам жашайт. Ал – билерман жана акылман. Андан эң маанилүү нерсе жөнүндө, жан дүйнөң жөнүндө сурап, эң татаал сурооңду берсең болот. Көрүп жатасыңарбы, ал адам жашаган үйдү. Силерди күтүп атат. Келгениңерге абдан кубанычта. Силерди түшүнүү менен жардам берүүгө ынтызар. Ошол жерде кармалгыла. Баарын кунт коюп карагыла: үйдү, пейзажды, эң негизгиси адамды. Мүмкүн, бир нерселер жөнүндө маектешесиңер? Сурадыңарбы? Силерге жооп бердиби? Эмне жөнүндө? Мүмкүн силер өзүңөр жөнүндө айтып бергиңер келгендир. Кеч кирип баратат, кайра кайтуу керек. Жанагы эле жол менен келе жатасыңар, өзөңгө жакындадыңар. Таптаза, кристалдай муздак сууга жуунгула... Топко кайрылып келгиле.

«Табак»

Баары тегерек тартып отурушат. Көздөрүн жумушат. Тапшырма: элестетилген табактагы сууну жанында отурган адамга бериш керек. Алып баруучу баштайт. Суу куюлган табак

тегерете берилет. Көнүгүүнү үн-сөзсүз аткаруу керек. Табак эки жолу айланта берилет.

«Мында жана азыр» көнүгүүсү

Көздү жумуп, ыңгайлашып отуруп, эч нерсе жасабай, жөн гана эмне болуп жатканын тыңшагыла (бөлмөдөгү тыбыштар, дем чыгарган тыноолорду, ойлорду ж.б.)

Чыңалууну жоюу

Отургула, колуңарды тизеңерге коюп, буттарыңарды ыңгайлуу сунгула. Көзүңөрдү жумгула. Эки-үч жолу жай жана терең дем алып, дем чыгаргыла, аба өпкөңөргө кирип, диафрагмага жетип, кайра чыкканына көңүл бургула. Эми оң колуңарды сунуп, муштумуңарды түйгүлө. Муштум түйүлгөндөгү чыңалууну сезгиле жана ошол сезимдериңизге кунт коюп көңүл бургула (5-10 секунд).

Муштумуңарды жазып чыңалуунун бошогонун, анын ордуна жеңил жагымдуулукту сезгиле. Чыңалуу менен бошогондуктун ортосундагы айырмачылыкка бүт көңүлүңөрдү топтогула. Кайрадан муштумуңарды түйгүлө, 15-20 секунддан кийин сол колуңар менен көнүгүүнү кайталагыла. Кайсы булчуңдарды чыңап жана бошоңдотуп жатсаңар, ошого гана көңүлүңөрдү коюп, калган булчуңдарды бош койгула. Андан кийин дененин ар кайсы бөлүктөрү үчүн «чыңалуу-бошотуу» көнүгүүлөрүн кайталагыла.

«Аба толтурулган шар» көнүгүүсү

Силердин көкүрөгүңөрдө аба толтурулган шарик бар деп элестеткиле. Мурдуңар менен дем тартып, өпкөңөрдү абага толтургула. Демди оозуңардан чыгарып, өпкөңөрдүн бошогонун сезгиле. Шашпай кайталагыла. Дем алган сайын, шардын абага толуп, уламдан-улам чоңоюп баратканын элестеткиле. Абаны акырын оозуңардан чыгаргыла, шардан аба жай чыгып жатканын туйгула. Бир аз тыныгуудан кийин, бешке чейин санагыла. Кайрадан дем тартып, өпкөңөрдү абага толтургула. Дем чыгарбай, үчкө чейин санап, ар бир өпкөңөрдү үйлөнгөн шар деп элестеткиле. Демиңерди чыгарып, жылуу аба өпкөңөр, тамагыңар, оозуңар аркылуу чыгып баратканын элестеткиле. Токтоп, энергияга толуп, чыңалуу жоголгонун сезгиле.

Топ ичинде сүрөт тартуу

«Укмуштай кооз сүрөт»

Катышуучуларга бирден кагаз, бирден фломастер берилет. «Сонун сүрөт» тартуу сунуш кылынат. Сүрөт оң тараптагы коңшусуна берилип, ал сүрөттөн 30 секунд ичинде «эң жаман сүрөт» жасап, андан ары берет. Кийинки катышуучу «сонун сүрөт» жасайт. Ошентип, сүрөт бардыгын айланып чыгат. Сүрөт өз ээсине кайтып келгенде оюн аяктайт, жана көнүгүү талкууланат.

Энергия алуу же «силкинүү» (көңүл ачуу)

Булар кыска жана жөнөкөй оюн-зооктор, программанын окутуу курсуна тиешеси жок.

Бул арды сабак учурунда, топтун ичиндеги энергиянын деңгээлин көтөрүү үчүн колдонулат. Мындай оюндар ишке жеңилдик берип, берилген жүктүн оордугун азайтып, ырахат тартуулайт: күлкү чакырып, топтогулардын биригүүсүнө себепчи болуп, катышуучулардын арасындагы ажырымды жоёт. Төмөндө бир нече варианты:

«Бош портфель»

Портфель катышуучулардын бирине берилет да, мугалим күтүүсүз суроо берет. Мисалы: «Сен эмнеге көгүчкөндү портфельге салып алгансың?» Портфель кармап турган бала тез арада оригиналдуу, чукугандай сөз таап, портфельди башка катышуучуга берип жатып, жаңы суроо бериш керек. Бул суроо мугалимдин сөзүнөн бир аз башкача болушу мүмкүн, бирок негизгиси сакталышы керек. Мисалы: «Эмне үчүн сенин портфелиңде балка бар?»

«Айлана ичинде иштөө»

Катышуучулар колдорун алдыда турган адамдын ийинине коюшат. Мугалимдин суроосу боюнча көздөрүн жумушат. Тегерете туруп, мугалим жасаган кыймыл-аракетти туурашат. Мугалим айткан текстке жараша: « Биз Ысык-Көлдүн жээгинде жатабыз. Күн мээримдүү тийип турат (сылоо). Асманда булуттар чогулуп атат. Булуттар күндү тосуп калышты. Майда жаан башталды (манжалар менен акырын тыкылдатуу). Майда жаан катуу нөшөргө айланды, нөшөрдүн артынан мөндүр түштү (алакандар менен такылдатуу). Мына мөндүр басаңдады (манжалар менен акырын тыкылдатуу). Кайрадан жамгыр жаап кирди. Жамгыр акырындап, улам азайып баратат. Булуттар тарады. Асманда жаркырап күн чыкты. Биз Ысык-Көлдүн жээгинде күнгө күйүп жатабыз (сылоо)» .

«Поезд»

Алып баруучу (топтогу каалоочулардын кимиси болсо да) поезд күтүп, метродо турган жүргүнчүлөрдүн ал-абалын айтып берип жатат. «Алгач эч нерсе угулбайт, аздап үн угула баштады, улам барган сайын көбөйүп, тарс-түрскө айланды. Азыр биз метродогу туннельден поезддин чыкканын көрсөтөбүз». Катышуучуларга алып баруучунун кыймылдарын төмөндөгүдөй шартта так кайталоо сунуш кылынат:

- алакандар менен сүрүү;
- улам катуулаган алакан чабуулар;
- бир бутубуз менен түрсүлдөтөбүз;
- эки бутубуз менен түрсүлдөтөбүз;
- алып баруучунун белгиси менен (« Бир, эки, үч!») ар ким өзүнүн атын кыйкырат.

«Сүйлөм сунуш кылынат»

Айтылган сүйлөмгө айлана боюнча ар бир катышуучу өзүнүн сүйлөмүн кошот. Аңгеме укмуштуудай болуп калышы мүмкүн, бирок бул оюндун логикасына туура келет.

«Ассоциациялар» (окшоштуктар)

Топту айлана боюнча эркин ыргытып, ким кармаса, ошол бир сөз айтат. Экинчи ирет топту кимге ыргытса, ал алдыдагы катышуучу айткан сөздү айтат.

«Сен кайдасың?» көнүгүүсү

1. Топтун ичиндеги иштерди токтотуп, анча-мынча пауза жасап, эс алып алгыла. Катышуучулар бири-бири менен сүйлөшүп, ушул учурда өз ойлорунда, сезимдеринде кай жерде жүргөнүн жана өздөрүн кандай сезип атканын айтышат. Буга 2-4 мүнөт жумшалат.

2. Эми бардыгы көңүлдөрүн кайрадан топтун ичинде эмне болуп жатканына бурушат жана өздөрүнүн учурдагы маанайын кыскача айтып беришет.

«Азгырып алуу» оюну

Топтун катышуучуларынын жарымы отургучтарда отурушат, калганы алардын аркасында турушат. Бир отургучта эч ким жок, анын артында тургандын милдети, башка отургучтарда отургандардын бирөөнү өз отургучуна, артында турган катышуучу байкабагандай кылып, чакырып алуу. Отургучтун артында турган баланын милдети, отурган баланы кетирбей кармап калуу.

«Табло»

Бул көнүгүүнү аткаруу үчүн катышуучулардын табло жасап алуусун өтүнүү керек, ал үчүн бир катышуучуну (алып баруучу) тандап алып, ортого тургузуп коёбуз. Ал каалаган катышуучуну көрсөтүп, башталгыч сөз айтат: « пальма» , «тостер» же « пил» . Алып баруучу катышуучулардын бирөөсүнө « пил» деп айтканда, ал бир колу менен пилдин тумшугун, экинчи колу менен турпатын көрсөтөт; жанындагы эки « коңшусу» колдору менен эки кулагын көрсөтүшөт. Эгер алып баруучу « тостер» де айтып, катышуучунун бирөөсүн көрсөтсө, ал ордунан туруп, колдорун түптүз кылып, колдорун кармашкан (тостерди көрсөткөн) эки коңшусунун ортосунда туруп, тостердеги кесим нанды туурап, өйдө-ылдый секире баштайт. Эгер алып баруучу « пальма» десе, катышуучу колун көтөрүп турат, жанындагы балдар пальманын бутактарын колдору менен жасап көрсөтүшөт. Эгер кимдир-бирөө жаңылып калса, ал айлананын ортосуна чыгып, алып баруучу болот. Тажрыйбалуу катышуучулар айтылган үч нерсеге өздөрүнүн сөздөрүн кошушат.

«Ух жана оп»

Катышуучулар айланта турушат, мугалим оюнду баштайт, кайсы бир буюмду берип жаткансыган кыймыл-аракетти жасашат. Бир нерсени айланадан ашыра ыргытып жаткансыган кыймыл жасап, «Ух!» деп айтуу керек – экинчи катышуучу аны кармап алып, андан ары берет. Бирок, эгер жанындагы коңшуңарга бергиңер келсе, « Ух!» деп ыргытуу кооптуу (алар абдан жакын турушат да), ошон үчүн силер « Оп!» деп айтып, элестеги буюмду берип койсоңор болот. Бир караганда бул жеңил эле көнүгүү, бирок ылдам ойногондо, күлкүлүү адашуулар көп болот.

Топторду түзүү

Топтордун жетекчилери аркылуу жана өз алдынча түзүлгөн топтор

Кээде топторду түзүүнү катышуучулардын өз эркине коюу керек (мисалы, «Беш топ түзгүлө!») же команданы түзүү үчүн жетекчилерди белгилөө зарыл.

«Сүйүктүү буюмдар»

Кээде катышуучуларды тең эмес топторго бөлүп коюу жакшы болот. Катышуучулардын сүйүктүү түсү боюнча, же у.с. сүйүктүү ТВ-программасы боюнча бөлүнүүлөрүн сурагыла.

«Сандар»

Ар бир катышуучуга бирден номер берип, катышуучуларды үчтөн кылып үч топко алынган номерлери боюнча 1-чи, 2-чи, 3-чү деп, кайрадан 1,2,3 деп үч кайталап бөлгүлө. Андан кийин катышуучулар номерлери боюнча топтолушат.

«Молекулалар»

Бардык оюнчулар «атомдор», алар иретсиз кыймылда, мугалимдин белгиси боюнча кандайдыр бир чоңдуктагы «молекулага» чогулушат (2,3,4 «атом» болуп). Чоң, же кичине сандагы «молекулалар» берилген чоңдукка салыштырмалуу 10 секунддан өзгөрүп түзүлүшөт.

«Жуптарга бөлүнөбүз»

Мугалим катышуучуларга ар түрдүү сүрөттөрдү жана открыткаларды жартыдан кылып таратып берет. Катышуучулар жетишпеген жартысын издей башташат, натыйжада, өздөрүнө жуптарды табышат.

«Маектешинди талкуулоо»

Байланышты чыңдоочу ыкмаларды издөөгө жана уюштурууга багытталган. Катышуучулар жуптарга бөлүнүшөт. Маектештер кийими, келбети, мүнөзүндөгү кээ бир өзгөчөлүктөр ж.б. жөнүндө 5 мүнөт ирээти менен бири-бирине сын пикирлерди айтышат.

Талкуулоо: Бул сын пикирлер кандай сезимдерди туудурду? Байланышты үзүп коюудан эмне токтотуп турат? Бул эмне - «инсанга кол салуубу», же көз карашпы?

«Тележылдыз»

Мугалим баардыгы үчүн тааныш адамды теле – же киножылдызды, китептин же фильмдин каарманын эстөөнү сунуш кылат, эгер аны сымбаттуу деп тапса, кагазга анын образына сүйкүмдүүлүктү берип турган жеке белгисин ирети менен жазсын. Окуп чыгып, мүнөзүнүн дал келген белгилерин жазып чыгуу керек.

«Мамилелешүүдөгү маскалар»

Мугалим мындай сөздөрдү айтат: Шекспир өзүнүн белгилүү чыгармасында мындай деп жазган:

«Дүйнө жүзү – бул театр.

Андагы аялдар, эркектер – бардыгы актерлор;

Алардын өздөрүнүн келүүлөрү, кетүүлөрү бар,

Ар кимиси бирден эле роль ойнобойт...»

Чындыгында эле, өзүңөр байкагандырсыңар, ар кандай адамдар менен силер өзүңөрдү ар түрдүү алып жүрөсүңөр, ар кимиңерде көптөгөн ролдор бар: үй-бүлөнүн кызы же уулусуңар, окууда студент, бирөөнүн курбусу, же досусуңар, бирөөгө коңшусуңар, бирөөнүн улуу эжеси ж.б.у.с. ролдоруңар бар.

Азыр мен силерге баракчаларды сунуш кылам, анда маскалар (бет кап) көрсөтүлгөн – жасалма мээрмандыктын маскасы, тил алчаактын маскасы, кайдыгерчиликтин маскасы, бой көтөрүүчүлүктүн маскасы, калп сыпайылыктын маскасы, каардуулуктун маскасы. Силердин милдетиңер өз «маскаңарды» таанытуу.

Талкуулоо: Кандай жүрүм-турум силерге жакыныраак сезилип, мамилелешүүңөргө жардам берди? Кандай жүрүм-турумдун («бумеранг эффектиси») кайра кайтарымы бар? Ар бирөөңөр масканын ичинде өзүңөрдү кандай сездиңер?

«Күзгү»

Катышуучулар бир сапка тизилишет. Эң акыркы турган катышуучу жанындагы коңшусуна кандайдыр бир кыймыл-аракетти көрсөтөт. Тигил өз кезегинде, ал кыймыл-аракетти мүмкүн болушунча так аткарып, алдында турган балага көрсөтөт, ошентип саптын аягына чейин чыгышат. Эң акыркы катышуучу кыймыл-аракетти биринчи көрсөткөн балага (авторуна) көрсөтөт. Талкуулоо: Силер кандай ойлойсуңар. Эмне себептен бурмалоо пайда болот?

«Бул эмне?»

Катышуучулар биринчи, экинчи деп топторго бөлүнүшөт. Биринчи топ кандайдыр аракетти, же бир нерсени сүрөттөп көрсөтүшөт, экинчи топ аны табышы керек. Топторго суроо: Пикир келишпестиктер болдубу? Топ ичинде иштөө жеңилби?

«Кырк аяк»

Катышуучулар биринин артынан бири болуп сапка тизилишет. Мугалим оюндун ыкмаларын түшүндүрөт. Көзүңөрдү жуумп алып, жолтоолор коюлган жерлерди аралап өтүүгө туура келет. Саптагы эң акыркы катышуучудан башкаңардын көзүңөр жумулуу болот. Ошол адам силерди жетелеп жүрөт. Анын милдети, вербалдуу эмес, мындайча айтканда, үн-сөзсүз, кыймылдары менен алдыда турганды жолтоолор жөнүндө эскертип турат, ал өз убагында өзүнөн алдыңкыга белги берет, ал андан ары, ошентип улана берет. Топ кандай белгилерди (кыймыл-аракеттерди) пайдаланаарын топтун ичинде алдын-ала сүйлөшүп алышат.

№ 5-ТИРКЕМЕ.

Терминдердин сөздүгү

Авторитардуу (өкүмдүк, чоңдук көрсөтүү) – өзүнүн бийлигинин таасирин, өкүмдүгүн көрсөтүүгө умтулат. Инсандын каардуулугу, өзүн-өзү баалоосунун жана талап коюусунун жогору болуусу, стереотипке берилүү шыгы, начар ой-жүгүртүү ж.б. мүнөздөрү белгиленет. Инсандын жүрүм-турумунда топто башчылык орунду, мүмкүн болушунча бийик позицияны ээлөөгө умтулуу билинет.

Аброй – 1). Таасирдүү, сыйга ээ болгон, ишеним менен урматка татыган адам; 2). Коомдук турмуштун ар кандай чөйрөсүндө жалпыга таасири бар инсан, же уюм, билимге, адеп-ахлактык кадыр-баркка, тажрыйбага, бийликке жетүүнүн бир түрү.

Каардуулук – инсандын каардуу жүрүм-турумга өзгөчө даяр болуп турушу.

Агрессия – айлана-чөйрөдөгүлөргө карата кас мамиле. Ал сөздөрүндө да, ишинде да көрүнүшү мүмкүн. Мындай жүрүм-турум физикалык жана психикалык зыянга учуратууга алып келиши мүмкүн, ал тургай адамды, же топту толук жок кылууга чейин алып келет. Керек болсо, жаны жок буюмдар да агрессиянын, жинденүүнүн объектиси болушу мүмкүн.

Психологиялык адаптация (көнүү) – адам коомдогу ченемдерди жана баалуулуктарды үйрөнүү жолу менен ошол коомдо болгон талаптарга карата ылайыкташуусу.

Социалдык адаптация (социалдык көнүү) – максаттарды жана топтук баалуулуктар ориентациясын жана ага кошулган индивидди бириктирүү, топтун ролдук түзүмүнө кошулуу. Индивиддин жаңы социалдык шарттарга үйрөнүүсү гана ишке ашпастан, анын керектөөлөрү, кызыкчылыктары жана умтулуулары да иш жүзүнө ашат, инсан жаңы социалдык чөйрөгө кирет, анын толук укуктуу мүчөсү болот, жана өз алдынчалыгын өнүктүрөт. Социалдык адаптация үзгүлтүксүз жүрсө да, демейде бул түшүнүк, инсандын иш-аракеттеринин түп тамырынан бери өзгөрүү мезгилине жана айлана-чөйрөгө байланыштуу болот.

Акселерация – балдардын жана өспүрүмдөрдүн соматикалык өнүгүүсү жана физиологиялык жетилүүсүнүн тездегени, салмагынын, денесинин көлөмүнүн өскөндүгү (анын ичинде жаңы төрөлгөн ымыркайларда да), жыныстык жетилүүсүнүн тездегенинен байкалууда.

Активдүүлүк – адамдын айлана-чөйрөгө иштиктүү мамилеси, коомго маанилүү болгон материалдык жана акыл-эстик чөйрөдө өзгөртүүлөрдү жүргүзүүгө жөндөмдүүлүгү, чыгармачылык иш-аракетте, эрктүү ченемдеринде, мамилелешүүдө көрүнөт.

Психикалык активдүүлүк: биоритм (адамдын психикалык активдүүлүгүнүн биоритми) – адамдын психикалык кыймыл-аракеттеринде чыңалуу жана бошоңдоо абалынын кезектешип алмашып турушу. Анын түрлөрү:

1) сырткы биоритмдер – булардын сезилүүсү күндүн активдүүлүгүнүн циклдерине (11,5 жаш), жылдын мезгилдеринин, күн-түндүн ж.б. алмашууларына байланыштуу болот;

2) ички биоритмдер – физикалык жана психикалык кыймыл-аракеттин активдүү жана бошоңдоо абалынын мыйзам ченемдүү байланыштуулугу. Бир күндүк биоритмдин психикалык активдүүлүгү көбүрөөк иштиктүүлүктүн жана чарчоонун мезгилдерине таасир этүүчү өзгөчө мааниге ээ:

1) эртең менен максималдуу активдүүлүк (8ден 12ге чейин);

2) күндүн түш мезгилинде минималдуу активдүүлүк (12ден 16га чейин);

3) экинчи максималдуу активдүүлүк (16дан 2ге чейин);

4) активдүүлүктүн өзгөчө минимуму – түн ичинде билинет (эки сааттан сегиз саатка чейин созулат). Физикалык активдүүлүк жана психикалык кыймыл-аракеттин максимум жана минимумунун сутканын ичинде кезектешип алмашуусу мына мындай схемага туура келет: чыңалуу – бошоңдоо, чыңалуу-бошоңдоо. Активдүүлүктүн эртең менен, кечинде көтөрүлүүсү адреналин жана порадреналин (НА) гормондорунун көбөйүшүнө байланыштуу болот.

Аракечтик жана баңгилик: психологиялык алдын алуу (аракечтик менен баңгиликтин психологиялык алдын алуу) – аракечтик жана баңгиликтин алдын алуунун психологиялык ыкмалары - булар:

1) кыска мааниде – аракечтикке жана баңгиликке терс мамилени калыптандырууда психологиялык жөндөмдөрдүн жана үлгүлөрдүн биримдиги;

2) кенен мааниде – инсандын спирт ичимдиктери жана баңгиликке тартылуу мүмкүнчүлүгү таптакыр жок болгондой жашоо образын жана багыттарды түзүү ыкмалары. Түрлөрү:

а) Алгачкы алдын алуу – баңгиликке каршы тарбиялоонун илимге негизделген психологиялык ыкмалары;

б) Алдын алуунун экинчи даражасы – маң кылуучу заттарды ашыкча колдонгон адамдарга психологиялык жардам көрсөтүү ыкмалары;

с) Алдын алуунун үчүнчү даражасы – аракечтиктен жана баңгиликтен айыгып келе жаткандарга өзүнө-өзү жардам берүүнү, психологиялык жардамды уюштуруу;

Алгачкы алдын алуу – аракечтиктин жана баңгиликтин себептерин алдын ала, алар пайда боло электе эле эскертүүгө багытталган иш-аракеттерди камтыйт. Баңгиликке каршы көрсөтмөлөрдү жүзөгө ашырууга оптималдуу мезгил – бул наристе жана тес-тиер курак. Бул курактагылардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, түшүндүрүү иштери аракечтикти жана баңгиликти кадыр-барктын символу катары көрсөткөн жомокторун жокко чыгарып, спирт ичимдиктерин ичүүнү инсандын оң сапаттары катары: эрктүүлүк, эр жүрөктүүлүк «заманбап» ж.б. көрсөтөт деген ассоциацияларын жок кылуу.

Анкета – толтуруп жаткан адам жөнүндө кандайдыр бир маалымат алуу үчүн суроо-жооп баракчасы. Ичине суроолордун түрлөрүн камтыйт, жоопторунан суроого жооп берүүчүнүн иш-аракеттеринин объективдүү жана субъективдүү факторлору жөнүндө божомолдоого болот. Жооптор андан аркы териштирүүлөргө алынат, өзгөчө жабык суроолор деп аталчу түрлөрүндө, мында берилген жооп эмес, башка маалыматтар менен салыштыруудан келип чыккан далил маанилүү.

Аффект – катуу эмоционалдык сезип-кайгыруунун (коркунуч басуу, каардануу, айласы кетүү) кыска абалы, көбүнчө бир азга кыймыл-аракетин башкара албай калуу менен коштолот. Болуп өткөн окуяга жооп катары пайда болуп, акыркы чегиндей элес калтырат.

Психологиялык тосмо – чечкинсиздик, аракети жок болуу сезими, жаңы бир бейтааныш нерсени үйрөнүүгө зарылдыктан пайда болгон, кыйынчылыкты, бир нерсенин татаалдыгын жеңүү. Көбүнчө өз ара ишкер мамилелешүүдө пайда болот, ачык жана ишенимдүү мамилелешүүгө жолтоо болот. Бул уялуудан улам тарткынчыктоо, коркуу, күнөөнү сезүү, кемчилдикти сезүү болушу мүмкүн. Мисалы, «сахнадан коркуу», кабыл албоодон коркуу, өзүнүн туура эмес иши үчүн жаза алууга жолтоо болгон адамга

күнөөлүү болуу сезими, анча көп эмес суммадагы акчаны карыз алган адамдан карызды кайтарып берүүсүн сурануудан уялуу ж.б.у.с.

Маектешүү – бир, же бир нече адам менен оозеки түрдө эркин сүйлөшүү. Эгерде маектешүү кандайдыр бир изилдөө максатында болсо, анда изилдөөчү суроолорду алдын-ала даярдап алып, ирети менен бериши керек. Маектешүү учурунда сыналуучуга изилдөөчү суроолорду берет, тескерисинче да болот. Социалдык, медициналык, балдар психологиясында маектешүү кеңири колдонулат.

Кароосуздук – балдардын жана өспүрүмдөрдүн сабактарына жана жүрүм-турумуна көзөмөлдүн аздыгы, же жоктугу.

Кароосуз бала – жашоо жайы бар, бирок кандайдыр бир себептерден улам ата-энеси тарабынан толук кам көрүүсү жана багып-өстүрүүсү жок бала.

Багуусуздук – көзөмөлсүздүктүн жеткен чеги, жаш балдарда жана өспүрүмдөрдө үй-бүлөлүк жана мамлекеттик багуунун педагогикалык таасири жана ченемдик шарттарынын таптакыр жоктугу.

Багуусуз балдар – камкордугу, көңүл буруусу жок калган, үй-бүлөсү жок, же үй-бүлөдөн кетип калган, туруктуу жашаган орду жок балдар.

Баарлашуунун негизги түрү – тигил, же бул жаш курактык мезгилде көбүрөөк болуп, анын аркасында адамда инсандын өнүгүүсүнүн ошол баскычка туура келген негизги инсандык сапаттары түзүлөт.

Негизги иш-аракеттер – анын таасири алдында баланын психикасында өнүгүүнүн жаңы баскычына өтүүгө даярданган негизги өзгөрүүлөр жүрөт. Бул өнүгүүнүн аңдап-билүү процессинде өтө көп натыйжаларды берет.

Куштарлык – субъекттин дифференцияланган өзү такыр сезбеген же жетиштүү деңгээлде сезбеген керектөөлөрүн көрсөткөн психикалык абал.

Бат ынануучулук – өзгөнүн таасирине кирүү, чечимди кабыл алууда өз алдынча болбоо. Көбүнчө инсандын бышпагандыгынан, акыл-эс жөндөмүнүн аздыгынан. Кээде акыл-эстин жогорку деңгээлде болушунан келип чыгат.

Жаш-курак – ар бир адамдын өнүгүүсүндөгү мезгили, өсүү даражасы. Мөөнөттөр (баскычтар) анын аралыгында организмде белгилүү түзүмдүк, функционалдык жана ылайыкташкан өзгөрүүлөр жүрөт. Жаш курактык өнүгүүнүн мезгилдешүү варианттары шарттуу түрдө жүрөт. Жаш курактын психологиялык мүнөздөмөлөрү, өнүгүүнүн жана тарбиянын так тарыхый шарттары менен, иш-аракеттин жана мамилелешүүнүн өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Жаш курактын чектери өзгөрүп турат жана ар түрдүү социалдык-экономикалык шарттарда бирдей болбойт.

Биологиялык курак же өсүп жетилүү курагы – бул адам организмдин физиологиялык жана морфологиялык өнүгүүсүнүн деңгээлин көрсөтүп туруучу түшүнүк. «Биологиялык курак» термининин киргизилиши, календардык (паспорт, хронологиялык) курак адамдын эмгекке жарамдуулугун жана ден соолугунун абалын көрсөтүүчү жетиштүү критерий болуп бере албайт. Биологиялык курак, организмдин алмашуучу, түзүмдүк, функционалдык, жөндөөчү өзгөчөлүктөр жана ыңгайлашуучу мүмкүнчүлүктөрүнүн жыйындысы менен аныкталат. Тукум куумалыктан сырткары, биологиялык курак адам жашаган чөйрөгө жана жашоо образына көз каранды.

Психологиялык курак – адам өзүнүн психологиялык өнүгүүсүнүн деңгээли боюнча туура келген курак.

Жаш курактын мезгилдери:

- 1) төрөлгөндөн 1 жашка чейин;
- 2) наристе курак (баланын ымыркай кези): 1 жаштан 3 жашка чейин;
- 3) мектепке чейинки балалык (мектепке чейинки курак): 3 жаштан 6 жашка чейин;
- 4) баштапкы мектеп курагы: 6 жаштан 10 жашка чейин;
- 5) өспүрүм курак (жетилүү мезгили): 10 жаштан 15 жашка чейин;
- 6) жаштык:
 - a) биринчи мезгил — мектепти бүтүрүүчү кез: 15 жаштан 17 жашка чейин;
 - b) экинчи мезгил: 17 жаштан 21 жашка чейин;
- 7) толгон курак:
 - a) биринчи мезгил (жаштык); 21-35 жашка чейин;
 - b) экинчи мезгил (токтолгон курак): 35-60 жашка чейин;
- 8) улгайган курак: 60-75 жашка чейин;
- 9) карыган курак: 75-90 жашка чейин;
- 10) узак жашагандар: 90 жаш жана андан өйдө.

Кээде акыркы үч мезгил жалпы карылык деп аталат.

Тарбиялоо иштери – билим берүү окуу жайларында жана ачык социумда тарбиялык процессти уюштуруудагы кесиптик иш-аракет. Тарбиялык иштин максаты инсандык толук кандуу өнүгүүсү үчүн шарттарды түзүү. Алдыга коюлган тарбиялык милдеттерге ылайык окуучуларды тарбиялоонун ыкмаларын жана түрлөрүн тандап алууну билдирет. Педагогдор менен окуучулардын чогуу иштөөсүн уюштурат.

Тарбиялык процесс – динамикалык бүтүн система, система түзүү факторунун максаты – окуучу менен мугалимди өз ара байланыштыруу, анда инсандын өнүгүүсүнүн милдеттери бар.

Тарбиялык система – тарбиялык максаттардын комплексин, аларды максатка багытталган иш-аракеттин процессинде ишке ашыруучу адамдарды бириктирет; катышуучулардын ортосунда пайда болгон мамилелерди, өздөштүрүлгөн чөйрөнү жана тарбиялык системанын турмушка жөндөмдүүлүгүн камсыздоо боюнча жүргүзүлгөн иш-аракетти бириктирет.

Мамлекеттик үй-бүлөлүк саясат – бул үй-бүлөнү өнүктүрүүгө багытталган саясий, укуктук, экономикалык, социалдык, медициналык жана маданий чаралардын бүтүн системасы.

Жарандык тарбия – инсандын сапаттарынын өз ара аракеттешүүсүнө негизделген, адамга өзүн юридикалык, социалдык, адеп-ахлактык жана саясий жактан жөндөмдүү сезүүгө мүмкүндүк берген жарандыктын калыптанышы.

Үй-бүлөнүн чектери – үй-бүлөлүк өз ара байланышууда ким, кандай катышаарын аныктаган эрежелер.

Топ – кызыкчылыктары, иш-аракеттери бир, жалпы максаттарга бириккен, социалдык бүтүндүктөн кээ бир өзүнчө белгилери боюнча өзгөчөлөнгөн адамдардын коллективи. Топтордун кеңири жайылган классификациясы :

- 1) өлчөмү боюнча: чоң топтор, кичине топтор, микротоптор (диаддар, триадтар);
- 2) коомдук макамы боюнча: формалдуу топтор (официалдуу) жана формалдуу эмес топтор (официалдуу эмес);
- 3) өз ара түз байланыш боюнча: реалдуу топтор (байланышкан) жана шарттуу;
- 4) өнүгүүнүн деңгээли боюнча: а) өнүгүү деңгээли төмөн топтор: ассоциациялар, корпорациялар, диффуздук топтор; б) өнүгүү деңгээли жогору топтор – коллективдер;
- 5) олуттуулугу боюнча: референттүү топтор (эталондук) жана мүчөлүк топтор. Топтун көлөмү, түзүмү жана составы, иш-аракеттин милдеттери жана максаттары менен аныкталат. Составы атайын түзүлгөн, же топтун катышкан мүчөлөрүнүн чогуу иш-аракет кылуусунун мазмуну топтун ичиндеги динамиканын бардык процесстерин: инсандар арасындагы мамиленин өнүгүүсүн, шериктештердин бирин-бири кабыл алуусун (социалдык перцепция), топтук ченемдерди жана баалуулуктарды, өз ара жоопкерчиликтин жана кызматташтыктын түрлөрүн калыптандырууну ишке ашырат. Топтун ичинде түзүлгөн мамиле, алардын иш-аракеттеринин эффективдүүлүгүнө таасир берет.

Референттик топ – топтун максаттарын, ой-пикирин жана баалуулуктарын аз, же көп өлчөмдө белгилүү бир адамдын бөлүшүүсү. Реалдуу же шарттуу социалдык уюм, анын ченемдерине, пикирлерине, баалуулуктарына жана баалоосуна инсан өзүнүн жүрүм-турумунда жана өзүн баалоодо өзүнө эталон катары багытталып, өзүн салыштыруусу. Референттик топ негизинен эки функцияны аткарат: ченемдик жана салыштыруу. Ченемдик функция далилдик процесстерде (мотивация) көрүнөт: референттик топ жүрүм-турумдун ченемдеринин булагы катары, индивиддин социалдык жана баалуулуктук багыт алуусунун көрсөтмөсү катары чыгат. Салыштыруу функциясы перцептивдик процесстерде (социалдык перцепция) көрүнөт: референттик топ бул жерде эталон катары, анын жардамы менен индивид өзүн жана башкаларды баалай алат.

Девианттуу жүрүм-турум – кылык-жоруктардын системасы, же жаш курагына жараша, коомдогу кабыл алынган ченемдерден четтеген мүнөздү алып жүргөн адамдын кээ бир кылык-жоруктары.

Девианттар – жүрүм-турумдун маанилүү ченемдеринен тез-тез четтеп тургандыгы менен белгилүү болгон адамдар.

Девиация – адамдын нормалдуу жүрүм-турумдан четтөөсү, сырткы шарттардын өзгөрүүсүнө түшүнүксүз психикалык таасирлениши, коомдогу жалпы кабыл алынган ченемдерди жана эрежелерди бузган жүрүм-турум (укук бузуу, кылмыштуулук, аракеттик, баңгилик ж.б.). Алардын укуктук ченемдерди бузууга байланышкан бир бөлүгү, делинквенттүү, же кылмыштуулук деп аныкталат, жана мыйзам тарабынан жазаланат. Бирок көптөгөн мыйзамсыз кылык-жоруктар да социалдык күнөөгө дал келет, жана коом тарабынан девиантуу жүрүм-турум катары аныкталат.

Делинквенттүү жүрүм-турум – кыял-жоруктардын, күнөө кылуулардын, майда укук бузуулардын комплекси, криминалга жатпайт, башкача айтканда, кылмыш Кодекси боюнча жазага тартылбайт.

Делинквенттүүлүк – девиациянын бир түрү. Жүрүм-турумду социалдык башкаруунун бузулуусунун түрлөрүнүн өзгөчө көрүнүшүн (майда хулигандык, майда уурулук, тартипке каршы жүрүм-турум, үйдөн качып кетүү, тентимиш болуу, эрте аракеттик, токсикомания, баңгилик, сексуалдык жүрүм-турумдун девиациясы, суицидге жакын жүрүм-турум) аныктайт.

«Тобокел тобундагы» балдар – булар, өз жашоосунун ар түрдүү кырдаалдарынын айынан башкалардан көбүрөөк коомчулук жана криминалдык элементтердин негативдүү сырткы таасирине кабылган балдардын категориясы. Психологиялык-педагогикалык тажрыйбада «Тобокел тобундагы балдар» деген термин каралат. Бул категорияга, демейде көйгөйлүү үй-бүлөлөрдүн балдарын, начар жүрүм-турумдуу балдарды, өнүгүүдө жана окууда көйгөйлөрү бар окуучуларды, жана дагы майып жана өнөкөт оорусу бар балдарды киргизишет.

Тобокел тобундагы балдар - ар түрдүү генетикалык, биологиялык жана социалдык кесепеттерден улам психикалык жана соматикалык жактан алсыз, социалдык жактан каралбай калган, мектепке жана социалдашууга ылайыкташпаган тобокелчилиги бар (үйрөнүү жөндөмү жок) балдар.

Психикалык өнүгүүнүн мыйзамдары – бул мыйзамдар адамдын жүрүм-турумундагы жана психологиясында жүргөн өзгөрүүлөрдү бир курактан экинчи куракка өткөндө белгилейт, ошондой эле мындай өзгөрүүлөрдүн себептерин сүрөттөйт.

Алдыдагы (потенциалдуу) өнүгүүнүн зонасы – баладагы реалдуу мүмкүнчүлүктөр, айланасындагы адамдардын кичине гана жардамы, же түрткүсү, анын өнүгүшү жана ачылышы үчүн пайдаланылат.

Өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчтөрү – улуулардын балдарды тарбиялоодо жана окутууда алдына койгон максаттары, ошондой эле баланын өзүн-өзү өстүрүүсүндөгү өздүк керектөөлөрү.

Депрессия (deprimo – лат.сөзү - «кысуу», «кысым көрсөтүү») – көңүлү чөккөн, басынган психикалык абал, физикалык жана жан дүйнөнүн алсыздыгы менен коштолот. Психиканын бузулушу кээде симптому жок өтүп кетет, бирок көп учурда депрессивдүү триада (көңүл чөккөндүк) менен мүнөздөлөт: маанайдын төмөндөшү, кубанууну сезүү жөндөмүнүн жок болушу (енгетония), ой жүгүртүүнүн бузулганы (тетири түшүнүк, болуп жаткандарга көңүлсүз көз караш ж.б.у.с.), болуп жаткан нерсеге кайдыгерлик (абулия); кыймылдын тоскоолдуктары (акинезия).

Балалык – адамдын жашоосунун өткөөл мезгили, анын жүрүшүндө адамдын психикасында жана жүрүм-турумунда балалык белгилер басымдуулук кылып, баланы чоң адамдан өзгөчөлөп турат. Бала төрөлгөндөн баштап бой жеткенге чейинки мезгилди камтыйт.

Декларация (лат. Deklaratio – билдирүү, жарыя) - мамлекеттин, өлкөнүн, уюмдун атынан билдирүү: негизги принциптердин салтанаттуу жарыялоо, жана дагы бул принциптер жазылган иш кагазы декларация деп айтылат.

Иш-аракет – бул адамдын чындыкка активдүү мамилесинин процесси, анын жүрүшүндө субъект мурда коюлган максаттарына жетет, ар түрдүү керектөөлөрүн канагаттандырат жана коомдук тажрыйбаны үйрөнөт. Адамдын иш-аракетинин өзгөчө белгилери болуп анын коомдук мүнөзү, максатка багыт алуусу, пландоосу, системага салынуусу эсептелет. Иш-аракеттин түзүмдөрү төмөндөгүдөй бөлүнөт:

- 1) далилдер – субъектти иш-аракетке түртөт;
- 2) максаттар – ошол иш-аракеттин белгиленген натыйжалары;
- 3) кыймылдар, анын жардамы менен иш-аракет аткарылат .

Психологиялык диагноз – бул психикалык оору жөнүндөгү же белгилүү бир психологиялык ооруга жакындык жөнүндөгү эле бүтүм эмес. Азыркы учурдагы психодиагнос-

тикада психологиялык диагноз ооруну белгилеп көрсөтпөйт жана ар кандай психикалык ооруларды прогноздоого байланышы жок. Ал ар бир дени сак адамга берилиши мүмкүн жана бири-бири менен байланышкан психикалык касиеттердин комплексин: жөндөмдөрүн, стилдик белгилерин жана инсандык себептерин билдирет.

Дисфункционалдуу үй-бүлө – негизги үй-бүлөлүк милдеттерди начар аткарган же таптакыр аткарбаган үй-бүлө.

Жаңсоо – пантомимиканын элементи, колдун кыймыл-аракети менен аткарылат. Жаңсоолордун тобу ритуалдашкан мааниге ээ. Жаңсоолор төмөндөгүдөй бөлүнөт:

1) сүрөттөлгөн (билдирүүчү) – кайсы бир айтылуучу ойду аткаруу;

2) көрсөтүүчү (экспрессивдүү) – адамдын эмоциясын, же ниетин билдирүү.

Психологиялык коргоо – акыл-эстин чыңалуусун азайтуучу, жан дүйнөнү кыйналуудан же башка инсандын бүтүндүгүнө доо кетирүүчү конфликтти сезүүгө байланышкан. Кооптонуу сезимин чегине жеткирген, же четтетүүгө багытталган, жагымсыз ойлордон коргоочу кырдаалдык иш-аракеттер жана күтүүлөр. Инсандын бүтүндүгүнө доо кетирүүчү конфликтти сезүүгө багытталган.

Жакынкы өнүгүү зонасы (өнүгүүнүн потенциалдуу зонасы):

1) Психикалык өнүгүүнүн мүмкүнчүлүктөрү, субъекттин сырттан алган минималдуу жардамы менен ачылат.

2) Тапшырмалардын кыйынчылык деңгээлин бала өз алдынча (өнүгүүнүн актуалдуу деңгээли) жана улуулардын жетекчилиги менен чечкендеги ажырымдар. Түшүнүк Л. С. Выготский тарабынан киргизилген, окуу акыл-эстин өнүгүүсүнүн мүмкүнчүлүгүнө реалдуу таасири бардыгын, баланын актуалдуу өнүгүүсүнүн деңгээлин аныктоонун жардамы менен, анын жакын арадагы өнүгүү зонасы билинет; шарт түзүү – өнүгүүнү артынан «ээрчитет», мында өнүгүүдөн алдыда жүргөн билим алуунун таасири күч болот.

Турмуштук багыт алуу – адамдын айлана-чөйрөнү аңдап-билүүсү жана өзү үчүн турмуш жолунун көбүрөөк оптималдуу багытын тандап алуусу.

Инсандын турмуштук позициясы – адамдын жүрүм-турумун аныктап турган, калыптанган моралдык принциптердин жана баалуулуктардын көрсөтмөлөрү.

Үй-бүлөнүн турмуштук цикли – үй-бүлө тиричилик кыла баштаган убакыттын аралыгында болуп өткөн, толук үй-бүлөгө мүнөздүү маанилүү окуялардын биримдиги.

Психикалык өнүгүүнүн кечигүүсү – психикалык өнүгүүнүн ченемдүү темпинин бузулушу, эмоционалдык эрк чөйрөсүнүн жетилүүсүнүн жай темпинен, интеллектуалдык артка калуусунан көрүнөт.

Мыйзам ченемдүүлүк – өзгөрүүлөрдүн туруктуу тенденциясы, алардын өзгөрүүлөрүн аныктаган көрүнүштөрдүн объективдүү байланыштары.

Балалыкты коргоо – ченемдик документтердин негизинде балдардын кызыкчылыктарын жана мыйзамдуу укуктарын коргоону камсыздоочу чаралардын системасы, жаш өспүрүмдөрдүн укуктук жоболору балдардын эмгегин мыйзамченемдүү башкарууну аныктайт. Ошондой эле ата-энеси жок балдарды көзөмөлгө алуу, камкордук көрүү жана багып алуунун системасын өнүктүрүү; социалдык кесиптик кызматтарды жана керектүү жардамга муктаж балдарга түзөтүү, калыбына келтирүү иштери боюнча окуу жайларынын тармагын түзүү.

Социалдык коргоо – адамдардын укугун жана эркиндигин, жашоонун зарыл сапат-

тарын жана бийик деңгээлин ишке ашырууну жана сактоону камсыздоочу экономикалык, социалдык жана укуктук кепилдик.

Ишкер оюн – кесиптик иш-аракеттин социалдык жана предметтик мазмунун кайра түзүүнүн түрү, иштелип (практикалык) жаткан иштин түрүнө жараша мамилелешүүнүн системасын моделдештирүү.

Ишкер оюнду өткөрүү – бул шарттардын катышуучулары жана өндүрүштүн динамикасы менен биргеликте имитация жасоо. Адамдык практиканын түрүнө жана катышуучулардын максаттарына жараша оюндар ишкер, окутуу, изилдөө, башкаруу, аттестациялык болуп бөлүнүшөт.

Идентификация – сөзмө-сөз окшоштуруу. Жаш курактык өнүгүүнүн психологиясында идентификация баланын психологиясы жана жүрүм-туруму өзгө адамдарга окшошуусунун натыйжасын, же процессин көрсөтөт. Жыйынтыгында бала өзү кимге окшош болгусу келсе, ошол адамдардын касиеттерин жана жүрүм-турумунун түрлөрүн ооштуруп алат.

Жыныстык-ролдук идентификация – бала өзүн белгилүү жыныстагы адамга окшоштуруусу жана жыныстык ролдун ылайыктуу түрүн үйрөнүүсү.

Педагогикалык импровизация (improvisus – лат.сөзү – күтүлбөгөн, байкоосуздан) – педагогдун иш-аракети, алдын ала даярданып ойлонуштурулбай, педагогикалык маектешүүнүн жүрүшүндө ишке ашат.

Интеллект – тубаса, же жашоодон алган жалпы акыл-эс жөндөмдөрүнүн биримдиги, адамдын иш-аракеттин ар кандай түрүн ийгиликтүү өздөштүрүүсү ага байланыштуу болот.

Интервью – изилдөөнүн көмөкчү ыкмаларынын бири; бир адам же бир топ адамдар менен изилдөөчүнүн алдын-ала белгиленген планы боюнча сүйлөшүүсү, алардын бардык суроолорго берген жоопторун жалпылоо, изилдөө, чечим кабыл алуу үчүн баштапкы материал болуп калат. Бул анкета толтурууга караганда сурамжылануучуга жоопторду түзүүдө көбүрөөк эркиндик берип, жооптору кененирээк болот.

Инфантилизм – организмдин өнүгүүсүндөгү кечигүү. Адамдын психикасында жана жүрүм-турумунда эрте жаш куракка туура келчү өзгөчөлүктөрдүн сакталып калышы.

Инцест – (лат.incestus – кылмышкер, күнөөлүү), кан аралашуу – жакын туугандар ортосундагы жыныстык катнаш (ата-эне жана бала, байке жана карындаш). “Жакын тууган” түшүнүгү ар түрдүү маданият өкүлдөрүндө ар башкача аныкталат, бирок дээрлик бардык эле элдерде инцестке тыюу салынган.

Социалдык-психологиялык климат (моралдык-психологиялык климат; психологиялык климат; психологиялык атмосфера) – инсандар ортосундагы мамиленин сапаттык жагы, инсандын топ ичинде ар тараптуу өнүгүүсүнө жана биргелешип жемиштүү иш-аракет кылуусуна түрткү берүүчү, же тоскоол болуучу психологиялык шарттардын жыйындысы. Социалдык-психологиялык ыңгайлуу климаттын маанилүү белгилери:

- 1) топтун мүчөлөрүнүн бири-бирине ишеними жана бийик талап коюусу;
- 2) жакшылык каалаган жана ишкердүү сын;
- 3) Бүткүл жамаатка тиешелүү суроолорду талкуулаганда өз оюн эркин билдирүү;
- 4) жетекчилердин кол астындагыларга кысым көрсөтпөөсү, алардын топ үчүн маанилүү чечимдерди кабыл алуу укугун колдоо;
- 5) жамааттык мүчөлөрү алдыдагы милдеттер, иштердин абалдары жөнүндө жеткиликтүү маалымат алып туруусу;

6) жамаатка таандык болгонго канаагаттануу;

7) жамааттын мүчөлөрүнүн кимдир-бирөөнө фрустрация чакыруучу кырдаалдарда өз ара жардамдашуунун жана эмоционалдык аракеттенүүнүн жогорку деңгээли;

8) топтогу иштердин абалына жоопкерчиликти топтун ар бир мүчөсү өзүнө алуусу ж.б.

Социалдык психологиялык климаттын мүнөзү негизинен топтун өнүгүү деңгээлине көз каранды. Өнүккөн жамааттын климатынын абалы менен анын мүчөлөрүнүн биргелешип иштөөсүнүн үзүрлүүлүгүнүн ортосунда оң байланыш бар. Ар бир жамааттагы климатты жана иш аракетти ийгиликтүү башкаруу жетекчилик түзүмдөн атайын билимди жана ыкмаларды талап кылат.

Компетенттүүлүк (аброй, кадыр-барк) – тигил, же бул иш-аракеттеги билим, тажрыйба. Компетенттүүлүк мугалимдин иш-аракетинин сапатын аныктайт. Компетенттүүлүктүн түзүмүнө кесиптик-мазмундук компонент кирет, ал мугалимде адам жөнүндөгү илимдин негиздери боюнча теоретикалык билимдин бардыгын аныктайт, кесиптик иш-аракеттин компоненти, (практикалык), кесиптик билим ыкмалары кирет, инсандык-кесиптик, инсандык сапаттарынан мугалимдин инсан, индивид, жана иш-аракеттин субъектиси катары позициясын жана багытын аныктайт. Компетенттүүлүк мугалимдин иш-аракетке даярдыгынын деңгээлин аныктайт. Компетенттүүлүктүн өсүшү инсандын өзүн-өзү талдоосу жана өзүн-өзү баалоосу менен байланышкан, ошондой эле өзүн-өзү кесиптик аныктоосунда түрткү болот.

Жетишпегендиктин комплекси (аз баалуулуктун комплекси) – адамдын узакка созулган жагымсыз сезими, эмоционалдык терс сезимдердин системасы, чындык, же өзүндө кандайдыр бир баалуу психологиялык, же физикалык касиеттер жоктой сезилет, ошого жараша терс психологиялык симптомдор менен коштолот: өзүн-өзү төмөн баалоо, талап кылуу деңгээлинин төмөндүгү, кооптонуунун жогору болушу, кырсыктан качуу шылтоосу.

Конфликттүү кырдаал – тараптардын кызыкчылыктары объективдүү түрдө бири-бирине карама-каршы келип, бирок иштин ачык кагылышууга жете элек абалы.

Топ ичиндеги конфликт – көздөгөн максаттары дал келбеген топтордун бири-бирине каршы турушу. Конфликттин өнүгүүсү демейде мындай ыраатта жүрөт:

1) конфликттин катышуучуларына активдүү күчтөрдү кошуу менен, ошондой эле күрөшүүнүн тажрыйбасын топтоо менен акырындан күчөтүү;

2) көйгөйлүү кырдаалдардын санын көбөйтүү жана ал көйгөйлүү кырдаалдын алдыңкысын тереңдетүү;

3) катышуучулардын активдүү араздашуусун күчөтүү, конфликттин мүнөзүн катаал жагына буруп, конфликтке жаңы адамдарды тартуу;

4) конфликттин катышуучуларынын жүрүм-турумун бир эле мезгилде тетири уюштуруучу да, топтоштуруучу да болгон өз ара конфликттүү байланышты коштоп жүрүү, эмоционалдык чыңалууну күчөтүү;

5) көйгөйлүү кырдаалга жана жалпысынан конфликтке карата мамилени өзгөртүү.

Инсандардын ортосундагы конфликт – мунун эки түрү бар: конструктивдүү (иштиктүү конфликт) жана конструктивдүү эмес (иштиктүү эмес). Инсандар ортосундагы иштиктүү эмес конфликт тараптардын бири адеп-ахлактык жактан четке кагылган күрөшүүнүн ыкмасына өтүп, каршылашын психологиялык жактан басынтууга умтулуп, элдин көзүнчө

кадырын кетирип (дискредитация) жана басынтууга аракет жасаганда пайда болот. Көбүнчө бул каршы тараптын айыгышкан каршы туруусуна алып келип, сүйлөшүүлөр бирин-бири кордоо менен коштолуп, көйгөйдү чечүүгө мүмкүнчүлүк болбой, инсандар ортосундагы мамиле бузулат. Инсандар ортосундагы конфликт конструктивдүү болуш үчүн каршылыктар иштиктүү аргументтер аркылуу мамилелешүүдөн сыртка чыкпашы керек. Ошол эле учурда жүрүм-турумдун ар түрдүү стратегиясы болушу мүмкүн. Мисалга алсак:

- 1) атаандашуу (каршы күрөшүү), өзүнүн кызыкчылыгы үчүн ачык күрөшүү менен коштолот;
- 2) бардык тараптардын кызыкчылыктарын канагаттандыруучу чечимди издөөгө багытталган кызматташуу;
- 3) компромисс – өз ара эпке келүү менен талаштарды жөнгө салуу;
- 4) конфликттүү кырдаалды чечпей, эпке келбей, бирок өз оюнда да турбай четке чыга берүүгө умтулуу: качуу, конфликттүү кырдаалды чечпей туруп, өз оюн бербей, ошол эле учурда өзүнүн пикирин да коргобой чыгып кетүүгө умтулуу;
- 5) ылайыкташуу – өз кызыкчылыктарынан кечип, карама-каршылыктарды жылмалоо: жүрүм-турумдун бул стратегияларынын жалпылап айтылышы өтүмдүүлүк жана көктүк катары мүнөздөлөт.

Конфликтогендер – адамдарды конфликттик мамилеге киргизиш үчүн каршы сүйлөө, сөгүнүү, же кандайдыр бир кыймыл-аракет түрүндөгү конфликттин сигналдары.

Конформдуулук – инсандын топтун кысымына багынуусу, топтун мүчөлөрүнүн көрсөтмөлөрүнө жана жүрүм-турумуна ылайык өзүнүн жүрүм-турумун жана багытын өзгөртүүсүндө көрүнөт.

Коррекция – түзөтүү процессинин, же көрүнүшүнүн түбүнөн өзгөрүүсүн талап кылбаган белгилүү бир кемчиликтерин, туура эместиктерин оңдоо;

Психологиялык коррекция (психокоррекция) – психикалык өнүгүүнүн «оптималдуу» модели катары кабыл алынган критерийлеринин системасына туура келбеген өзгөчөлүктөрүн оңдоого (түзөтүүгө) карата иш-аракет деп түшүнүлөт. Буга психотерапияны да кошсо болот. Түзөтүүнүн ыкмалары ар түрдүү, аларды тандап алуу психолог кайсы мектепте иштээринө байланыштуу болот.

Лидерлик: стиль (лидерликтин стили; жетекчиликтин стили) – лидерлик (жетекчи) кол алдындагыларга таасир этүү ыкмаларынын системасы. К. Левин лидерликтин үч стилин бөлүп караган:

1. авторитардуу (директивдүү) – башкаруунун катаал түрү, кимдир-бирөөнүн демилгесин жана кабыл алынган чечимдерин, талкуулоосун ж.б. четке кагуу;
2. демократиялык (коллегиалдуу) – коллегиалдуулук, демилгелүүлүктү кубаттоо ж.б.;
3. анархиялык (либералдуу) – башкаруудан баш тартуу, жетекчиликтен четтетүү ж.б.

Инсандык өсүш – бул өзүн-өзү өстүрүүнүн токтобос процессинин көрүнүшү, анын чегинде адам күнүмдүк окуяны башкаруу жөндөмүнө ээ болууну, өзгө адамдар менен жакшы мамиле түзүүнү, өз көз карашын коргоп, ырааттуу ишке ашырууну, жашоонун бардык кооздугун кабыл алууну үйрөнөт. Бул өзүн-өзү өнүктүрүүдө ишке ашат, мындайча айтканда, өзүнө чыгармачыл мамиле кылып, өзүнүн «менин» түзүү, өзүн-өзү аңдап билүү, өз мүмкүнчүлүктөрүнүн начар жана күчтүү жактарын сезип, өзүн талдоо,

өзүн-өзү баалоо, өзүн-өзү байкоо, өзүн-өзү түшүнүү, өзүнө-өзү түрткү берүү – бул өзүн кабылдоо, өзүнө буйрук берүү, өзүнө милдет алуу, өзүн-өзү күчтөнтүү, өзүн ишке ашыруу. Башкача айтканда, өз иш-аракетин программалоону билдирет.

Инсандык мамиле кылуу – педагогдун окуучусуна карата инсан катары, өзүнчө өнүгүүсү бар аң-сезимдүү, жоопкерчиликтүү субъект катары жана өз ара байланышунун тарбиялык субъекти катары ырааттуу мамилеси.

Меланхолик – Гипократтын классификациясындагы темпераменттин бир түрү. Меланхолик темпераментиндеги адам өзгөчө сезимтал, анча-мынча жолу болбоого да өтө кайгырып, бирок сыртынан айлана-чөйрөгө кайдыгер түр көрсөтөт.

Өзүн-өзү психологиялык башкаруунун ыкмалары – окутуу методикасынын системасы, өз абалын башкарууга ички каражаттарды түзүүгө багытталган. Мындай ыкмалардын ар кандай түрлөрүн бөлүп кароого болот: нервдик-булчуң релаксациясы, аутогендик машыгуу, идеомотордук (ой иштетүү) машыгуу, медиациялык ыкмалар, өзүн-өзү гипноздоо. Окутуу атайын түзүлгөн сабактардын циклинин чегинде ийгиликтүү уюштурулат.

Дүйнөгө көз караш – объективдүү дүйнөгө жана андагы адамдын ордуна, адамдын өзүн курчап турган чындыкка жана өзүнө карата көз караштарынын системасы, ошондой эле ошол көз караштар менен шартталган негизги турмуштук позициялары, ишеничтери, идеалдары, аңдап билүүнүн жана иш-аракеттин принциптери, баалуулуктар багыты. Дүйнөгө көз караштын субъекти реалдуу түрдө социалдык топ, же инсан болот.

Ой-чабыт ыкмасы (мозговой штурм, акылга чабуул, англ.brainstorming) – чыгармачылык активдүүлүктү көтөрүүнүн негизинде көйгөйдүү чечүүнүн ыкчам ыкмасы, бул учурда талкуунун катышуучуларына, укмуштай адаттан тыш болсо дагы, көйгөйдүү чечүү жолдорунун мүмкүн болушунча көп варианттарын айтуу сунушталат. Андан кийин айтылган ойлордун жалпы санынын ичинен, тажрыйба жүзүндө ишке ашырууга мүмкүн болгон, эң ылайыктуу жана ийгиликтүүлөрдү тандап алышат.

Мотив (себеп) – адамдын жүрүм-турумунун, кылык-жоруктарынын туруктуу ички психологиялык себеби.

Жетишкендиктин мотиви (ийгиликке жетишүүнүн себеби) – ар кандай иш-аракетте ийгиликке жетишүүгө муктаждык, өзгөчө башка адамдар менен мелдешүү кырдаалында туруктуу далилдүү инсандык мүнөз. Жолу болбоодон качуу мотивине карама-каршы.

Качуу мотиви (жолу болбоодон качуу себеби) – эгерде иш-аракеттин натыйжалары башка адамдар тарабынан бааланып кабыл алынбаса, бардык кырдаалдарда жолу болбоодон качуу аракеттерине умтулуу. Туруктуу, далилдүү инсандык мүнөз. Ийгиликке жетишүү себебине карама-каршы.

Аңдап билүүгө мүмкүн болбогон мотив – мында адам, эмнеден улам иш-аракетке барып атканына жооп бере албайт. Аңдап билинбеген мотивге эң биринчи кезекте куштарлык жана багыт (установка) кирет.

Мотивация – адамдын жүрүм-турумун башкарууга физиологиялык жана психологиялык динамикалуу процесс, багытын, уюшкандыгын, активдүүлүгүн жана туруктуулугун аныктайт.

Байкоо – иштөөнүн ыкмасы, мында изилдөөчү (психолог, педагог) окуяга киришпей, алардын өзгөрүштөрүн гана байкап турат. Киришпөө методдун маанилүү мүнөздөмөсү, анын наркын жана кемчиликтерин аныктайт. Нарк – байкоодогу объект, эреже катары,

өзүн андай сезбейт – байкоодо экенин билбейт, кадыресе кырдаалда өзүн көнүмүш алып жүрөт.

Инсандын багытталуусу – адамда басымдуулук кылган себептердин (мотивдердин) жана керектөөлөрдүн биримдигин белгилеген түшүнүк, инсандын жүрүм-турумун, иш-аракетин, аны менен мамилелешүүнүн башкы багытын аныктайт.

Начар үй-бүлө – үй-бүлө чөйрөсүнүн ичинде психологиялык жайлуулуктун төмөн абалын мүнөздөйт.

Баарлашуу (түзүм) – социалдык психологиянын позициясынан баарлашуу төмөнкүдөй бөлүнөт:

1) коммуникативдүү тарабы – маалымат алмашууда, аны түшүнүүдө көрүнөт, баарлашуунун жүрүшүндө эки тарап тең бирдей белги системасын колдонушу керек, баарлашуу аркылуу бири-бирине таасир этип, аларда өз ара байланыш түзүлөт.

2) интерактивдүү тарабы – биргелешип иш-аракет кылууда жана уюштурууда шериктердин өз ара байланышын көрсөтөт; интерактивдүүлүк мамилелешүүнүн түрүн, өз ара байланыштын сырткы сүрөтүн гана камтыбастан, маанисин жана себебин, ар бир тараптын максатын, алардын байланышын билдирет: изилдөөлөр өз ара байланыштын достук, атаандаштык жана конфликт сыяктуу түрлөрүн көрсөтөт;

3) перцептивдүү тарабы – бир шериктин экинчисин кабыл алуусунда көрүнөт.

Объективдүүлүк – атайылабай, калыстык менен адамдардын каалоосуна жана эркине, алардын субъективдүү мамилесине көз каранды болбоо.

Педагогикалык чаташкандык – окутуу жана тарбиялоодогу кемчиликтерге шартташкан баланын өнүгүүсүндөгү ченемден четтөө.

Педагогикалык көзөмөл – инсанды тарбиялоодогу жана окутуудагы натыйжаларды текшерүү системасы. Мугалим менен окуучулардын ортосундагы түз жана кайтарым байланыштын каражаты катары жүрөт. Төмөнкүдөй кызматтарды аткарат:

- текшерүүчү (окуучулардын билимин, чеберчилигин, ыкмаларын табуу жана окутуунун жүрүшүнүн натыйжасын үзгүлтүксүз текшерип туруу),
- уюштуруучу (билимди, чеберчиликти жана ыкмаларды өркүндөтүү жана сиңирип алуу үчүн жасалган күнүмдүк иш);
- өнүктүрүүчү (окуучулардын аңдап-билүү активдүүлүгүн күчөтүү);
- багыт берүүчү (окутуунун максатка жетүү деңгээли жөнүндө маалымат алуу);
- методикалык (окутуунун методикасын өнүктүрүү);
- тарбиялоочу (өз иш-аракеттеринин натыйжасы үчүн моралдык жоопкерчиликке тарбиялоо);
- диагностикалоочу (бардык жагынан текшерүүчү, катасы жок маалымат алуу);
- прогноздоочу (алдын-ала билип айтуу. Натыйжалардын негизинде келечекке прогноз түзүү);
- компетенттүүлүк (кайсы бир нерсе жөнүндө баа берүүгө мүмкүнчүлүк берген жетиштүү квалификацияга ээ болуу, педагогикалык ишмердүүлүккө даярдыктын деңгээли).

Жүрүм-турум – бири-бири менен байланышкан иш-аракеттин жыйындысы, алдыга

койгон максаттарга жетүүнү ишке ашыруу, же башкалардын иш-аракетине жооп берүү. Алар: көз каранды эмес, баш ийген, нейтралдуу болот. Аргасыз болуу, ички каалоо, зарылчылыкты түшүнүү менен шартталат.

Алдын алуу (профилактика) – эскертүү чараларынын системасы.

Психодиагностика – инсандын жеке-психологиялык өзгөчөлүктөрүн өлчөй турган жана таап чыга турган ыкмаларды иштеп чыгуучу психологиялык илимдин чөйрөсү.

Психосоматика (бай.грек сөзү псюхе – рух, сома – дене) – психологиялык факторлордун соматикалык (дене) оорулардын пайда болушун жана анын жүрүшүн изилдеген медицинадагы жана психологиядагы багыт (психосоматикалык медицина).

Психикалык депривация – өзгөчө турмуштук кырдаалдын натыйжасында пайда болуучу психикалык абал, негизги психикалык керектөөлөрүн жетишсиз канааттандырууга алып келет.

Революциялык өнүгүү – 1) Бир курактан экинчи куракка өткөндө адамдын психикасында жана жүрүм-турумунда жүргөн тез жана терең өзгөрүүлөр.

2) адамдын жүрүм-турумунун жана психикасынын өнүгүүсү генотипке байланышпай, айлана-чөйрөнүн таасиринен адамдын жүрүм-турумунда жана психологиясында революция жүрүп, түйүлдүк кезинде да болбогон нерселерди пайда кылаарын далилдеген теориянын негизги түшүнүгү.

Кырдаалдык өнүгүү – баланын жүрүм-турумундагы жана психикасындагы тез, анча туруктуу эмес жана бекемдөөнү талап кылган өзгөрүү, социалдык кырдаалдардын факторлорунун таасиринен пайда болот.

Эволюциялык өнүгүү – баланын жүрүм-турумунда жана психологиясында жай жана жетишерлик туруктуу өзгөрүү, кризистердин ортосундагы курактык өнүгүүнүн мезгилдеринде пайда болот.

Реабилитация – организмдин бузулган функцияларын оңдоого багытталган медициналык, психологиялык, педагогикалык, кесиптик, юридикалык чаралардын комплекси, ошондой эле социалдык, социал-педагогикалык функциялар жана ишке жарамдуулугун аныктоо.

Рефлексия – өзүнүн психикалык абалы жөнүндө ойлонуу, өзүнүн ой-толгоолорун териштирүүгө жакындык. Рефлексия – бул өзүн гана түшүнүп жана өзүн гана аңдап билүүнү эле эмес, башка адамды да түшүнүп-баалоону камтыйт. Өзүнүн ой-пикирин башка адамдардын жана бүткүл коомдун ой-пикирине салыштыруу.

Социалдык роль – инсандын өзгөчөлүктөрүн, коомдо белгилүү орунду ээлеген адамдын жүрүм-турумун жана психологиясын сүрөттөөнү ичине алган түшүнүк, мисалы, мугалимдин, жетекчинин, ата-эненин, окуучунун ж.б. ролдору.

Өзүн-өзү тарбиялоо – өзүндө инсандын максатка ылайык, активдүү, оң сапаттарын түзүүгө багытталган иш-аракети.

Өз билимин өркүндөтүү – инсандын өз билимин тереңдетип жана кеңейтүүгө, болгондорун өркүндөтүп, жаңыларын табууга карата максаттуу багытталган иши.

Өзүн-өзү баалоо – адам өзүнүн психологиялык сапаттарын жана жүрүм-турумун, ийгиликтерин жана жетишкендиктерин, наркын жана кемчилигин баалоосу.

Өзүн өзү ишке ашыруу (реализациялоо) – адамдын чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрүн, ыкмаларын, үйрөнүүлөрүн, билимин, керектөөлөрүн, жөндөмдөрүн ачуучу жана ишке

ашыруучу процесс. Өзүн-өзү адекваттуу оңдоосуна жана өзүн-өзү баалоосуна негизделген, адамдын күчүнүн маани-маңызын максатка ылайык түшүнүп-ачуу процесси.

Өзүн тартипке келтирүү – жандуу системалардын ар кандай деңгээлдеги социалдашуусу жана татаалдыгы, максатка ылайык иштөөсү.

Өзүн аңдап билүү – адамдын өзү жөнүндө, өзүнө карата мамиледе, өзүн-өзү ишке ашырууну жана өзүн-өзү көзөмөлдөөнү ичине камтыган салыштырмалуу туруктуу, аңдап-билүүнү көрсөтүүчү система.

Сангвиник – Гиппократтын классификациясындагы темпераменттин бир түрү. Сангвиник темпераментиндеги адамды жандуу, кыймылдуу, айланадагы окуяларга тез көңүл буруучу, кырсык жана жагымсыздыктарды салыштырмалуу жеңил көтөргөн деп мүнөздөсө болот.

Үй-бүлөлүк консультация (кеңеш берүү) – үй-бүлө жана анын мүчөлөрү менен алып барылган кесиптик, психологиялык иш, турмуш чөйрөсүндө болгондорду жана инсандар арасына мүнөздүү эмоционалдык көйгөйлөрдү түшүнүп – талдоонун негизинде чечүү.

Үй-бүлөлүк укук – бул үй-бүлөнү жана никени мамлекеттик колдоо боюнча суроолор, ата-эненин, балдардын, жубайлардын ж.б. укуктарын жана милдеттерин мыйзамдуу түрдө бекитүү.

Үй-бүлөлүк үрп-адат – үй-бүлөнүн калыптанган түзүмү, кабыл алынган тартиби, ал боюнча үй-бүлөнүн өзгөчөлүктөрүн баалашат.

Өнүгүүнүн сенситивдүү (сезимтал) мезгили (өнүгүүнүн сезимтал мезгилдери) – жеке өнүгүүнүн курактык мезгили, анын жүрүшүндө организмдин ички түзүмдөрү сырткы чөйрөнүн спецификалык таасирине өзгөчө сезимтал келет – тигил же бул таасирлерге, иш-аракеттин кайсы бир түрүн өздөштүрүүгө бат берилет. Психикалык функциялардын өнүгүүсүндө абдан маанилүү роль ойнойт. Сенситивдик мезгилдерди эске алуу, баарыдан мурда, окутуу иш-чараларын туура уюштуруу үчүн керек. Балдар эки-үч жашында сүйлөөгө даяр болушат, 5-7 жашында окууга; 5 фонематикалык түзүлүштөрдү кабыл алууга өзгөчө сезимтал болушат. Белгилеп коюучу нерсе, бул өзгөчө даяр болуу мезгилдери өтүп кетсе, кийин өнүгүүнүн ылайыктуу функциялары кыйынчылык туудурушу мүмкүн.

Сиблингдер же сибстер (англ. siblings, sibs-кыз же бала бир тууган) – бир ата-эненин урпактарын белгилеген генетикалык термин. Бир тууган эже-сиңдилер, байке-инилер, бирок эгиз эмес.

Жетилүү – организмдин анатомиялык түзүмдөрүнүн жана физиологиялык процесстеринин улам чоңойгон сайын өзгөрүп туруусунун табигый процесси.

Коом – жалпы кызыкчылыктары жана максаттары бир адамдардын, элдердин, же мамлекеттердин биригүүсү. Адамдардын салыштырмалуу туруктуу топтому. Түшүнүктөрүнүн, социалдык ченемдеринин, баалуулуктар системасынын жана кызыкчылыктарынын биримдиги менен айырмаланат.

Социалдашуу – баланын психологиялык, интеллектуалдык жана инсандык өнүгүүсүнүн өлчөмүнө жараша социалдык тажрыйбаны кабыл алуусунун натыйжасы жана процесси, башкача айтканда, окутуунун жана психикалык функцияларын тарбиялоонун таасириндеги өзгөрүүлөр, социалдык-адеп-ахлактык баалуулуктарды, жүрүм-турумдун эрежелерин жана ченемдерин кабыл алуусу, дүйнөгө көз караштын калыптануусу. Социалдашуу – бул инсандын белгилүү бир коомдо (социумда) ийгиликке жетишүүгө

керектүү болгон моралдык сапаттарынын идеалдарынын, баалуулуктарды түшүнүү системасынын сапаттык жана сандык өзгөрүүлөрү, ага өзүнүн иш-аракетинин процессинде жетишүүсү.

Социалдык коргоо – мамлекет тарабынан өзүнүн өнүгүүсүнүн белгилүү учурунда маанилүү деп санаган окуялар болуп кетсе, мамлекеттин каржылоосунда жана атайын каржылык эмес фонддордун каражаттарында жарандардын белгилүү бир категориясын материалдык камсыздоо менен мамлекеттин социалдык саясатын көрсөтүүнүн бир түрү, жарандардын социалдык абалын коомдун башка мүчөлөрүнө теңөө максатына багытталган.

Балдарды социалдык коргоо – турмуштун оор кырдаалында калган балдарды коргоого багытталган иш-аракет. Булар көп балалуу үй-бүлөдөгү балдар, качкындардын үй-бүлөсүндөгү балдар, майып балдар, жетим балдар, мамлекеттин жана башка коомдордун тез жардамына көбүрөөк муктаж болушат.

Балдарды билим алуу тармагында социалдык коргоо – баланын инсандыгын, өнүгүү жана калыптануу процессин, балдардын жашоо тиричилиги өткөн чөйрөнү, алардын укуктарын коргоо жана үй-бүлөгө билим берүүнүн бардык институттары тарабынан берилген жардам.

Социалдык өңүт – эмгекти коомдук бөлүштүрүү системасындагы адамдын ээлеген орду жана социалдык түзүмдөргө, топторго жана уюмдарга кошулуусу.

Өнүгүүнүн социалдык кырдаалы – адамдын жүрүм-турумунун жана психологиясынын өнүгүүсү жүргөн социалдык шарттары.

Социалдык багыт – адамдын элге, социалдык окуяларга, фактыларга жана башка өзүнө маанилүү болгон нерселерге мамилеси. Социалдык багыт өзүнө мындай мамиленин үч компонентин камтыйт: когнитивдүү (билим объектисинде) эмоционалдуу (ал чакырган сезимдер) жана жүрүм-турумдук (ал пайда кылган кыймыл-аракет).

Социалдык-педагогикалык колдоо – балдардын жана жаштардын кызыкчылыктарын, шыктарын, турмуштук багытын дифференциациялоо максатында өткөрүлгөн ар түркүн пландагы иш-чаралардын системасы, аларды ачык көрсөтүп жана адекваттуу коштоого багытталган.

Социалдык-педагогикалык коштоо – өспүрүмдөргө социалдык-педагогикалык жардамды өз учурунда көрсөтүү процесси жана жаштардын инсандык өнүгүү процессиндеги өнүгүүлөрүн үзгүлтүксүз байкоого алуунун негизинде түзөтүү таасиринин системасы. Социалдык-педагогикалык коштоонун компоненттери:

- диагностикалык изилдөөчү – ар бир адамга жеке мамилени ишке ашыруу үчүн сунуштарды иштеп чыгуу, жаштарда пайда болуучу көйгөйлөрдүн жана кыйынчылыктардын себептерин ачып көрсөтүп, педагогикалык таасир этүүнүн ылайыктуу жолдорун таап жана бар көйгөйлөрдү чечүү үчүн ыңгайлуу психологиялык шарттарды түзүү;
- консультациялык (кеңеш берүүчү)- социалдык-педагогикалык кеңеш берүү;
- прогноздук болжолдоо – жаштардын иш-аракеттериндеги, мамилелериндеги өзгөрүүлөрдү, конфликттик кырдаалдардын пайда болушун болжолдоо;
- тажрыйбалык – окуу иш-аракеттерин коштоо боюнча иш-чаралардын комплекси, жаштарда социалдык билимди калыптандыруу, социалдык бекемдөө, социалдык коргоо, өзүн коргоого даяр болуу, жашоонун толук кандуу мүнөзүн калыптандыруу боюнча иш-чаралар.

Социум – адам калыптанган чөйрө, ошол чөйрөнү түзгөн ар түрдүү топтордун, уюмдардын, окуу жайлардын, кыймылдардын биримдиги, адам өзүнүн иш-аракетинин процессинде таасирленген чөйрө; өзүнүн активдүүлүгүн ишке ашырган мейкиндик (билимдик, маданий, акыл-эстик).

Стресс – 1936-жылы Г.Селье(Канадалык окумуштуу, медик) киргизген түшүнүк. Өзгөчө татаал шарттарда иш-аракетти аткарууга багытталган психикалык чыңалуунун абалын аныктайт. Көрүнүшүнө жараша, стресс иш-аракетке оң таасир бергендей эле, терс таасир бериши да мүмкүн (толук жок кылып ийгенге чейин).

Темперамент (temperamentum –лат. сөзү – бөлүктөрдүн тийиштүү катышы) инсандын жеке өзгөчөлүктөрүнүн туруктуу биригиши, иш-аракеттин мазмундуу аспектери менен эмес, динамикалуу аспектери менен байланышкан. Темпераменттин касиеттеринен жекече ыргагы, психикалык процесстердин ритми, сезимдердин туруктуулугунун деңгээли, эркинин деңгээли кирет. Темпераменттин түрү жогорку нервдик кыймыл-аракеттин тубаса анатомо-физиологиялык өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланышкан. Ошону менен бирге, темпераменттин көрсөткүчтөрүндөгү белгилүү турмуштук өзгөрүүлөр тарбиянын шарттарына, жашоонун гигиеналык жана жалпы шарттарына байланыштуу болушу мүмкүн.

Толеранттуулук – сабырдык, биздин дүйнөнүн ар түрдүү бай маданиятын туура түшүнүп кабылдоо, адамдын жекечелигин көрсөтүү ыкмасы жана өзүбүздү өзүбүз көтөрүүнүн формасы.

Каада-салт – бир муундан экинчи муунга этикалык тажрыйбаны салт, тартип, жүрүм-турумдун эрежелери түрүндө өткөрүп берүү ыкмасы.

Кооптуулук – адамдын өзгөчөлөнгөн социалдык кырдаалдарда көрүнүүчү, же туруктуу өтө тынчы кетүү абалына жетүүчү коркуу жана кооптонууну сезүүчү касиети. Кырдаалдар экзамендик суроолорго, же башка мүнөздөгү себептери бар жогорку эмоционалдык жана физикалык чыңалууга байланыштуу болушу мүмкүн.

Талап кылуу – инсандын, же адамдардын тобунун иш-аракетин токтотуп, же күчөтүү максатында педагогикалык таасир этүү.

Тренинг – (train – англ. сөзү – машыктыруу, машыгуу) – социалдык-педагогикалык окутуунун активдүү ыкмаларынын бири. Топтошуп иштөөнүн негизинде түзүлөт, инсандын жүрүм-турумунун ар тараптуу өнүгүүсүн максат кылат, бөлүнгөн ротациялык мүнөзгө ээ.

Умтулуу деңгээли – иш-аракеттин тигил, же бул түрүндө жана мамилелешүүнүн ар кандай сферасында адам өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдөрүн баалоосуна жараша умтулуусу.

Психологиялык өнүгүүнүн деңгээли – өмүрүнүн башка убактысына караганда, же башка чоң топтогу адамдарга салыштырмалуу адамдын чогулткан билиминин, үйрөнгөндөрүнүн, ыкмаларынын жыйындысы.

Куштарлык – ар түрдүү иш-аракеттерге, бул иш-аракеттердин жардамы менен тигил же бул керектөөлөр канааттандырылышы мүмкүн болгон, аңдап билинбеген даярдыкты түшүндүргөн психикалык абал. Куштарлык түз тажрыйбанын негизинде калыптанат жана позитивдүү жана негативдүү болушу мүмкүн, б.а. тигил же бул иш-аракетти, же ал иш-аракеттен баш тартууну билдирет.

Өнүгүүнүн факторлору – баланын жүрүм-турумунун жана психикасынын өнүгүүсүндө аныкталган факторлордун системасы. Өнүгүүнүн факторлору өзүнө окутуунун, тарбия-

лоонун мазмунун, мугалимдердин, тарбиячылардын педагогикалык даярдыгын, окутуунун жана тарбиялоонун ыкмаларын, каражаттарын камтыйт.

Социалдык жоопкерчиликти калыптандыруу – бул жөн гана кырдаалды туура баалай билүүнү калыптандыруу эмес, бул өзүнө жана өзгөлөргө тие турган кесепеттерин эске алып чечим кабыл алуу.

Үй-бүлөнүн түрлөрү – үй-бүлөнүн бирдей түзүмдөрү. Социологдор үй-бүлөнүн төмөндөгүдөй негизги түрлөрүн белгилешет:

1. Түзүмү боюнча: а) нуклеардуу – жубайлардан жана алардын багуусунан чыга элек балдарынан турат; б) кеңейтилген – нуклеардуу (толук) үй-бүлөдөн жана башка туугандарынан турат.

2. Бийликтин түрү боюнча: а) патриархалдык, б) матриархалдык, в) эгалитардуу (демократиялык);

3. Үй-бүлөнүн баалуулук түзүмү боюнча: а) бала-чакалуу (балдарга багытталган), б) жубайлар (жуптарга багытталган).

Флегматик – Гиппократтын классификациясындагы темпераменттин бир түрү. Флегматикалык темпераментиндеги адамды кыймылы жай, токтоо, туруктуу умтулуулары бар, көбүнчө бир калыптагы маанайда, ички жан дүйнөсүнүн абалын сыртка чыгарбаган деп мүнөздөсө болот.

Фрустрация (frustratio – лат.сөзү – жалган, көңүл калуу, пландардын бузулушу) – психиканын негативдүү абалы, тигил же бул керектөөлөрүн канааттандырууга мүмкүн эместик менен шартталат. Бул абал толкунданууда, көңүл калууда, кооптонууда, кыжырланганда, акырында айла кеткенде пайда болот. Мында иш-аракеттин эффективдүүлүгү байкалаарлык төмөндөйт.

Мүнөз – жеке адамдын жүрүм-турумунун көнүмүш жөндөмдөрүнүн белгилүү шарттардагы туруктуу системасы. Адамдын жөндөмүнүн калыптанышында социалдык өз ара байланыштын түрлөрү алдыңкы ролду ойнойт. Ошондуктан мүнөздүн түрлөрүнүн белгилүү кайталоолорунда, тукум куучулукка жана турмуштук көйгөйлөрдү чечүүдөгү өз тажрыйбасына таянган адамдардын мүнөздөрү, коомдук окшош шарттарда жашагандыктан көпчүлүк белгилери окшош болот.

Холерик – Гиппократын классификациясында темпераментти билдирет. Холерик темпераментиндеги адам шамдагай, кызуу кандуу, ишке демилгелүүлүк менен берилген, бирок токтоо эмес, эмоционалдык толкундоо, туталанууга жана маанайдын тез өзгөрүп туруусуна жакын.

Баалуулуктар багыты – инсандык түзүмдүн элементтери, анын иш-аракеттеринин багытталуусун мүнөздөйт. Баалуулуктар багытына өзгөчө маанилүү, олуттуу нерселер кирет. Баалуулуктар багытынын мазмуну тез өзгөрүлмө. Аң-сезимдин баалуулуктар түзүмүндөгү өзгөрүүлөр – бул адамдын көз карашындагы өзгөрүүлөр.

Сезим – адамдын психофизикалык сезүүлөрдү кабыл алуу жөндөмү, сырткы дүүлүктүрүүлөргө таасирленүүсү, чындыкты чагылдыруунун өзгөчө түрү. Сезимдер адамдардын бири-бирине, ошондой эле объективдүү дүйнөгө болгон мамилесин чагылдырат.

Эмоциялар (emotion – франц., emoveo – лат.сөзү – силкилдетем, толкундатам) – адамдын сырткы жана ички дүүлүктүрүүчүлөрдүн таасирине мамилеси ачык көрүнгөн, субъективдүү боектору бар, толкундоолордун жана ой-тутумдун бардык түрлөрүн

камтыган сезим. Эмоционалдуу – сезимге сезим менен жооп берүү. Жан дүйнөнүн толкундоолору, сезимдери (көбүнчө кандайдыр бир инстинктик ачык-айкын кыймылдары менен коштолот). Эмоциялар кыймыл-аракетти негизги иштетүүчүлөрдүн бири болуп эсептелет.

Эмпатия (empathia – грек.сөзү – кошо сезип – кайгыруу же кубануу) – адамдын башка бирөө менен мамилелешүү процессинде анын эмоцияларына берилип кошо толкундоого жөндөмдүүлүгү.

Этникалык стереотип – жөнөкөйлөштүрүлгөн, схемага салынган, эмоционалдуу боектору бар жана кандайдыр бир этникалык топтун, же коомдун бардык өкүлдөрүнө жеңил өткөн, өзгөчө туруктуу (этникалык образ); жүрүм-турумдун схемалаштырылган, кандайдыр бир этностун өкүлдөрүнүн баарына бирдей программасы.

Этномаданий окшоштук – адам өзүн этникалык топко окшоштуруу процесси, жүрүм-турумдун керектүү окшоштуктарын үйрөнүүгө негизги маданий ролдорду талап кылууга мүмкүндүк берет.

Этнос – адамдардын белгилүү аймакта тарыхый калыптанган, туруктуу топтому, жалпы дээрлик туруктуу өзгөчөлүктөрү бар, маданияты, тили, ошондой эле өздөрүнүн биримдигин сезүүсү жана өзгөлөрдөн (өзүн-өзү таануусу менен) өзүн-өзү атоосунда билинип турган (этноним) белгиси.

“Мен” – концепциясы – адам өзү жөнүндө билгендеринин системасы. Бириккен “Мен” – концепциясынын чегинде ар кандай кошундуларын бөлүп караса болот:

- Мен-физикалык – өз денесинин схемасы түрүндө;
- Мен-социалдык – социалдык интеграциянын чөйрөсүнө тиешелүүлүк: жыныстык, этникалык, жарандык, ролдук;
- Мен-экзистенциалдык – өмүрдүн жана өлүмдүн аспектинде өзүнө баа берүү.

Адамдын Мен-концепциясынын калыптануусу – турмуштук маселелерди чечүүдө жыйналган тажрыйбадан жана башка адамдардын баалоосунан, баарынан мурда, ата-энесинин баалоосунан түзүлөт.

№ 6-ТИРКЕМЕ

Топтун ичиндеги инсандар арасындагы мамилени аныктоо методикасы

(Америкалык психиатр жана социалдык кызматкер Джакоба Леви Моренонун социометриясы).

Бул методика окуучулардын социалдык макамын аныктоого сунуш кылынат.

1. Сурамжылоону өткөрүүгө суроолорду даярдоо.
2. Тандоонун критерийлери жазылган баракчаларды даярдоо.
3. Баракчаларды толтуруу боюнча жолдомо берүү.

Жолдомо

Мугалим: «Биздин мындан аркы ишибиз кызыктуу жана пайдалуу болуусу үчүн, мен силердин классыңардын кандай экенин билишим керек. Бул үчүн мен «социометрия» деген ыкманы колдонгум келет. Ал үч суроодон турат. Азыр силер тесттин баракчаларын алып, окуп көрөсүңөр. Суроолор бир эле мезгилде, татаал да, жөнөкөй да. Ал силердин классыңарга тиешелүү балдардын ортосундагы мамилени, ар бириңерди өзүнчө чагылдырат. Иш-аракет текке кетпес үчүн, бул ишке олуттуу мамиле кылуу маанилүү, суроолорго жооп берүүдө мүмкүн болушунча чынчыл болуу керек. Ооба, силер суроолорго жооп бербей койсоңор да болот, бирок бул учурда класска жакшылык каалаган, ынтымактуу мамиле түзүүнүн үстүндө иштөө кыйын болуп калат. Аягында сөзсүз кол тамганы коюу керек, силер суроолорду окуп көргөндө кол коюлбаса, маанисин жоготуп коёрун түшүнөсүңөр. Өз жагымдан кепилдик бере алам, силердин жоопторуңар жазылган баракчаларды эч ким көрбөйт: классташтарыңар да, педагогдор да, ата-энелер да. Эми баракчаларды алып, ар бир суроону окуп, ошол замат жооп жазгыла. Кеңешүү, үн чыгара талкуулоо сунуш кылынбайт. Ар бириңердин төрт фамилия жазууга мүмкүнчүлүгүңөр бар, бирок кааласаңар бир же эки деле фамилия жазсаңар болот.

№ п/п	Түркүмдөө үчүн негиз болуп турган белги	Тандоо (классташтардын фамилиялары)			
1.	Сен кандай деп ойлойсуң, класста ким сенин эң ишенимдүү досуң?				
2.	Эгер сенде көйгөйлөр пайда болсо, классташтарыңдын кимисине кайрылат элең?				
3.	Биз жүрүшкө даярданып жатканыбызды элестетип көр. Өзүң менен бир чатырда жашай турган классташыңды танда.				

Мугалимге сунуштар:

Алынган маалыматтардын натыйжасы боюнча матрица толтурулат:

1. Баракчаларды алфавит боюнча жайгаштыруу;
2. Матрицага ар бир окуучунун тандоосун киргизүү.

Биринчи белги: «Сен кандай деп ойлойсуң, класста ким сенин эң ишенимдүү досуң?».

№	Окуучунун фамилиясы	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Аденов	X	+					+					+		
2	Асанов	+	X				+				+				
3	Акунов		+	X	+									+	
4	Дулатова		+		X		+					+			
5	Есеналиев					X					+	+	+		
6	Кочкаров		+				X		+						
7	Куканова					+		X				+			+
8	Пулатова	+	+				+		X						
9	Парпиев		+				+			X				+	
10	Рахмонова					+					X	+			+
11	Султанов					+						X	+	+	
12	Табылдиева					+							X	+	+
13	Турдиева	+							+	+				X	
14	Шаматова					+							+	+	X
Тандоолордун саны		3	6	0	1	5	4	1	2	1	2	4	4	5	3

Матрицаны толтуруунун натыйжасында бул белгилер боюнча «социометриялык жылдыз» болуп окуучу Асанов эсептелет. Бирок, мугалим Акунов деген окуучуга көбүрөөк көңүл буруусу керек, анткени ал бул белги боюнча четке чыгып калды.

Экинчи белги: «Эгер сенде көйгөйлөр пайда болсо, классташтарыңдын кимисине кайрылат элең?».

№	Окуучунун фамилиясы	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Аденов	X	+					+					+		
2	Асанов	+	X				+				+				
3	Акунов		+	X	+									+	
4	Дулатова		+		X			+				+			
5	Есеналиев					X					+		+		+
6	Кочкаров		+				X		+						
7	Куканова					+		X				+			+
8	Пулатова	+	+				+		X						
9	Парпиев		+			+	+			X					
10	Рахмонова					+					X	+			+
11	Султанов					+						X	+	+	
12	Табылдиева					+					+		X		+
13	Турдиева				+				+	+				X	
14	Шаматова					+							+	+	X
Тандоолордун саны		2	6	0	2	6	3	2	2	1	3	3	4	3	4

Бул белги боюнча эки «социометриялык жылдыздар» белгиленди: Асанов менен Есеналиев, Акунов бул белги боюнча да кайрадан четте калды.

Үчүнчү белги: «Бир чатырда чогуу жашагың келген классташтарды танда».

№	Окуучунун фамилиясы	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Аденов	X	+					+					+		
2	Асанов	+	X				+				+				
3	Акунов		+	X	+									+	
4	Дулатова		+		X				+			+			
5	Есеналиев					X		+				+	+		
6	Кочкаров		+				X		+						
7	Куканова					+		X				+			+
8	Пулатова	+	+				+		X						
9	Парпиев		+				+			X				+	
10	Рахмонова					+					X	+			+
11	Султанов					+						X	+	+	
12	Табылдиева					+							X	+	+
13	Турдиева	+							+	+				X	
14	Шаматова					+							+	+	X
Тандоолордун саны		3	6	0	1	5	3	2	3	1	1	4	4	5	3

Бул критерий боюнча. Биринчи критерийдегидей эле «социометриялык жылдыз» окуучу Асанов болду. Акуновдо дагы да, башка критерийдегидей эле тандоо болгон жок.

Бул мугалимге кооптуу сигнал. Бул окуучуга көңүл буруу өтө зарыл. Ал жөнүндө көбүрөөк маалымат алыш керек, классташтары менен мамилеси кандай экенин териштирүү керек.

№ 7 ТИРКЕМЕ

Окуучулардын инсандык өзгөчөлүктөрүн табуу

ЖЕТИШКЕНДИКТЕРДИ КЕРЕКТӨӨНҮ (ЖК) АНЫКТООЧУ ШКАЛА

Максаты: Окуучулардын максатка жетишүү ыкмаларынын калыптануу деңгээлин табуу.

Нускама. Тесттен өтүүчүлөргө кезеги менен 23 кагазга жазылган ой-толгоолорду окуп беришет (же таратып берилет), алардын мазмунуна макул же макул эместигин, «ооба» же «жок» деген жооптору менен билдиришет. Окуучулар ойлонууга убакыт коротпой, дароо жооп бериши керек.

Төмөндөгү ой-толгоолор пайдаланылат:

1. Турмуштагы ийгилик эсепке эмес, күтүүсүздүккө көз каранды деп ойлойм.
2. Эгер мен жакшы көргөн ишимден ажырасам, жашоо мага кызыксыз болуп калат.
3. Мен үчүн бардык иште, аны аткаруу эмес, акыркы натыйжасы маанилүү.
4. Адамдар жакындары менен жаман мамилелешүүгө караганда, көбүнчө жумушундагы көйгөйлөрдөн жабыр тартышат деп эсептейм.
5. Менин оюм боюнча көпчүлүк адамдар жакынкы эмес, келечектеги максаттары менен жашашат.
6. Менин турмушумда мүчүлүштүктөргө караганда ийгиликтер көп болду.
7. Мага ишкер адамдарга караганда, эмоционалдуу адамдар көбүрөөк жагат.
8. Кадыресе жумушту жасаганда да кээ бир нерселерин өркүндөтүүгө аракеттенем.
9. Ийгилик жөнүндө ойлоно берип, этиет болууну да унутуп коём.
10. Менин жакындарым мени жалкоо деп эсептешет.
11. Менин кээ бир жетишпегендиктериме мага караганда кырдаалдар көбүрөөк күнөөлүү деп ойлойм.
12. Менде жөндөмдөргө караганда, чыдамкайлык көбүрөөк.
13. Менин ата-энем мени өзгөчө көзөмөлдөшөт.
14. Ийгиликке жетүүгө күмөнсүгөнгө караганда, өз мүдөөлөрүмө жетүүгө жалкоолук мага көбүрөөк жолтоо болот.
15. Мен өзүмө-өзүм ишенимдүү адаммын деп эсептейм.
16. Ийгиликке жетиш үчүн мүмкүнчүлүк аз болсо да, тобокелчиликке барышым мүмкүн.
17. Мен тырышчаак адаммын.
18. Бардыгы жакшы болгондо, менин энергиям күчөйт.
19. Эгер мен журналист болсом, окуяларга караганда, көбүнчө адамдардын бөтөнчө ойлоп тапкандары жөнүндө жазмакмын.
20. Менин туугандарым демейде менин пландарымды колдошпойт.
21. Менин жолдошторума салыштырмалуу, мен турмуштан азыраак талап кылам.
22. Менде жөндөмгө караганда, көктүк көбүрөөк болсо керек.
23. Мен өз максаттарыма жетүүдө тырышчаакмын.

Алынган натыйжаларды иштеп чыгуу.

Ар бир окуучунун берилген сөздөргө туура келген жоопторунун баллдарын эсептеп чыгуу:

«Ооба» – суроолору 2, 6, 7, 8, 14, 16, 18, 19, 21, 22

«Жок» – суроолору 1, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 20

Ар бир туура келген жоопко 1 балл коюлат. Жетишүүнүн мотивациясынын калыптануу деңгээли алынган баллдардын санына жараша коюлат.

Алынган натыйжаларды баалоо критерийлери

0–10 балл– жетишкендикти керектөөнүн төмөн деңгээли;

11–12 балл – төмөн деңгээл;

13–14 балл – орто деңгээл;

15–16 балл – ортодон жогору деңгээл;

17–22 балл – жогорку деңгээл.

Жетишкендикти керектөөнүн бийик деңгээли бар адамдардын психологиялык сүрөттөмөсү.

Жетишкендикти керектөөнүн бийик деңгээли бар адамдар төмөндөгүдөй мүнөздөр менен айырмаланат; жетишкендиктерине канаагаттанышпайт, дайыма ишти мурдагыга караганда жакшы жасоого аракеттенишет, ишке катуу берилет, ийгиликтен ырахат алууга умтулушат, жаман иштөөгө көнүшкөн эмес, жөнөкөй эле ишти улам жаңы ыкма менен иштөөгө муктаждыкты ар дайым сезип турушат, атаандашууну билишпейт, башкалар да өзүлөрүндөй эле натыйжага жетүүнүн ийгилигине кубануусун каалашат, жеңил ийгилик менен күтүүсүз жеңил милдеттерге канааттанышпайт, жардам алууга, ошондой эле башкаларга татаал маселелерди чечүүдө ийгиликтин кубанычын бирге сезүү үчүн жардам берүүгө дайыма даяр.

Жетишкендиктерди керектөөнүн төмөн деңгээли бар адамдардын психологиялык сүрөттөмөсү.

Жетишкендиктерди керектөөнүн төмөн деңгээли бар адамдар: тобокелчиликке барууга анча көңүлдөнүшпөйт жана ишти бирөөлөр менен бөлүшүүгө даяр, мындайча айтканда, ийгиликсиздиктен качышат; өз потенциалын көрүшпөйт, демилгечилдиги төмөн, туруктуу, ишенимдүү, оңой чечиле турган кырдаалдарды жактырышат; формалдуу, катаал көзөмөлдөөнү оор кабыл алышат, көбүнчө көзөмөлдөөнүн жумшагыраак түрлөрүн жактырышат.

Эскертүү: Мугалим максатка жетүү муктаждыгынын орточо деңгээлин өз алдынча мүнөздөйт жана төмөн деңгээлдүү окуучуларга өзгөчө көңүл бурушу керек.

Үч «Мен» тести

Мугалим: «Бул үч «Мен» бизди өмүр бою коштоп жүрөт. Бул үч «Мендин» силердин жүрүм-турумуңарда кандай айкалышаарын баалап көргүлө. Бул үчүн төмөндө айтылгандарды 0 дон 10 баллга чейинки баллдар менен баалагыла».

Төмөнкү сүйлөмдөр колдонулат:

1. Мага кээде чыдамкайлык жетишпейт.
 2. Эгер менин каалоолорум мага жолтоо болсо, мен аларды басканды билем.
 3. Ата-энелер, көбүрөөк дасыккан адамдар катары, өз балдарынын үй-бүлөлүк турмушун орнотуп берүүлөрү керек.
 4. Мен кээде кайсы бир окуяларга өтө киришип кетем.
 5. Мени алдап коюу мүмкүн эмес.
 6. Мен тарбиячы болгонду каалайт элем.
 7. Кээде мен кичине баладай ойногум келет.
 8. Бардык болуп жаткан окуяларды мен туура түшүнөм деп ойлойм.
 9. Ар ким өз милдетин аткаруусу керек.
 10. Көп учурда кандай болуш керектей эмес, каалаганымдай жасайм.
 11. Чечим кабыл алуудан мурда, анын кесепеттерин ойлонуп алууга аракеттенем.
 12. Кичи муун улуу муундан кандай жашоо керектигин үйрөнүүлөрү керек.
 13. Мен көпчүлүк адамдардай эле таарынам.
 14. Мен адамдар өздөрү жөнүндө айткандарына караганда, алар жөнүндө көбүрөөк биле алам.
 15. Балдар ата-энелеринин көрсөтмөлөрүн сөзсүз аткаруулары керек.
 16. Мен – берилип артынан түшүүчү адаммын.
 17. Менин адамды баалоомдун негизги критерийи – объективдүүлүк.
 18. Менин көз караштарым туруктуу.
 19. Кээ учурда талашта макул болбогонумдун себеби, жөн гана багынууну каалабаганымдан болот.
 20. Эрежелердин туура болгон учуру, алар пайдалуу болуп турганда эле болот.
 21. Адамдар эрежелерди түзүлгөн кырдаалдарга карабастан аткаруулары керек.
- Ар бир суроого коюлган баллдардын санын таблицкага киргизгиле.
Баллдардын суммасын таблицанын сабына карата өзүнчө эсептеп чыккыла:

Үч «Мен»	Суроолордун номерлери							Баллдын суммасы
Б «бала»	1	4	7	10	13	16	19	
У «Улуу»	2	5	8	11	14	17	20	
А «ата-эне»	3	6	9	12	15	18	21	

Эгерде УБА деген формула түзүлгөн болсо, демек сизде жоопкерчилик сезими күчтүү, керектүү өлчөмдө импульсивдүүсүз жана туура жүрөсүз, акыл-насаат айтуудан алыссыз. Сизге бул сапаттарыңызды келечекте да сактап жүрүүнү каалап кетет элек. Булар маектешүүдө, коллективдүү иште, чыгармачылыкта, кайсы иште болсо да сизге жардамга келет.

Эгер биринчи орунга «А» тамга чыгып калса, анда кыйыныраак болот, анткени «А» тамгага мүнөздүү болгон так кесе болуу жана өзүнө ишенген текебер болуу, мисалы, педагогго, уюштуруучуга – же ким болсо да, адамдар менен иштегендерге болбойт, алар машиналар эмес да, эгер БАУ болуп калса, мындай мүнөздөмөгө ээ болгон инсандын турмушу кыйындайт.

«Бала кыял ата-эне» чындыкты бетке айтып, аркасында кандай натыйжа болоору жөнүндө кам көрбөйт, күмөн санабайт, бирок бул жерде деле өзгөчө кейий турган эч нерсе жок. Эгерде силерди уюштуруу иштери, көңүлдүү чогулуулар кызыктырбай, колуңарга китеп, кульман же этюдник алып, жалгыз болууну кааласаңар, анда бардыгы жайында. Бирок анткени келбей, өзүңөрдүн «А» ны экинчи орунга, же үчүнчүгө жылдыргыңар келсе, бул да ишке ашат. Буга психологдор өткөргөн маектешүүнүн курсу жардам берет.

«Б» негизги формуланын башында – илимдин иши үчүн алгылыктуу вариант. Эйнштейн, мисалы, бир жолу өзүнүн илимдеги жетишкендиктери жөнүндө, ал өтө жай өсүп, көп суроолордун үстүнөн иштөөгө эми даярданганда, анын курагындагы кишилер бул жөнүндө эчак ойлонбой калганын тамашалап айтканы бар. Токтолуп калган адам жүрүм-турумдун ар кандай ыңгайын ылайыктуу болсо билгичтик менен пайдаланат. Өзүн-өзү көзөмөлдөөсү жана ийилчээктиги убагында өз үнүн «угуу» абалына келүүгө жардам берет, мына ушул нерсе токтолуп калган инсанды, токтоло элек жаш баладан айырмалап турат.

Токтолуп калган	«Мен» – акыл-эстин үнү, ал улуу адамдын этияттыгын жана акыл-эс менен мамиле кылуусун, таразалап, так баалоосун, ченем жана негиздердин өзгөрүлмө экенин түшүнүүсүн, өз кыймыл-аракетин так көзөмөлдөй ала турганын, умтулууларын жана максаттарын акыл-эстүү түшүнүүнү алып жүрөт. Ачкыч сөзү – жасай алам.
Бала	«Мен» – өзүн бош алып жүрүү, импульсивдүүлүк. Өзүн эркин кармоо, кыялдануучулук, кызыккандык, чыгармачыл умтулуу, ошол эле учурда алсыздык, өзүнө ишенбөөчүлүк, кармана албагандык, ишенчээктик жана коркоктук мүнөздүү. Ачкыч сөзү – каалайм.
Ата-эне	«Мен» – бизге эмне жасоо керектигин, өзүбүздү кандай алып жүрүү керектигин айтат. Бул «Мен» - баардыгын билет, бардыгын баалайт, өзүнүкүн таңуулайт, өзүнүн жогору экенин сезип турат, бардыгын соттоп, жазалоого укуктуу. Бирок ал ошондой эле билим менен, акылмандык, колдоочулук, алсызды коргоо, жапакечтик менен байланышкан. Ачкыч сөзү – керек.

«Сүрөтчү же ойчул» тести

Төмөнкү сүйлөмдөр колдонулат:

10 баллдык шкала боюнча суроолорго жооп бергиле. Так кесе макул болбоо 0 баллга татыйт, кылчактабай макул болуу – 10 балл.

Төмөнкү сүйлөмдөр колдонулат:

1. Менде ачык маанай көбүрөөк болот.
2. Мен мындан бир нече жыл мурда окугандарым менин эсимде.
3. Обонду бир-эки жолу угуп, кайра туура кайталап бере алам.
4. Аңгемени угуп атканда, аны образдуу кылып элестетем.
5. Эмоция маектешүүдө жолтоо гана болот деп ойлойм.
6. Алгебраны түшүнүш мага оор.
7. Бейтааныш өңдөрдү оңой эстеп калам.
8. Жолдошторумдун ичинде сөздү биринчи мен баштайм.
9. Кимдир-бирөөнүн идеясын талкуулаганда, мен далилди талап кылам.
10. Менин чөгүңкү маанайым көбүрөөк болот.

Ар бир суроого коюлган баллдын санын таблицкага киргизгиле.

Баллдын суммасын сан боюнча өзүнчө эсептегиле:

№		Суроолордун номерлери					Баллдын суммасы
1	Сол жарым шары	1	2	5	8	9	
2	Оң жарым шары	3	4	6	7	10	

Эгер биринчи натыйжа экинчисинен 5 баллга көп болсо, анда силер логикалык ой жүгүртүүгө жакынсыңар. Силер жакшы математик, мугалим, пилот, айдоочу боло аласыңар ж.б.

Эгер экинчиси көбүрөөк болсо (ошондой эле 5 же андан көбүрөөк), анда силер чыгармачыл адамсыңар. Образдуу ой жүгүртүүгө жөндөм ийгиликке алып келет: сүрөтчү, врач, тарбиячы, актер, архитектор ж.б. Эгер натыйжалар бирдей болсо, анда тартиптүүлүк, салкын кандуулук басымдуулук кылат, экстремалдык кырдаалда да ойлонуп иш кылууну талап кылган жерде ийгилик болот.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абрамова Г. С. Жаш курактык психология: ЖОЖдун студенттери үчүн окуу куралы. – 4-бас., стереотип. – М.: «Академия» басма борбору, 1999. – 672 б.
2. Афоризмдер антологиясы / Автор-түзүүчү Векшин Н. Л. – М.: ООО «Гамма-С.А.», 1999. – 768 б.
3. Анн Л. Ф. Өспүрүмдөр менен психологиялык тренинг өтүү. – СПб.: Питер, 2007. – 271 б.
4. Божович Л. И. Инсандык калыптануудагы көйгөйлөр/ Д. И. Фельдштейндин ред. аст. – 2-бас. – М.: «Практикалык психология институту», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 б.
5. Бреслав Г.М. Балалыкта инсандык калыптануунун эмоционалдык өзгөчөлүктөрү. – М.: Педагогика, 1995. – 234 б.
6. Вачков И. В. Психологиялык тренинг. – М: Эксмо, 2010. – 556 б.
7. Выготский Л. С. Психология. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 б.
8. Грецов А. Ишенимдүү жүрүм-турумдун тренинги. – СПб: Питер, 2008. – 192 б.
9. Грецов А. Мамилелешүүнүн тренинги. – СПб: Питер, 2009. – 160 б.
10. Драгунова Т. В. Өспүрүм. – М., 2001. – 318 б.
11. Ермолич С. Я. Өспүрүмдөрдө баалуулуктар багытын калыптандыруунун методологиялык шарттары. Мектептен сырткары тарбиялоо. – 2007. – № 9. – 27-б.
12. Балдарга катаал мамиле: түзөтүү, алдын алуу. Врачтар, психологдор, педагогдор, социалдык кызматкерлер жана ЖОЖдун студенттери үчүн усулдук окуу куралы. / Авторлор – түзүүчүлөр М. В. Земляных, Е. С. Заиченко – Б.: 2000. – 148 б.
13. Золотарева Т. Ф., Минигалиева М. Р. Социалдык кызматкерлердин өзүнө өзү психологиялык жардам берүүсүнүн негиздери: Окуу куралы. – М.: МГСУ басмасы, 2001. – 182 б.
14. Казанская В. Г. Өспүрүм. Бойго жетүүнүн кыйынчылыктары: психологдор, педагогдор, ата-энелер үчүн окуу китеби. – СПб.: Питер, 2006. – 521 б.
15. Клее М. Өспүрүмдүн психологиясы. – М., 1994. – 460 б.
16. Левашова С.А. Психолог жана өспүрүм: коммуникативдүү-кыймылдаткыч тренинг. – Ярославль: Өнүгүүнүн академиясы, 2004. – 160 б.
17. Льюис Д. Эффективдүү мамилелешүүнүн тренинги. – М.: Эксмо басмасы, 2002. – 224 б.
18. Морозов А.В. Ишкердин психологиясы. – СПб., 2000. – 576 б.
19. Малкина-Пых И. Г. Практикалык психологдун сөздүгү/ 2-бас. Оңд.жана толук. – М.:Эксмо,2010. – 848 б.
20. Малкина-Пых И. Г. Курмандыктын жүрүм-турумунун психологиясы. – М.: Эксмо,2006. – 1008 б.: сүрөттүү. (Практик психологдун сөздүгү)
21. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн социалдык дезадаптациясын реабилитациялоонун жана алдын алуунун укуктук-ченемдик негиздери/Кыргыз Республикасынын социалдык кызматкерлеринин ассоциациясы ж.б. – Б.: 2007. – 450 б. кыргыз жана орус тилдеринде.
22. Овчарова Р. В. Башталгыч мектептеги практикалык психология. – М.: ТЦ «Сфера», 1996. – 240 б.

23. Овчарова Р. В. Мектеп психологунун сөздүгү. – 2-бас., толук. – М.: «Просвещение», «Учебная литература», 1996. – 352 б.
24. Жаштарды турмуштук ыкмаларга окутуу жана аларды колдонуу тажрыйбаларын жыйноо. Педагогдор, психологдор, социалдык педагогдор ж.б. балдар жана өспүрүмдөр менен иштеген кызматкерлер үчүн окуу куралы/ Авторлору Р. Д. Айвс, О. В. Федорова. – Страсбург, 2004
25. Петрусинский В.В., Розанова Е.Г. Активдүү билим алуу үчүн оюндар. – М.: ВЛАДОС, 2007. – 128 б.
26. Прихожан А. М. Кооптуу балдар менен психотүзөтүү иштери// Мектеп психологдорунун ишиндеги активдүү ыкмалар. – М., 1990.
27. Подольский А. И., Идобаева О. А., Идобаев Л. А. Бүгүнкү күндөгү өспүрүм. Психологдун байкоолору. – СПб: КАРО, 2007. – 272б.
28. Кризистик кырдаалда балдарды жана үй-бүлөнү колдоо: Тренингдерге көрсөтмө. Н. И. Джакубова, М. Т. Иманкулова, Ч. А. Мамбетаипова – Б.: 2009. – 294 б.
29. Өспүрүмдүн психологиясы. Хрестоматия/ Сост. Ю. И. Фролов – М., Россиялык педагогикалык агенттик, 1997. – 103–140б.
30. Прутченков А. С. Мектептеги социалдык-психологиялык тренинг. – 2-бас., толук жана иштет. – М.: ЭКСМО-Пресс бас, 2001. – 640 б.
31. Реан А. А. Бекем үй-бүлө – зордук-зомбулук жок балалык. – СПб., 2007 – 14–16б.
32. Рубинштейн С. Л. Жалпы психологиянын көйгөйлөрү. – М., 2006. –318, 2006.
33. Рогов Е. И. Практик психологдун кол алдындагы китеби. Окуу куралы: 2 кит.турат – 2-бас., ишт. ж/а толук. – М.: Гуманит. ВЛАДОС борбору, 1998. – 1-кит: психологдун балдар менен иштөөсү. Түзөтүү ыкмалары жана көнүгүүлөрү. – 480 б.
34. Практик психологдун жолдомосу: балдардын жана өспүрүмдөрдүн психикалык саламаттыгы психологиялык кызматтын контекстинде / И. В. Дубровинанын ред.аст. – Москва: Академия, 1995. – 168 б.
35. Степанов С. С. Кичине баланын чоң көйгөйлөрү: Ата-энелерге психологдун кеңеши. – Москва: Педагогика-Пресс, 1995. – 168 б.
36. Таранов П. С. Адамдардын жүрүм-турумунун сырлары. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 544 б.
37. Фопель К. Балдарды кантип кызматташууга үйрөттүү керек? Психологиялык оюндар жана көнүгүүлөр: Практикалык окуу куралы: нем. тил. котор.: 4 томдуу – 1-т. – М.: Генезис, 1998. – 160 б.
38. Фопель К. Тынымдын энергиясы. Психологиялык оюндар жана көнүгүүлөр: Практикалык жолдомо. – М.: Генезис, 2006. – 240 с.: сүрөттүү.
39. Фопель К. Топ ичиндеги ынтымактуулук жана толерантуулук. Психологиялык оюндар жана көнүгүүлөр: Практикалык жолдомо. – М.: Генезис, 2002. – 336 б.
40. Фопель К. Бой жетүү – өз алдынча жашоонун босогосунда. – М: Генезис, 2008. – 170 б.
41. Холл С. Өспүрүм, Жаш курактык кыйынчылыктар. – М., 2008. – 180 б.
42. Чистякова М. И. Психогимнастика/ М. И. Буяновдун ред.астында. – 2-бас – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995 г. – 160 б.
43. Шнейдер Л. Б. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн девинттуу жүрүм-туруму. – М., 2005. – 201 б.

**Ар бир балага
Саламаттык, билим, теңдик, камкордук
АДАМЗАТТЫН ӨСҮШ ЖОЛУ УШУЛ**

БУУнун Балдар Фонду (ЮНИСЕФ)
Кыргыз Республикасындагы Бириккен Улуттар Уюмунун үйү
Чүй пр., 160, 720040
Бишкек, Кыргыз Республикасы
Телефон: 996 312 611 211 + кошумча
996 312 611 224 ...7
Факс: 996 312 611 191
bishkek@unicef.org

БУУнун Балдар Фонду (ЮНИСЕФ)
Кыргыз Республикасы, Ош ш., Ленин көч. 74
Телефон: 996 3222 26641
Факс: 996 3222 26641

www.unicef.org/kyrgyzstan
www.unicef.org/kyrgyzstan/ru